

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΚΟΣΜΟΣ: Η ΣΧΕΣΗ ΤΟΥ ΜΕ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΤΟΝ ΝΕΟΤΕΡΟ
ΕΛΛΗΝΙΣΜΟ»
(Σε συνεργασία με το Ινστιτούτο Έρευνας Βυζαντινού Πολιτισμού)

**Όψεις της υστεροβυζαντινής κοινωνίας μέσα από το έργο
του ιστορικού της Αλώσεως [Μιχαήλ] Δούκα**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
του
Νικολάου Δημοπανάγου
Πτυχιούχου του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης,
(2020)

A.M.: 1013202005009

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Μάριος Αθανασόπουλος, Μέλος ΕΔΙΠ Πανεπιστημίου Πελοποννήσου (επόπτης)
Σοφία Καπετανάκη, Επίκουρη Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Πελοποννήσου (μέλος)
Δημήτριος Βαχαβιώλος, Μέλος ΕΔΙΠ Πανεπιστημίου Πελοποννήσου (μέλος)

Μυστράς, 2023

Πρόλογος

Η παρούσα διπλωματική εργασία με τίτλο «Όψεις της υστεροβυζαντινής κοινωνίας μέσα από το έργο του ιστορικού της Αλώσεως [Μιχαήλ] Δούκα» εκπονήθηκε στο πλαίσιο του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών: «Βυζαντινός κόσμος: Η σχέση του με την αρχαιότητα και τον νεότερο ελληνισμό» του Τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου σε συνεργασία με το Ινστιτούτο Έρευνας Βυζαντινού Πολιτισμού (ΙΝ.Ε.ΒΥ.Π.). Σκοπός της εργασίας είναι να αναδειχτούν πτυχές της βυζαντινής κοινωνίας κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο και συγκεκριμένα κατά την περίοδο που χαρακτηρίζεται και ως παρακμή του βυζαντινού κράτους, δηλαδή από το 1341 έως και το 1453.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω τους καθηγητές του Π.Μ.Σ. για τη διδακτική τους ικανότητα και τη στήριξή τους καθ' όλη τη διάρκεια του προγράμματος σπουδών. Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον επόπτη της διπλωματικής μου εργασίας, κ. Μάριο Αθανασόπουλο, μέλος Ε.ΔΙ.Π. του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου για την υποστήριξη που παρείχε κατά την εκπόνηση της διπλωματικής εργασίας μου και τα μέλη της επιτροπής, κ. Σοφία Καπετανάκη, μόνιμη επίκουρη καθηγήτρια, και κ. Δημήτριο Βαχαβιάλο, μέλος Ε.ΔΙ.Π., του ίδιου Πανεπιστημίου.

Περιεχόμενα

1. Εισαγωγή.....	3
2. Ο [Μιχαήλ] Δούκας και το έργο του	5
3. Το ιστορικό πλαίσιο.....	10
4. Όψεις της κοινωνίας στο έργο του Δούκα.....	27
4. Α) Σύνοδος Φερράρας- Φλωρεντίας και η επιρροή της στην κοινωνία	29
4. Β) Τιμωρία, θεία Πρόνοια, όρκοι και «τύχη»	43
4. Β. 1) Θεία τιμωρία.....	43
4. Β. 2) Θεία Πρόνοια.....	47
4. Β. 3) «Τύχη».....	49
4. Β. 4) Όρκοι	50
4. Γ) Πεποιθήσεις περί αριστοκρατίας, λαού και γειτονικών εθνών	54
4. Γ. 1) Πεποιθήσεις περί αριστοκρατίας και λαού	55
4. Γ. 2) Πεποιθήσεις περί γειτονικών εθνών	58
4. Δ) Αναφορές σε προφητείες και δεισιδαιμονίες	62
4. Δ. 1) Γενικότερες προφητείες και δεισιδαιμονίες στις οποίες αναφέρεται ο Δούκας.....	62
4. Δ. 2) Αναφορές σε προφητείες και δεισιδαιμονίες των υπολοίπων «ιστορικών της Αλώσεως»	66
4. Δ. 3) Αναφορές σε θεοσημίες λίγες μέρες πριν την άλωση της Κωνσταντινούπολης.....	72
4. Ε) Σχέσεις με άλλα έθνη	76
4. Ε. 1) Σχέσεις με Οθωμανούς Τούρκους	77
4. Ε. 2) Ιστορικό πλαίσιο των σχέσεων με τις ιταλικές Δημοκρατίες της Γένουας και της Βενετίας.....	78
4. Ε. 3) Σχέσεις με τις ιταλικές Δημοκρατίες εντός της Κωνσταντινούπολης.....	80
4. ΣΤ) Οικονομία.....	84
4. Η) Ο ρόλος των γυναικών στο Βυζάντιο	89
4. Η. 1) Γυναίκες αριστοκρατικής καταγωγής	90
4. Η. 2) Καλόγριες.....	94
5. Σύνοψη- Συμπεράσματα- Παρατηρήσεις	97
6. Βιβλιογραφία	100
Περίληψη	106

1. Εισαγωγή

Ως βασική πηγή για την εργασία αυτή χρησιμοποιήθηκε το έργο του ιστορικού της Αλώσεως¹, [Μιχαήλ] Δούκα. Πρόκειται για έναν λόγιο, γόνο αριστοκρατικής οικογένειας με καταγωγή είτε από τη Λέσβο είτε από τη Μικρά Ασία. Εν είδει χρονογραφίας, στις πρώτες του σελίδες αναφέρεται στα γεγονότα από κτίσεως κόσμου. Το ιστορικό του έργο ξεκινάει από το 1204, και σταματά με απότομο τρόπο στην κατάληψη της Μυτιλήνης το 1462. Στη ζωή του έλαβε μέχρι και αξιώματα διπλωμάτη, και θεωρείται γενικά αξιόπιστη ιστορική πηγή.

Η θεματολογία της εργασίας αφορά διάφορες όψεις της υστεροβυζαντινής κοινωνίας. Θεωρώ ότι το έργο του Δούκα προσφέρεται καλύτερα ως υλικό για μια τέτοια έρευνα σε σύγκριση με το έργο των άλλων ιστορικών της Αλώσεως. Ήταν αριστοκράτης, που ζούσε στο Βυζάντιο. Συγκρίνοντάς τον με τους άλλους ιστορικούς της Αλώσεως, φαίνεται γιατί είναι προτιμότερο να χρησιμοποιηθεί το έργο του ως πηγή για αυτή την έρευνα. Ο Χαλκοκονδύλης ήταν αποκομμένος από τη βυζαντινή κοινωνία. Την ιστορία του την έγραψε όσο βρισκόταν στην Ιταλία. Η ιστορία του Κριτόβουλου αφορούσε στο μεγαλύτερο μέρος της την ιστορία των Οθωμανών. Φαινομενικά το έργο του Σφραντζή θα ήταν καλή επιλογή για αυτή την έρευνα. Ο ίδιος υπήρξε στο πλευρό του Κωνσταντίνου ΙΑ' Παλαιολόγου και έζησε στην πρωτεύουσα. Εμφανίζεται όμως ένα ζήτημα, αυτό του «Μεγάλου Χρονικού», το οποίο θεωρείται ως ένα έργο που έχει υποστεί πολλές μεταγενέστερες προσθήκες. Επομένως καθίσταται λιγότερο χρήσιμο το έργο του για τους σκοπούς της παρούσας έρευνας.

Η δομή της εργασίας είναι η εξής: Υπάρχουν κάποια εισαγωγικά στοιχεία για τον ιστοριογράφο [Μιχαήλ] Δούκα και την υστεροβυζαντινή περίοδο και στη συνέχεια θεματικές ενότητες με διάφορες όψεις της υστεροβυζαντινής κοινωνίας, όπως εκφράζονται κυρίως μέσα από το ιστορικό έργο του Δούκα. Αυτές αφορούν εκκλησιαστικές έριδες, πεποιθήσεις περί θείας τιμωρίας και Πρόνοιας, απόψεις για την αριστοκρατία, τον λαό και τα γειτονικά έθνη, προφητείες και δεισιδαιμονίες, σχέσεις των Βυζαντινών με τα άλλα έθνη εντός του βυζαντινού κράτους, την οικονομία και τον ρόλο των γυναικών στην κοινωνία. Όπου κρίνεται σκόπιμο,

¹ Ως ιστορικοί της Αλώσεως χαρακτηρίζονται οι ιστορικοί Δούκας, Κριτόβουλος, Σφραντζής, Χαλκοκονδύλης, οι οποίοι έζησαν κατά το πρώτο ήμισυ του 15ου αιώνα και στο έργο τους καταγράφεται η άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453.

γίνονται αναφορές και στο έργο των υπόλοιπων ιστορικών της Αλώσεως. Στο τέλος βρίσκονται η σύνοψη, τα συμπεράσματα και οι παρατηρήσεις.

2. Ο [Μιχαήλ] Δούκας και το έργο του

Πολλά στοιχεία για τον [Μιχαήλ] Δούκα δεν μας είναι γνωστά. Όσα γνωρίζουμε προέρχονται από το ίδιο του το έργο. Πιθανότατα γεννήθηκε γύρω στο 1400 στη Λέσβο ή στη Μ. Ασία. Καταγόταν από την οικογένεια των Δουκών, μιας ισχυρής οικογένειας του νησιού. Ο παππούς του ονομαζόταν Μιχαήλ και γι' αυτόν τον λόγο υποθέτουμε ότι ονομαζόταν και ο ίδιος Μιχαήλ, σύμφωνα με το έθιμο που θέλει ο πρωτότοκος υιός να λαμβάνει το όνομα του παππού από την πλευρά του πατέρα του.

Το ιστορικό του έργο παραδίδεται σε έναν ακέφαλο και κολοβό κώδικα, τον Par. Gr. 1310. Αν και αγνοούμε τον πλήρη τίτλο του έργου, καθώς και το όνομα του συγγραφέα, από μια σχετικά πρόσφατη κωδικολογική εξέταση διαπιστώθηκε ότι δεν λείπει κανένα φύλλο από τον κώδικα (Καρπόζηλος, 2015, σ. 270). Η αφήγηση διακόπτεται απότομα στο μέσο μιας πρότασης του τελευταίου φύλλου (φ. 391α), αλλά η ιταλική μετάφραση ολοκληρώνει την αφήγηση στο τελευταίο φύλλο και συμπληρώνει κάποια μεμονωμένα κενά του ελληνικού κειμένου.

Δραστηριοποιήθηκε στα παράλια της Μ. Ασίας όπου είχε καταφύγει αρχικά ο παππούς του και στη συνέχεια στη Μυτιλήνη όταν βρισκόταν υπό γενουατική κατοχή. Από το 1421 εργάστηκε ως γραμματέας στην υπηρεσία του γενουάτη ηγεμόνα της Φώκαιας Ιωάννη Αδούρνο και με την ιδιότητα αυτή διεκπεραίωσε την αλληλογραφία του με τον σουλτάνο Μουράτ Β'. Δεν είναι γνωστό το πότε εγκατέλειψε τη Φώκαια για να μετεγκατασταθεί στη Λέσβο, όπου υπηρετούσε τους γενουάτες Γατελούζους. Ως γραμματέας συνδιαλέχθηκε πολλές φορές με τους Οθωμανούς για διπλωματικούς λόγους. Γνώστης της τουρκικής γλώσσας, εκτέλεσε πολλές διπλωματικές αποστολές. Την άλωση της Κωνσταντινούπολης ο ίδιος δεν την βίωσε από κοντά, αλλά επισκέφτηκε την πόλη μετά το 1453 και είδε τη μεγάλη καταστροφή.

Για τη χρονολόγηση του έργου υπάρχουν διάφορες απόψεις. Κατά μια άποψη, η άλωση της Κωνσταντινούπολης ήταν αυτή που ώθησε τον Δούκα να γράψει την ιστορία των τελευταίων Παλαιολόγων. Σύμφωνα με άλλη άποψη, είχε ξεκινήσει τη συγγραφή πριν από την άλωση. Ο H. Hunger χρονολογεί τη συγγραφή μεταξύ 1450 και 1462. Ο Δούκας σε ένα από τα αρχικά κεφάλαια του έργου του, αναφερόμενος στην ηγεμονία των Γατελούζων της Λέσβου, καταγράφει ότι «μέχρι τοῦ νῦν κατὰ διαδοχὴν ἐκ τοῦ γένους αὐτῶν τὴν νῆσον ταύτην κυριεύοντες οὐκ ἔλειψαν» (XII, 5).

Εξυπακούεται λοιπόν ότι η ιστορία του δεν γράφτηκε μονομιάς γιατί την περίοδο που την έγραφε, οι Γενουάτες ακόμα κατείχαν τη Λέσβο, την οποία οι Οθωμανοί κατέλαβαν τον Σεπτέμβριο του 1462 όπως γράφει και ο ίδιος στο τελευταίο κεφάλαιο της ιστορίας του. Συμπεραίνεται λοιπόν ότι το έργο του ήταν αποτέλεσμα μακροχρόνιας διαδικασίας.

Στην αρχή του κειμένου υπάρχει μια βραχύλογη και εντελώς στοιχειώδης σύνοψη της παγκόσμιας ιστορίας, η οποία αναλώνεται σε απλή καταγραφή Βιβλικών γενεαλογιών και χρονολογήσεων από Αδάμ μέχρι τη γέννηση του Χριστού. Αυτή η γενεαλογία συμπληρώνεται με τις βασιλείες των χριστιανών αυτοκρατόρων από τους χρόνους του Μ. Κωνσταντίνου έως την άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1204. Μέσα σε λίγες γραμμές ο Δούκας δίνει την εικόνα των συνόρων επί της εποχής του Μιχαήλ Η΄ στη Μικρά Ασία και τις μεταβολές που επήλθαν εξαιτίας του οθωμανικού επεκτατισμού. Ακολουθεί ένα διάγραμμα της οθωμανικής ιστορίας, το οποίο περιλαμβάνει γεγονότα από τον θάνατο του Ορχάν έως και την άνοδο στην εξουσία του Βαγιαζήτ. Σε αυτό το σημείο ολοκληρώνεται η χρονογραφική εισαγωγή και αρχίζει η καθαρά ιστορική αφήγηση. Κάποιος θα μπορούσε να αναρωτηθεί αν αυτή η χρονογραφική αφήγηση στην αρχή του κειμένου είναι αυθεντική ή όχι. Οι ερευνητές πάντως τείνουν στην αυθεντικότητά της (Καρπόζηλος, 2015, σ. 274). Σε αυτήν υπενθυμίζει στον αναγνώστη ποια είναι τα σύνορα του βυζαντινού κράτους και τα αντίστοιχα των Οθωμανών κατά την περίοδο των Λασκαρίδων, πριν αναφερθεί στις εδαφικές απώλειες του Ανδρονίκου και των διαδόχων του. Αποδίδει την πτώση της αυτοκρατορίας στον Μιχαήλ Β΄.

Η ιστορία των τελευταίων Παλαιολόγων αρχίζει με τα γεγονότα που διαδραματίστηκαν μετά τον θάνατο του Ανδρονίκου Γ΄, δηλαδή το έτος 1341. Το τμήμα από το 1341 έως και την άνοδο του Μανουήλ Β΄ στην εξουσία το 1391 είναι συνοπτικό, αλλά περιλαμβάνει πολλά ενδιαφέροντα στοιχεία, κυρίως σε ό,τι αφορά τα γεγονότα που διαδραματίστηκαν στη Μ. Ασία.

Οι πηγές του Δούκα για ορισμένες περιόδους παραμένουν άγνωστες. Από τα μέσα του 14ου αιώνα μέχρι και τα τέλη του ίδιου αιώνα, οι πηγές είναι ελάχιστες. Για τα σύγχρονά του γεγονότα προφανώς στηρίχθηκε σε μαρτυρίες αυτοπτών μαρτύρων, Ελλήνων και Τούρκων. Για τα γεγονότα πριν τον 14ο αιώνα συμπεραίνεται ότι θα είχε γραπτές πηγές. Σίγουρα χρησιμοποίησε την *Ιστορία* του Νικηφόρου Γρηγορά για την αρχή της αφήγησής του (Καρπόζηλος, 2015, σελ. 276). Όσον αφορά την ιστορία

των Οθωμανών Τούρκων, εκτός από μάρτυρες, λογικά θα χρησιμοποίησε και γραπτό υλικό, καθώς παραθέτει μεγάλο πλούτο πληροφοριών για τους οθωμανούς σουλτάνους. Η πρόσβασή του σε τέτοιο υλικό θα ήταν δυνατή, καθώς ήταν γραμματέας στην περιοχή της Μ. Ασίας, γνώριζε τη γλώσσα και είχε πολλές επαφές με μουσουλμάνους. Πολύτιμες πληροφορίες παραθέτει και για διάφορους τουρκικούς λαούς καθώς και για τις απαρχές του θεσμού των γενιτσάρων.

Σε μεγάλο βαθμό αναγνωρίζει τη στρατιωτική υπεροχή των Οθωμανών Τούρκων. Θεωρεί αυτό το γένος ασελγές, αν και σε μετριοπαθείς ηγεμόνες του αποδίδει έπαινο, σε αντίθεση με τους φιλοπόλεμους, τους οποίους μέμφεται. Πάντως θεωρεί ανεπίτρεπτο να συνεχίσει να γράφει για τις εκστρατείες των Οθωμανών που έγιναν μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης.

Η ιστορία του Δούκα ως προς τις βασικές της αρχές είναι παραδοσιακή. Απηχεί πάγιες αντιλήψεις, όπως περί του ρου της ιστορίας που κατευθύνεται από τις επιταγές της Θείας Πρόνοιας (Καρπόζηλος, 2015, σ. 281). Η πτώση της αυτοκρατορίας αποδίδεται ως αποτέλεσμα της ηθικής κατάπτωσης των Βυζαντινών. Γενικά δεν δείχνει να είναι προληπτικός, με εξαίρεση λίγες περιπτώσεις όπως είναι η Άλωση και οι συνέπειες της στάσης που τηρούσαν οι ανθενωτικοί εναντίον των φιλενωτικών. Ελπίζει επίσης ότι η τουρκική τυραννία θα εκλείψει μετά την ολική καταστροφή του βυζαντινού κράτους.

Από τους ιστορικούς της Αλώσεως θεωρείται ο πιο καλά πληροφορημένος σχετικά με την πολιτική κατάσταση που επικρατούσε στα Βαλκάνια, τη Μ. Ασία και τα νησιά του Αιγαίου, καθώς είχε συμμετάσχει σε διπλωματικές αποστολές και είχε επαφές με πολλές εξέχουσες προσωπικότητες της εποχής του. Χρησιμοποιούσε και ξένες πηγές, είτε γραπτές είτε προφορικές μαρτυρίες, επειδή ήταν γνώστης και της ιταλικής και της τουρκικής γλώσσας. Γνώριζε την πολιτική κατάσταση στα Βαλκάνια, στη Μ. Ασία και στα νησιά του Αιγαίου. Είχε ελληνική παιδεία. Το κείμενό του είναι γραμμένο σε απλή (όχι δημόδη, αλλά όπως χαρακτηρίζεται «συγκερασμένη δημοτική») γλώσσα στην οποία συνυπάρχουν και αδόκιμοι τύποι, και αρχαϊσμοί (Καρπόζηλος, 2015, σ. 285).

Ένα ζήτημα που προκύπτει αφορά την αντικειμενικότητά του. Στο έργο του δεν επιθυμεί να γράψει μια ιστορία από την οποία θα έχουν αφαιρεθεί οι προσωπικές του πεποιθήσεις και θα αφορά μια απλή καταγραφή γεγονότων. Δεν τηρεί σε καμία

περίπτωση ίση απόσταση μεταξύ Βυζαντινών και Οθωμανών. Σημαντικό είναι να αναφερθεί ότι καταγράφει σύγχρονά του γεγονότα, ενώ ορισμένες φορές παρουσιάζεται και ως συμμετοχος των εξελίξεων. Υπάρχει επομένως μια δυσκολία στη διατήρηση μίας απόστασης ώστε να παρουσιάζονται σφαιρικά τα πράγματα. Ο Δούκας συλλαμβάνει διαφορετικά την έννοια «αντικειμενικότητα». Σε γενικές γραμμές θεωρείται ότι τα γεγονότα που περιγράφει με τον ιδιαίτερο τρόπο του είναι πραγματικότητες που ο ίδιος δεν προσπαθεί να παραποιήσει. Για παράδειγμα, αν και αντιπαθεί τους Οθωμανούς, αναφέρεται κολακευτικά σε ορισμένους από αυτούς, ενώ δεν διστάζει να κατακρίνει τους Βυζαντινούς. Όσον αφορά τους επιφανείς Οθωμανούς Τούρκους, είναι φανερό ότι αναγνωρίζει τόσο τις θετικές όσο και τις αρνητικές πτυχές της προσωπικότητας του καθενός, ενώ για τον λαό των Οθωμανών Τούρκων σπανίως αναφέρει κάτι θετικό². Βέβαια φαίνεται από τα γραφόμενά του ότι τουλάχιστον αναγνωρίζει τον δυναμικό χαρακτήρα τους. Άλλωστε με τον τρόπο που καταγράφει τα γεγονότα θα μπορούσε κανείς να αναγνωρίσει ότι οι Βυζαντινοί συρρικνώνονται εξαιτίας της έλλειψης επιθυμιών και ορμητικότητας, χαρακτηριστικά που διαθέτουν σε μεγάλο βαθμό οι Οθωμανοί Τούρκοι (Αθανασόπουλος, 2023b, σ. 110). Κατά την περιγραφή της σύγκρουσης μεταξύ Βαγιαζήτ και Ταμερλάνου φαίνεται πως περιγράφει τα γεγονότα με αντικειμενικότητα, επιρρίπτοντας τα αίτια του πολέμου εξίσου και επισημαίνοντας ταυτόχρονα τη γενναιότητα που επέδειξαν και οι δύο πλευρές. Επομένως, φαίνεται ότι υπάρχουν και σημεία στα οποία η μεροληπτικότητά του μετριάζεται.

Σε αυτό το σημείο θα ήταν σκόπιμο να γίνει μια αναφορά στη θεματολογία της (βυζαντινοτουρκικής) Ιστορίας του· αρχίζει την αφήγησή του εν είδει χρονογραφίας, από τα χρόνια του Αδάμ. Άμεσα περνάει στα χρόνια των Παλαιολόγων και παρουσιάζει παράλληλα την ιστορία των Βυζαντινών και των Οθωμανών από το 1341. Στην αρχή του κυρίου σώματος της αφήγησής του περιγράφει την προέλαση των Οθωμανών Τούρκων στην Ευρώπη με τη μάχη της Καλλίπολης (1354), και την κατάληψη μέρους της Πελοποννήσου και νησιών από τους Γενούτες. Συνεχίζει με την εξιστόρηση της διαδοχής του Ορχάν (1360) και την κατάληψη της Θράκης και της Θεσσαλίας από τον Μουράτ Α΄. Διακόπτει προσωρινά την αφήγηση της ιστορίας

² Σε γενικές γραμμές δεν διατίθεται θετικά προς τον λαό. Για τον βυζαντινό λαό αναφέρει μεταξύ βαρέων χαρακτηρισμών που θα αναλυθούν αργότερα, ότι δεν μπορεί να γνωρίζει τι είναι καλό γι' αυτόν. Θα μπορούσε να παρατηρήσει κανείς ότι αντιμετωπίζει ευνοϊκότερα οποιαδήποτε αριστοκρατία από οποιονδήποτε λαό.

που αφορά τους Οθωμανούς Τούρκους στο 1390, κατά την ανοικοδόμηση του φρουρίου της Καλλιπόλης, και συνεχίζει με τα δρώμενα των Βυζαντινών. Επιστρέφει στις βυζαντινές έριδες και στον εμφύλιο πόλεμο του 1341-1349. Ακολουθεί τη ροή των πραγμάτων μέχρι το 1462 εναλλάσσοντας και στο ίδιο κεφάλαιο το κέντρο αναφοράς από τους Οθωμανούς Τούρκους στους Βυζαντινούς.

Το κείμενο του Δούκα θα μπορούσε να χωριστεί σε 4 ενότητες κατά τον Καρπόζηλο (2015, σ. 275):

1. Βασιλεία Βαγιαζήτ (XIII-XVII): Επιτυχείς επιχειρήσεις των Τούρκων στο Αιγαίο, Εύβοια, Αθήνα, και κατάκτηση της Θεσσαλονίκης, αποκλεισμός της πρωτεύουσας, έκκληση για βοήθεια στους ηγεμόνες της Δύσης, ήττα των δυτικών δυνάμεων στη Νικόπολη.
2. Βασιλεία Μωάμεθ Α' (XVII-XXII): Εμφύλιοι πόλεμοι ανάμεσα στους διαδόχους του Βαγιαζήτ και επικράτηση του Μωάμεθ Α'
3. Βασιλεία Μουράτ Β' (XXIII-XXXIII): επιτυχείς επιχειρήσεις των Οθωμανών Τούρκων, συγκρούσεις, τρίμηνη πολιορκία πρωτεύουσας, κατάκτηση Θεσσαλονίκης, πόλεμοι στα Βαλκάνια και στη Μ. Ασία. Αποτυχία της σταυροφορίας της Βάρνας (1444) και μάχη στο Κόσοβο. Αποτίμηση της βασιλείας του Μουράτ.
4. Βασιλεία Μωάμεθ Β' (XXXIV-XLV): Περιγραφή της αλώσεως της Κωνσταντινούπολης και των γεγονότων που έγιναν τις ημέρες πριν την Άλωση. Προετοιμασία πολιορκητών για τη μεγάλη επίθεση, αναστάτωση μεταξύ των κατοίκων της Πόλης εξαιτίας του εορτασμού της ένωσης των Εκκλησιών. Αναφορά στην εκστρατεία του Μωάμεθ Β' εναντίον των Σέρβων και των Βουλγάρων και την κατάκτηση νησιών του Αιγαίου.

3. Το ιστορικό πλαίσιο

Το έργο του [Μιχαήλ] Δούκα εξιστορεί τα γεγονότα περιληπτικά από το 1341 και αρχίζει με μεγαλύτερη λεπτομέρεια την εξιστόρηση των γεγονότων μετά το 1391. Σε αυτό το κεφάλαιο θα γίνει περιγραφή του ιστορικού πλαισίου. Πρόκειται για την υστεροβυζαντινή περίοδο, επομένως θα γίνει μια σύντομη αναφορά στα γεγονότα που διαδραματίστηκαν στο βυζαντινό κράτος τους τελευταίους αιώνες πριν το 1341 ώστε να γίνονται ευκολότερα κατανοητές οι ιστορικές συγκυρίες που επικρατούσαν από το 1341, το έτος από το οποίο αρχίζει την καταγραφή των γεγονότων ο Δούκας.

Τον Απρίλιο του 1204 η Κωνσταντινούπολη λεηλατήθηκε και κατακτήθηκε από τους στρατιώτες της τέταρτης Σταυροφορίας. Πρόκειται για το πιο καταστροφικό συμβάν για τους κατοίκους του Βυζαντίου, αποτελώντας μια κρίσιμη καμπή για τη βυζαντινή κοινωνία. Οι κάτοικοι δεν μπορούσαν να διανοηθούν ότι ο Θεός που τους προστάτευε για τόσους αιώνες επέτρεψε να συμβεί αυτό, εκτός και αν επρόκειτο για τιμωρία λόγω των αμαρτιών που είχαν διαπράξει (Nicol, 1993. σ. 2).

Η λατινική κυριαρχία στην Κωνσταντινούπολη διήρκεσε για 57 χρόνια, μέχρι το 1261³. Η ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Βυζαντινούς της Νίκαιας φαινόταν στους συγχρόνους τους σαν ένα δείγμα θεϊκής εύνοιας, ενώ η κυριαρχία των Λατίνων χαρακτηριζόταν ως ένα ατυχές συμβάν (Nicol, 1993, σ. 15). Εκείνο το έτος το κράτος περιοριζόταν στα δυτικά τμήματα της Μικράς Ασίας, στα κοντινά νησιά του Αιγαίου, στη Θράκη και στη Μακεδονία. Το ανατολικό τμήμα του κράτους απειλούνταν από τους Μογγόλους και τους Οθωμανούς Τούρκους, ενώ το δυτικό τμήμα βρισκόταν υπό τη σκιά των νέων ανεξαρτήτων βασιλείων της Σερβίας και της Βουλγαρίας. Οι εμπορικοί δρόμοι σε όλη τη Μεσόγειο βρίσκονταν στα χέρια των Βενετών και Γενουατών εμπόρων οι οποίοι φρόντιζαν κυρίως για το δικό τους συμφέρον. Εκτός απ' αυτό, στην Ήπειρο και την Τραπεζούντα υπήρχαν αριστοκράτες που απαρνούσαν τον νέο βασιλέα. Οι οικονομικές επιπτώσεις της τέταρτης Σταυροφορίας ήταν καταστροφικές, καθώς η Κωνσταντινούπολη συνέχισε να είναι ένα μεγάλο εμπορικό κέντρο, όμως πλέον τα έσοδα από το εμπόριο βρίσκονταν στα χέρια των Δυτικών. Οι Βενετοί και οι Γενουάτες ήταν αυτοί που είχαν όλη την

³ Για μια πολύ συνοπτική περιγραφή της κατάστασης που επικρατούσε στην περιοχή του Βυζαντίου από τον 11^ο αιώνα μέχρι και την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης το 1261, βλ. Nicol, 1993, σ. 3-15.

οικονομική ισχύ και επωφελούνταν από την κατάσταση του βυζαντινού κράτους (Nicol, 1993, σ. 16).

Οι κάτοικοι πίστευαν πως εφόσον ανακατέλαβαν την Κωνσταντινούπολη, με τη βοήθεια του Θεού θα μπορούσε να επανέλθει ο πλούτος και η ισχύς του βυζαντινού κράτους και θα ήταν δυνατό να ξεπεραστούν τα προβλήματα που προέκυψαν από τις καταστροφές. Αυτές οι καταστροφές όμως ενέτειναν το μίσος που ήδη ένιωθαν για τους Λατίνους από το 1182. Η ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης για τους Βυζαντινούς ήταν ένα γεγονός που αναζωπύρωσε τις ελπίδες τους για το μέλλον, ενώ για τους Δυτικούς αποτελούσε ένα απεχθές γεγονός. Τα σχέδιά τους για τη σταυροφορία εναντίον των απίστων, την ένωση των Εκκλησιών και τη δημιουργία μιας χριστιανοσύνης κατά τα δυτικά πρότυπα, βρίσκονταν σε κίνδυνο. Αμέσως υπήρξε πρόθεση για αντίδραση εκ μέρους των Δυτικών ώστε να ενσωματώσουν το βυζαντινό κράτος και την Εκκλησία. Το ανασυσταθέν κράτος τα πρώτα χρόνια του, εκτός από τους συνηθισμένους αντιπάλους, έπρεπε να αντιμετωπίσει και τους χριστιανούς της Δύσης (Nicol, 1993, σ. 17-18).

Μετά την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης το 1261, ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος υποδέχθηκε τους Γενουάτες στην πόλη καθώς είχε ήδη συνάψει συμφωνία μαζί τους. Οι Βενετοί περιορίστηκαν στον ελλαδικό χώρο. Στη συνέχεια ο Μιχαήλ Η΄ δημιούργησε στόλο ώστε να μη βασιζεται η άμυνα του Βυζαντίου σε ξένη βοήθεια. Η ανασύσταση του στρατού και της άμυνας ωστόσο, ήταν ένα ακριβό σχέδιο. Γι' αυτόν τον λόγο ο Μιχαήλ Η΄ αναγκάστηκε να υποτιμήσει το χρυσό βυζαντινό νόμισμα, κάνοντας την αρχή για μία σταδιακά μεγαλύτερη υποτίμηση του νομίσματος στους επόμενους αιώνες, ενώ τα ιταλικά νομίσματα πήραν τη θέση του ως διεθνές συνάλλαγμα. Αν και δεν επιθυμούσε την παρουσία των Ιταλών εμπόρων, ήταν αναγκασμένος να την ανεχτεί (Nicol, 1993, σ. 42-43).

Η βασιλεία του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου χαρακτηρίζεται από εσωτερικές έριδες και την προσπάθειά του να αποτρέψει τη Δύση από την οργάνωση σταυροφορίας εναντίον της Κωνσταντινούπολης. Ο τρόπος που σφετερίστηκε την εξουσία από τον νόμιμο διάδοχο, Ιωάννη Λάσκαρη, προκάλεσε αναταραχές από μεγάλη μερίδα του λαού και της Εκκλησίας. Αναπτύχθηκε το κίνημα των Αρσενιατών από υποστηρικτές του πατριάρχη Αρσενίου, ο οποίος είχε αφορίσει τον Μιχαήλ (Nicol, 1993, σ. 44-45).

Επειδή οι Δυτικοί σκόπευαν να οργανώσουν σταυροφορία εναντίον των «αιρετικών» Βυζαντινών, ο Μιχαήλ σκέφτηκε να καθυστερήσει αυτά τα σχέδια, επαναφέροντας το ζήτημα της ενώσεως των δύο Εκκλησιών στον πάπα. Τον Μάιο του 1274 συμφωνήθηκε να γίνει η σύνοδος της Λυών στην οποία κλήθηκαν και οι Βυζαντινοί, οι οποίοι έφτασαν τον Ιούνιο. Μετά τη σύνοδο ο Μιχαήλ Η΄ είναι για τη Δύση κάποιος στον οποίο δεν επιτρέπεται να κηρύξουν πόλεμο, ενώ θεωρείται και ο νόμιμος διάδοχος του θρόνου της Κωνσταντινούπολης (Nicol, 1993, σ. 58). Στο εσωτερικό όμως, αναζωπυρώθηκε ο εμφύλιος αναβρασμός καθώς ο πατριάρχης Ιωσήφ δήλωνε πίστη στο ορθόδοξο δόγμα. Οι υποστηρικτές του συμάχησαν με τους Αρσενιάτες, ενώ έλαβαν και υποστήριξη από τους ηγεμόνες της Ηπείρου και της Θεσσαλίας.

Ο πάπας αντιλαμβανόταν ότι δεν υπήρχε απόλυτη συμμόρφωση προς τη σύνοδο από την Κωνσταντινούπολη. Το 1281 ο πάπας Μαρτίνος Δ΄ αφόρισε τον Μιχαήλ Η΄, επιτρέποντας στον Κάρολο τον Ανδεγαυό και τον Φίλιππο του Κουρτεναί με τη βοήθεια των Βενετών και συνασπίζοντας τα υπόλοιπα Βαλκάνια να οργανώσουν μια σταυροφορία εναντίον της Κωνσταντινούπολης (Nicol, 1993, σ. 67). Ο βασιλιάς όμως, με έξυπνους διπλωματικούς χειρισμούς, κατέστρεψε τα σχέδιά τους⁴.

Το 1282 ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος απεβίωσε και ανέλαβε ως μόνος βασιλιάς ο γιός του, Ανδρόνικος Β΄, σε ηλικία 24 ετών. Κατά τη βασιλεία του Ανδρονίκου το βυζαντινό κράτος έχασε αρκετή ισχύ. Ως βασιλιάς δεν είχε τον χαρακτήρα, την τόλμη και τη διπλωματικότητα του πατέρα του, ούτε και τους πόρους του. Προσπάθησε να επικεντρωθεί στην εσωτερική πολιτική του κράτους, οδηγώντας σε μεγαλύτερη εκμετάλλευση του Βυζαντίου από τις εξωτερικές δυνάμεις. Η εσωτερική του πολιτική αφορούσε την αποκατάσταση της ενότητας ανάμεσα στους κατοίκους του Βυζαντίου (Nicol, 1993, σ. 93). Η πρώτη του επίσημη απόφαση ήταν να ανακαλέσει την Ένωση της Λυών και να επαναφέρει την Ορθοδοξία. Στη συνέχεια ανακάλεσε τους όρκους που είχε κάνει σχετικά με την πίστη στο παπικό δόγμα. Προσπάθησε να συμφιλιωθεί με τους ανθενωτικούς παραχωρώντας τους όμως περισσότερη ισχύ την οποία χρησιμοποίησαν εναντίον του⁵.

⁴ Πρόκειται για τον σικελικό εσπερινό. Για περισσότερες πληροφορίες, βλ. Nicol, 1993, σ. 67-69.

⁵ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την επιρροή των Αρσενιατών στην πολιτική του Ανδρονίκου, βλ. Nicol, 1993, σ. 94-106.

Ως προς την εξωτερική πολιτική του, ο Ανδρόνικος θεώρησε πως δεν μπορούσε να διατηρήσει όλα τα εδάφη που του άφησε ο πατέρας του. Ο στρατός όπως και πριν αποτελούνταν από μισθοφόρους, αλλά προσπάθησε να βρει τη φθηνότερη λύση. Στρατολόγησε πρόσφυγες από τη βενετοκρατούμενη Κρήτη ή Αλανούς κυνηγημένους από τους Τατάρους, οι οποίοι δεν ήταν αποτελεσματικοί στρατιώτες (Nicol, 1993, σ. 107-108). Διέλυσε το ναυτικό, πιστεύοντας ότι εφόσον ο κίνδυνος της Ιταλίας δεν υπήρχε πλέον, θα μπορούσαν να στηριχθούν για την προστασία τους στον στόλο των Γενουατών (γεγονός που ευνόησε τους Γενουάτες εν τέλει). Προβληματική υπήρξε και η κρατική οικονομία κατά την περίοδο της βασιλείας του, την οποία προσπάθησε με τη μείωση του στρατού να βοηθήσει. Ο πλούτος υπήρχε στα χέρια λίγων, και ήταν κυρίως σε μορφή κτημάτων. Η αξία του νομίσματος σταδιακά μειωνόταν. Για τα κτήματα που λάμβαναν οι γαιοκτήμονες από τον βασιλιά μέσω πρόνοιας ή βασιλικής χάρης, πλέον ίσχυε κληρονομικό καθεστώς. Επίσης, από τον 13^ο αιώνα το Βυζάντιο δεν λάμβανε στρατιωτική βοήθεια μέσω του θεσμού της πρόνοιας. Ενδεικτική της αδυναμίας του βυζαντινού στρατού ήταν η ανικανότητά του να αντιδράσει σε επίθεση των Βενετών το 1296 στην Κωνσταντινούπολη. Όταν οι Γενουάτες σύναψαν ειρήνη με τους Βενετούς, ο βασιλιάς αδυνατώντας να αντιδράσει μόνος του αναγκάστηκε να καταβάλει λύτρα στους Βενετούς (Nicol, 1993, σ. 110-112).

Ο Ανδρόνικος Β΄ εξαρχής επιθυμούσε ο μεγαλύτερος γιός του, ο Μιχαήλ Θ΄ να τον διαδεχθεί στον θρόνο και τον έστεψε βασιλέα το 1294. Είχε και άλλον έναν γιό, τον Κωνσταντίνο ο οποίος απέκτησε τον τίτλο του Δεσπότη. Ο Μιχαήλ Θ΄ με την σειρά του απέκτησε τρεις γιούς, τον Ανδρόνικο Γ΄, τον Μανουήλ, και τον Κωνσταντίνο. Ο Ανδρόνικος Γ΄ στέφθηκε βασιλιάς τον Φεβρουάριο του 1316 σε ηλικία 19 ετών. Αυτός όμως δεν ήταν καθόλου συνετός και σκότωσε εξαιτίας μιας παρεξηγήσης τον αδερφό του, Μανουήλ. Αυτό το συμβάν στεναχώρησε τόσο τον Μιχαήλ Θ΄ που τον οδήγησε σε πρόωμο θάνατο στις 12 Οκτωβρίου του 1320. Ο Ανδρόνικος Β΄ αγανακτισμένος αποκλήρωσε τον εγγονό του και τοποθέτησε ως επόμενο στη διαδοχή του θρόνου τον Δεσπότη Κωνσταντίνο. Η κατάληψη περιοχών της Μικράς Ασίας και της Θράκης από Οθωμανούς Τούρκους, ο έλεγχος του εμπορίου από τους Ιταλούς και η αβάσταχτη φορολογία ώστε να αποπληρωθούν κρατικές συμφωνίες, οδήγησαν στην κήρυξη επανάστασης από τη νέα γενιά της αριστοκρατίας με πρωτοστάτη τον Ανδρόνικο Γ΄. Αμέσως οι επαναστάτες

προκήρυξαν απαλλαγή από τους φόρους για την περιοχή της Θράκης. Όλοι οι κάτοικοι από τα περίχωρα της Κωνσταντινούπολης μέχρι και τη Χριστούπολη ήταν έτοιμοι να πολεμήσουν ενάντια στον Ανδρόνικο Β΄. Ηγέτες της επανάστασης εκτός του Ανδρονίκου Γ΄ ήταν ο Ιωάννης Καντακουζηνός, ο Συργιάννης Παλαιολόγος, ο Θεόδωρος Συναδινός και ο Αλέξιος Απόκαυκος (Nicol, 1993, σ. 153-156).

Η εμφύλια διαμάχη διήρκεσε με διάφορα μικρά διαστήματα ανακωχής από το 1321 έως το 1328. Το 1325 υπήρξε ανακωχή και μπόρεσε ο Ανδρόνικος Γ΄ να στεφθεί συμβασιλέας στην Αγία Σοφία. Παρόλο που μέχρι τότε είχαν γίνει ελάχιστες μάχες, οι συνέπειες στο εσωτερικό και εξωτερικό υπήρξαν σημαντικές. Η εμπόλεμη κατάσταση εμπόδισε τη γεωργία και παρέλυσε παντού την ομαλή οικονομική ζωή. Επίσης, κλονίστηκε εξαιρετικά η εξουσία της κεντρικής κυβέρνησης (Ostrogorsky, 2015, σ. 194-195). Μετά από αρκετές συγκρούσεις στις οποίες ενεπλάκησαν και οι διάφορες γειτονικές δυνάμεις χρησιμοποιώντας τον εμφύλιο προς όφελός τους⁶, η διαμάχη επιλύθηκε με ειρηνικό τρόπο. Ο Ανδρόνικος Γ΄ εισήλθε κρυφά τη νύχτα στην Κωνσταντινούπολη με μερικούς στρατιώτες του, την κατέλαβε αμαχητί και ανάγκασε τον Ανδρόνικο Β΄ να εγκαταλείψει τον θρόνο (Nicol, 1993, σ. 162). Στις 13 Φεβρουαρίου 1332 ο Ανδρόνικος Β΄ απεβίωσε. Με τον Ανδρόνικο Γ΄ (1328-41) ανήλθε στην εξουσία μια νέα γενιά, με χαρακτηριστικό της εκπρόσωπο τον Ιωάννη Καντακουζηνό, ο οποίος ήταν και ο πραγματικός αρχηγός του επαναστατικού κινήματος. Χαρακτηριζόταν από μεγάλη πολιτική οξύνοια, ξεπερνώντας σε αυτή και τον βασιλιά. Ο Ανδρόνικος Γ΄ διακρίθηκε ως ικανός στρατηγός, ο Καντακουζηνός όμως ήταν αυτός που καθόριζε τη γραμμή της κυβερνητικής πολιτικής (Ostrogorsky, 2015, σ. 196).

Το ζήτημα δεν έληξε. Δημιουργήθηκαν πολλές έχθρες από τον πόλεμο και οι γειτονικοί λαοί κατάλαβαν ότι συντηρώντας τες, μπορούν να αποκομίσουν διάφορα οφέλη. Στην περιοχή των Βαλκανίων ο στρατός διατήρησε την ισχύ του. Ο βασιλιάς ανάγκασε τους Βουλγάρους να συνάψουν μια νέα συνθήκη μαζί του στην Αδριανούπολη το 1330 και ανακατέλαβε περιοχές της βόρειας Ελλάδας⁷. Αντιθέτως στη Μικρά Ασία οι Οθωμανοί κατακτούσαν σταδιακά μεγάλες πόλεις. Τον Μάιο του 1329 ο Ανδρόνικος και ο Ιωάννης Καντακουζηνός προσπάθησαν με έναν στρατό περίπου 2000 βετεράνων να ανακόψουν την πορεία των Οθωμανών στον κόλπο της

⁶ Περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τον εμφύλιο βλ. Nicol, 1993, σ. 157-161.

⁷ Πρόκειται για το μεγαλύτερο επίτευγμα για τους Βυζαντινούς σύμφωνα με τον Nicol, 1993, σ. 178.

Νικομήδειας, αλλά υπέστησαν ήττα (Nicol, 1993, σ. 167-169). Μέχρι το 1337 οι Οθωμανοί είχαν καταλάβει τη Βιθυνία, τη Νίκαια και τη Νικομήδεια. Όσον αφορά τις περιοχές των παραλίων της Μικράς Ασίας, το 1329 κατέλαβε τη Χίο. Υπήρξε όμως αντίδραση από τους διαφόρους Λατίνους ηγεμόνες που διατηρούσαν συμφέροντα στην περιοχή, οδηγώντας τον βασιλιά να συνάψει συμμαχία με τον Ουμούρ. Οι στρατιωτικές και διπλωματικές επιτυχίες του Ανδρονίκου Γ' ανέκτησαν λίγη από τη χαμένη αυτοπεποίθηση των Βυζαντινών μετά το 1328.

Στις 14/15 Ιουνίου του 1341 ο βασιλιάς Ανδρόνικος Γ' αρρώστησε και απεβίωσε σε ηλικία 45 ετών. Οι προηγούμενοι βασιλείς είχαν προνοήσει για τη διαδοχή του θρόνου σε αντίθεση με αυτόν. Είχε τρεις γιούς, από τους οποίους ο μεγαλύτερος, ο Ιωάννης, ήταν 9 ετών τότε και δεν είχε στεφθεί συμβασιλεύς, αποτελώντας την αιτία για να ξεσπάσει ένας δεύτερος εμφύλιος πόλεμος. Από αυτό το έτος αρχίζει τη διήγησή του ο Δούκας.

Για πολύ κόσμο ήταν αναμενόμενο να αναλάβει την κυβέρνηση ο Ιωάννης Καντακουζηνός ενεργώντας ως αντιβασιλέας. Υπήρχαν όμως ενστάσεις από ομάδες ανθρώπων από υψηλές κοινωνικές βαθμίδες. Το 1341 ο Ιωάννης Καντακουζηνός έφυγε από την Κωνσταντινούπολη με τον στρατό του προς την Πελοπόννησο για να αποδεχτεί την υποταγή της. Ο Απόκαυκος συνωμότησε με τη βασιλομήτορα Άννα και τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως εναντίον του. Έτσι ο πατριάρχης άμεσα έχρισε τον εαυτό του ως αντιβασιλέα του νεαρού βασιλιά και διώξε όλους τους συγγενείς του Καντακουζηνού στην Κωνσταντινούπολη, ενώ κατέσχεσε και όλη την περιουσία του. Ο Απόκαυκος έγινε έπαρχος της πόλης, και η Άννα υπέγραψε εντολή, ζητώντας ο Καντακουζηνός να αποσυρθεί και να διαλύσει τον στρατό του. Υπ' αυτές τις συνθήκες ο Καντακουζηνός αυτοανακηρύχθηκε βασιλιάς στο Διδυμότειχο (Nicol, 1993, σ. 186-190). Για να διατηρήσει όμως ακλόνητη την αρχή της νομιμότητας, στην οποία παρέμεινε πιστός σε όλη τη διάρκεια του πρώτου εμφυλίου πολέμου, μνημόνευε στην πρώτη θέση τα ονόματα της Άννας και του νόμιμου βασιλέα, Ιωάννη Ε'. Ήταν αποφασισμένος να δείξει ότι δεν αγωνιζόταν εναντίον της νόμιμης δυναστείας, αλλά εναντίον του σφετεριστή Απόκαυκου ο οποίος ασκούσε δικτατορική εξουσία εντός της Κωνσταντινούπολης (Ostrogorsky, 2015, σ. 206).

Υπήρχαν πολλοί λόγοι για τους οποίους ο δεύτερος εμφύλιος πόλεμος στο Βυζάντιο ήταν πιο καταστροφικός από τον πρώτο. Η παρέμβαση ξένων δυνάμεων

ήταν καλύτερα υπολογισμένη από πριν, η κρατική οικονομία είχε σχεδόν διαλυθεί και η κοινωνία διχάστηκε με έναν πρωτοφανή τρόπο καθώς οι βυζαντινοί ηγέτες κήρυξαν ξανά πόλεμο μεταξύ τους. Ακόμα και οι πρωταγωνιστές του εμφυλίου αναγνώριζαν ότι δεν μπορούσαν πλέον να ελέγξουν τις πολιτικές δυνάμεις. Στην Κωνσταντινούπολη ο Απόκαυκος υποκίνησε την εξέγερση, ενώ σε άλλες πόλεις ο λαός πήρε τον νόμο στα χέρια του. Στα μάτια του λαού, ο Καντακουζηνός εξέφραζε τη βούληση των πλούσιων αριστοκρατών που κατείχαν τη γη. Φαίνεται ότι η διαφορά μεταξύ πλουσίων και φτωχών αμβλύθηκε μετά τα γεγονότα του πρώτου εμφυλίου (Nicol, 1993, σ. 191-192)⁸. Το Βυζάντιο κατά τον Ostrogorsky (2015, σ. 207) δοκίμαζε τώρα όχι μόνο μία πολιτική αλλά και μία βαθιά κοινωνική κρίση. Σε γενικές γραμμές η αριστοκρατία υποστήριζε τον Καντακουζηνό ως βασιλιά, ενώ ο λαός αυτούς που ενεργούσαν εκ μέρους του Ιωάννη Παλαιολόγου.

Το 1341 ο Καντακουζηνός εγκατέλειψε κάθε προσδοκία περί παράδοσης του Μορέα σε αυτόν και στρατοπέδευσε στο Διδυμότειχο. Ο Θεόδωρος Συναδινός, κυβερνήτης της Θεσσαλονίκης και φίλος του Καντακουζηνού είχε δηλώσει την υποστήριξή του. Όποιος κατείχε τη Θεσσαλονίκη εκείνη την περίοδο ήταν σαν να είχε το μισό βυζαντινό κράτος. Το 1342 όμως έγινε η εξέγερση των Ζηλωτών στη Θεσσαλονίκη καθιστώντας την πόλη μια αυτόνομη πολιτεία και αναγκάζοντας τους υποστηρικτές του Καντακουζηνού να εγκαταλείψουν την πόλη ή να κρυφτούν (Nicol, 1993, σ. 194-195).

Το 1342 ο Καντακουζηνός εκστράτευσε με μισθοφόρους του Δουσάν προς το Διδυμότειχο. Στις Σέρρες όμως οι κάτοικοι αρνήθηκαν να υποταχθούν και στον δρόμο προς τη Χρυσούπολη υπήρχε στρατός της Κωνσταντινούπολης. Πέρα από αυτό, επειδή είχε χάσει και 1500 στρατιώτες από επιδημία κατά τη διάρκεια της πολιορκίας των Σερρών, αναγκάστηκε να οπισθοχωρήσει προς τη Σερβία διατηρώντας ένα στράτευμα μόλις 500 αντρών. Στα τέλη του ίδιου έτους οι γαιοκτήμονες της Θεσσαλίας δήλωσαν υποταγή σε αυτόν έχοντας κατά νου την κατάσταση στη Θεσσαλονίκη. Προσπάθησε ξανά ανεπιτυχώς να φτάσει στο Διδυμότειχο. Αυτό τον οδήγησε στο να έρθει σε επαφή με τον Τούρκο εμίρη του Αϊδινίου, Ουμούρ. Τον χειμώνα του 1342 ο Ουμούρ εκστράτευσε μέχρι το Διδυμότειχο όπου και άφησε στράτευμα για την υπεράσπιση της πόλης. Δε συνέχισε

⁸ Για μία συνοπτική περιγραφή της κατάστασης που επικρατούσε όσον αφορά την οικονομία κατά τη δεύτερη εμφύλια διαμάχη, βλ. επίσης Σταθακόπουλος, 2020, σ. 303-309.

όμως πιο δυτικά για να συναντήσει τον Καντακουζηνό, καθώς ο στρατός του δεν ήταν προετοιμασμένος για τον χειμώνα της Θράκης. Πρόκειται για μία διπλωματική νίκη. Τον Απρίλιο του 1343 μερικές πόλεις της νότιας Μακεδονίας δήλωσαν υποταγή στον Καντακουζηνό. Ο Δουσάν όμως ανακάλεσε τον στρατό του, και ο Απόκαυκος εκστράτευσε προς τη Θεσσαλονίκη. Τότε ο Καντακουζηνός ζήτησε τη βοήθεια του Ουμούρ, αναγκάζοντας τον Απόκαυκο να τραπεί σε φυγή. Ακόμα και με τη βοήθεια του Ουμούρ αδυνατούσε να καταλάβει τη Θεσσαλονίκη, κατόρθωσε όμως να ενισχύσει την επιρροή του στη Θράκη (Nicol, 1993, σ. 196-199).

Στην Κωνσταντινούπολη επικρατούσε λιμός επειδή οι Τούρκοι λεηλατούσαν τη Θράκη και τα λιμάνια στη Μαύρη Θάλασσα ήταν κλειστά λόγω του πολέμου των Γενουατών με τη Χρυσή Ορδή (Nicol, 1993, σ. 200). Σταδιακά μερικοί αξιωματούχοι της αντιβασιλείας άρχισαν να αυτομολούν στον Καντακουζηνό. Μέχρι το 1345 η Θράκη και η Αδριανούπολη είχαν παραδοθεί. Τον Ιούνιο του ίδιου έτους ο Απόκαυκος δολοφονήθηκε λόγω αναταραχών στην Κωνσταντινούπολη.

Στις 21 Μαΐου 1346 ο Καντακουζηνός στέφθηκε βασιλιάς στην Αδριανούπολη από τον πατριάρχη των Ιεροσολύμων ο οποίος είχε διαφύγει από την Κωνσταντινούπολη. Δεν έστεψε τον γιο του συμβασιλέα, καθώς θεωρούσε ότι το στέμμα ανήκε στην οικογένεια των Παλαιολόγων. Σκοπός του ήταν να στέψει τον Ιωάννη Παλαιολόγο ως συμβασιλέα μετά τη νίκη του στην εμφύλια διαμάχη. Το 1346 και οι δύο πλευρές είχαν τη στήριξη διαφορετικών τουρκικών φύλων. Στην Κωνσταντινούπολη υπήρχαν συνωμότες οι οποίοι ήθελαν να αφήσουν τον Καντακουζηνό να εισχωρήσει στην πόλη και να τελειώσει ο εμφύλιος. Στις 2 Φεβρουαρίου 1347 ο Καντακουζηνός εισήλθε στην πόλη από ένα άνοιγμα στα τείχη μαζί με έναν στρατό 1000 αντρών οι οποίοι είχαν αυστηρές εντολές να μην ασκήσουν βία. Στις 8 Φεβρουαρίου ο Καντακουζηνός ήρθε σε συμφωνία με τη βασίλισσα Άννα και τον Ιωάννη Παλαιολόγο. Συμφωνήθηκε να στεφθεί συμβασιλέας ο νεαρός Ιωάννης, να μην υπάρξουν αντίποινα από καμία πλευρά και να αποφυλακιστούν όλοι οι πολιτικοί κρατούμενοι (Nicol, 1993, σ. 205-207).

Τα έτη 1347-48 υπήρξαν αναταραχές με τους Γενουάτες του Γαλατά επειδή ο Καντακουζηνός τους περιόρισε ενώ ήθελαν να αποκτήσουν περισσότερη γη στην περιοχή. Ταυτόχρονα διαδίδονταν φήμες ότι ο βασιλιάς ήθελε να ανασυγκροτήσει το βυζαντινό ναυτικό. Ως αντίποινα το 1348 κατέστρεψαν τα πλοία στη βυζαντινή ακτή

συναντώντας αντίσταση από τους κατοίκους της πόλης. Οι Γενουάτες χρησιμοποίησαν τα μεγαλύτερα πλοία τους ως πλατφόρμες για να συναρμολογήσουν καταπέλτες ώστε να πολιορκήσουν την Κωνσταντινούπολη. Ο Καντακουζηνός τότε ξεκίνησε τη ναυπήγηση ενός στόλου ενώ οι Γενουάτες προετοιμάζονταν για κανονικό πόλεμο. Στη μάχη που ακολούθησε ο Καντακουζηνός ηττήθηκε και αναγκάστηκε να συνθηκολογήσει. Διατήρησε όμως την ιδέα του για τη ναυπήγηση ενός στόλου. Το 1349 οι Βενετοί θεώρησαν συνετό να ανανεώσουν τη συμφωνία τους με το Βυζάντιο για πέντε χρόνια. Αυτή η διπλωματική κίνηση ενώ φαινόταν αρχικά ότι θα ήταν ωφέλιμη για την ειρήνη στο Βυζάντιο, τελικά θα αναμείγνυε περισσότερο το Βυζάντιο στην κόντρα των Γενουατών με τους Βενετούς (Nicol, 1993, σ. 223-227). Το 1350 ο Καντακουζηνός κατάφερε να επαναφέρει τη Θεσσαλονίκη υπό τον έλεγχό του.

Το ίδιο έτος έλαβε αίτημα να βοηθήσει τους Βενετούς στη διαμάχη τους με τους Γενουάτες, το οποίο δεν αποδέχτηκε αρχικά. Τον Μάιο του 1351 οι Γενουάτες του Γαλατά δέχτηκαν επίθεση από τους Βενετούς. Και οι δύο πλευρές ζήτησαν την υποστήριξή του, την οποία αυτός αρνήθηκε. Οι Βενετοί εγκατέλειψαν την περιοχή και οι Γενουάτες ως αντίποινα κατέστρεψαν τον βυζαντινό στόλο (Nicol, 1993, σ. 235-236). Για τα επόμενα έτη οι συγκρούσεις μεταξύ των Βενετών και των Γενουατών συνεχίζονταν στα βυζαντινά ύδατα ενώ έκαναν την εμφάνισή τους πάλι οι εμφύλιες συγκρούσεις.

Ο Ιωάννης Ε΄ Παλαιολόγος με τη βοήθεια των Γενουατών εισήλθε στα τέλη του 1354 στην Κωνσταντινούπολη, αναγκάζοντας τον Καντακουζηνό να παραιτηθεί και να αποσυρθεί στον μοναστικό βίο, μένοντας μοναδικός βασιλιάς (Vasiliev, 1971, σ. 281). Κατά τον Nicol (1993, σ. 253), αυτό το έτος μπορεί να θεωρηθεί η αρχή του τέλους για τη βυζαντινή αυτοκρατορία. Ο Ιωάννης πίστευε ότι το Βυζάντιο χρειαζόταν ξένους συμμάχους. Κατά την άποψή του η σωτηρία θα ερχόταν από συμμαχίες και διαπραγματεύσεις με τις δυτικές δυνάμεις. Μέσω της μητέρας του, της Άννας της Σαβοΐας, ο Ιωάννης είχε συγγένεια με ισχυρές οικογένειες της δυτικής Ευρώπης. Θεωρούσε όμως ότι το πρόσωπο με τη μεγαλύτερη επιρροή ήταν ο Πάπας, καθώς μόνο αυτός μπορούσε να συγκαλέσει μια σταυροφορία. Αναγνώριζε ότι κάθε απόπειρα προσέγγισης του Πάπα για βοήθεια θα έπρεπε να συνοδευόταν από υποταγή της βυζαντινής εκκλησίας στην παπική έδρα. Έστειλε ένα γράμμα στον πάπα Ιννοκέντιο ΣΤ΄ ζητώντας του στρατιωτική υποστήριξη με αντάλλαγμα κάποιες

ενδείξεις υποταγής της ορθόδοξης Εκκλησίας στη ρωμαιοκαθολική. Σε περίπτωση που ο βασιλιάς δεν δήλωνε επαρκώς την υποταγή του, ο Πάπας θα είχε την άδεια να κατασχέσει βυζαντινές κτήσεις. Στην αντίθετη περίπτωση ο Πάπας θα έπρεπε να παρέχει μεγαλύτερη στρατιωτική υποστήριξη στο μέλλον. Αυτή η απόπειρα δεν ευδοκίμησε γιατί δεν δόθηκε κάποια ουσιαστική απάντηση. Το 1362 ο Ιννοκέντιος απεβίωσε και οι διαπραγματεύσεις μεταξύ του Βυζαντίου και του Πάπα συνέχισαν μετά το 1364 (Nicol, 1993, σ. 257-261).

Ως προς τις σχέσεις του με τους άλλους λαούς, η κατάσταση είχε βελτιωθεί. Ο Δουσάν της Σερβίας είχε πεθάνει, ο τσάρος της Βουλγαρίας είχε παντρεύσει την κόρη του με τον πρωτότοκο γιο του, Ανδρόνικο, οι Γενουάτες υποστήριζαν τον βασιλιά και οι Βενετοί ανανέωσαν τη συμφωνία τους με το Βυζάντιο για άλλα πέντε χρόνια. Ακόμα και με τον ηγέτη των οσμανλίδων μπόρεσε να έρθει σε κάποιες διαπραγματεύσεις ο βασιλιάς αφού διέσωσε τον γιο του (Nicol, 1993, σ. 261).

Το 1363 υπήρχαν νέα από τη Δύση για την προετοιμασία μίας εντυπωσιακής σταυροφορίας με πρωτοβουλία του πάπα Ουρβάνου Ε΄. Ο Ιωάννης αποπειράθηκε να επικοινωνήσει μαζί του ώστε να συμμετάσχει και το Βυζάντιο σε αυτήν έχοντας την ηγεσία της. Αν και ο Πάπας γνώριζε για την ύπαρξη λατινόφιλων στην Κωνσταντινούπολη, το σχέδιο του Ιωάννη δεν εκπληρώθηκε και τελικά η σταυροφορία ξεκίνησε στη Ρόδο σκοπεύοντας στην κατάληψη της Αιγύπτου, με αρχηγό της εκστρατείας τον βασιλιά της Κύπρου αντί του βυζαντινού βασιλιά (Nicol, 1993, σ. 263).

Ο Ιωάννης Ε΄ ταξίδεψε προς την Ουγγαρία ώστε να επικοινωνήσει με τον ηγεμόνα της σχετικά με την οργάνωση μιας σταυροφορίας, επειδή αυτός ήδη είχε οργανώσει μία στο παρελθόν. Πέρα από μια μικρή συνοδεία πήρε μαζί του και τους δύο νεαρότερους γιούς του. Οι Ούγγροι συμερίζονταν την άποψη του Πάπα, δηλαδή ότι πρώτα έπρεπε να αποδεχθούν επίσημα την Ένωση των Εκκλησιών οι Βυζαντινοί και μετά θα τους παρείχαν βοήθεια. Επίσης ο Πάπας είχε διαβιβάσει στον Ούγγρο βασιλιά τους ενδοιασμούς του σχετικά με την ειλικρίνεια των «Γραικών» (Nicol, 1993, σ. 264). Οι διαπραγματεύσεις δεν καρποφόρησαν και ο βασιλιάς κράτησε τον γιό του Μανουήλ, αιχμάλωτο. Κατά την επιστροφή του ο Βούλγαρος τσάρος του απαγόρευσε την προσέλευση από τα εδάφη του. Έτσι ο Ιωάννης βρέθηκε εγκλωβισμένος μεταξύ των συνόρων Ουγγαρίας και Βουλγαρίας.

Για τη στήριξη του Βυζαντίου υπήρχε όμως ο Αμεντέο ΣΤ΄ της Σαβοΐας, ξάδελφος του Ιωάννη Ε΄, ο οποίος οργάνωσε τη δική του εκστρατεία προς την Κωνσταντινούπολη. Μέχρι τον Μάιο του 1366 είχε συγκροτήσει τον δικό του στόλο και στρατό, και ο Πάπας ευλόγησε την εκστρατεία του με την προϋπόθεση να προσηλυτίσει τους Βυζαντινούς. Φτάνοντας στον Ελλήσποντο τον Αύγουστο, ενισχύθηκε από τον Φραντσέσκο Γατελούζο, τον Γενουάτη λόρδο της Λέσβου και κουνιάδο του Ιωάννη Ε΄ (Nicol, 1993, σ. 265). Πρώτη επιτυχημένη στρατιωτική επιχείρηση γι' αυτήν την εκστρατεία ήταν η ανακατάληψη της Καλλίπολης (Σταθακόπουλος, 2020, σ. 293). Στη συνέχεια ο Αμεντέο οργάνωσε μία εκστρατεία για να βοηθήσει τον βασιλιά που ήταν εγκλωβισμένος μεταξύ Ουγγαρίας και Βουλγαρίας. Τον Οκτώβριο επιτέθηκε σε λιμάνια της Βουλγαρίας για του επιτρέψει να διασχίσει τη χώρα (Nicol, 1993, σ. 266).

Το 1369 ο Ιωάννης ταξίδεψε στη Ρώμη με σκοπό να προσχωρήσει στο δυτικό δόγμα. Πρόκειται για μία προσωπική του επιλογή και ούτε ο Πάπας δεν προσποιήθηκε ότι η ένωση των εκκλησιών είχε πραγματοποιηθεί. Στην καλύτερη περίπτωση αυτό αντιμετωπίστηκε ως ένα παράδειγμα προς μίμηση. Για τον εαυτό του ο Ιωάννης μπορούσε να ακολουθήσει τη δική του συνείδηση χωρίς να υπάρξει καμία αντίδραση από τους Βυζαντινούς (Nicol, 1993, σ. 271). Λόγω των χρεών του προς τους Βενετούς και έπειτα από κάποιες διαπραγματεύσεις μαζί τους, άφησε σε αυτούς ως χέγγυο τον γιο του, Μανουήλ, ώστε να του επιτραπεί η επιστροφή στο Βυζάντιο. Το 1372/3 έγινε υποτελής του νέου ηγέτη των Οθωμανών, Μουράτ Α΄, γεγονός το οποίο σήμαινε βαριά φορολογία και παροχή στρατού προς τους Οθωμανούς. Το ίδιο διάστημα ο μεγαλύτερος γιος του Ιωάννη, ο Ανδρόνικος Δ΄, συνωμότησε μαζί με έναν από τους γιούς του Μουράτ για πραξικόπημα εναντίον του Ιωάννη Ε΄ και του Μουράτ (Σταθακόπουλος, 2020, σ. 294). Η επανάσταση κατεστάλη και από τις δύο πλευρές. Ο σουλτάνος Μουράτ τύφλωσε τον γιο του και απαίτησε από τον Ιωάννη Ε΄ να τυφλώσει και αυτός τον Ανδρόνικο και τον γιο του Ανδρονίκου, Ιωάννη Η΄. Εκείνος όμως τους φυλάκισε και τους τύφλωσε με τέτοιον τρόπο ώστε στο μέλλον να ανακτηθεί σε κάποιον βαθμό η όρασή τους. Ο Ιωάννης Ε΄ αποκλήρωσε τον Ανδρόνικο και κάλεσε τον Μανουήλ από τη Θεσσαλονίκη ώστε να στεφθεί βασιλιάς (Nicol, 1993, σ. 273-278).

Η Τένεδος, ένα από τα λίγα νησιά του αρχιπελάγους που βρισκόταν στα χέρια του Βυζαντίου, αποτέλεσε αιτία διαμάχης των Βενετών και των Γενουατών, καθώς λόγω

της θέσης της στην είσοδο των Δαρδανελλίων ήταν πολύ σημαντική για τα κράτη που είχαν εμπορικές σχέσεις με την Κωνσταντινούπολη. Αποτελούσε εξαιρετικό παρατηρητήριο των κινήσεων των Οθωμανών. Το νησί αυτό παραχωρήθηκε στους Βενετούς, οι Γενουάτες όμως δεν μπορούσαν να δεχθούν αυτό το γεγονός. Προκειμένου να εμποδίσουν αυτήν την παραχώρηση, υποκίνησαν στην Κωνσταντινούπολη επανάσταση (Vasiliev, 1971, σ. 334). Οι Γενουάτες απελευθέρωσαν τον Ανδρόνικο ο οποίος κατέφυγε στον Γαλατά. Έλαβε υποστήριξη από τους Γενουάτες, τον Μουράτ, τους Βουλγάρους και τους Σέρβους ώστε να αντιταχθεί στον πατέρα του. Το 1377 κατέλαβε την Κωνσταντινούπολη και φυλάκισε τον πατέρα και τους αδερφούς του. Η σύντομη βασιλεία του Ανδρονίκου δεν είναι επαρκώς καταγεγραμμένη. Πάντως δεν μπορούσε να κάνει περισσότερα από αυτά που είχε κάνει ο πατέρας του επειδή η πολιτική, η ασφάλεια, η οικονομία ακόμα και ο εφοδιασμός με τρόφιμα της Κωνσταντινούπολης βρίσκονταν στα χέρια των Ιταλών και των Οθωμανών. Το 1379 ο Ιωάννης Ε΄ μαζί με τον Μανουήλ απέδρασαν με τη βοήθεια των Βενετών και κατέφυγαν στον Μουράτ για υποστήριξη. Την 1η Ιουλίου 1379 ο Ιωάννης εισήλθε στην Κωνσταντινούπολη προκαλώντας έναν ιδιαίτερο εμφύλιο πόλεμο για περισσότερο από ένα έτος μεταξύ αυτής και του Γαλατά (Nicol, 1993, σ. 279-282). Το 1381 η οικογένεια των Παλαιολόγων ήρθε σε συμφωνία: ο Ανδρόνικος θα γινόταν ο κληρονόμος του Ιωάννη Ε΄ και του παραχωρήθηκε η Σηλυβρία ως ηγεμονία, ενώ ο Μανουήλ θα αναλάμβανε τη Θεσσαλονίκη. Ο τελευταίος μάλιστα κατάφερε να καταλάβει και άλλες μακεδονικές πόλεις, πριν κυριευτεί η Θεσσαλονίκη το 1387 από τους Οθωμανούς (Σταθακόπουλος, 2020, σ. 295).

Στον Μυστρά μετά το 1380 ξέσπασε διαμάχη μεταξύ Καντακουζηνών και Παλαιολόγων για τη διαδοχή. Τον Απρίλιο του 1380 απεβίωσε ο Μανουήλ Καντακουζηνός που διοικούσε τον Μορέα, ο οποίος δεν είχε γιούς για να τον διαδεχθούν. Ο Ιωάννης Ε΄ διέταξε τον γιο του Θεόδωρο να προχωρήσει στον Μυστρά και να καταλάβει το Δεσποτάτο. Οι Καντακουζινοί προέβαλαν αντίσταση, αλλά ο Θεόδωρος έγινε κυβερνήτης του Μυστρά το 1383 (Nicol, 1993, σ. 283). Μέχρι τον θάνατό του το 1407, συνεχίστηκε επιτυχώς η κατάκτηση των εδαφών του παλιού πριγκιπάτου του Μορέα (Σταθακόπουλος, 2020, σ. 295).

Το 1383 ξεκίνησε η πολιορκία της Θεσσαλονίκης. Ο Μανουήλ αιτήθηκε βοήθεια από διάφορες πλευρές χωρίς μεγάλη ανταπόκριση. Υποστήριξη σύμφωνα με κάποιες

πηγές έλαβε από τον αδελφό του Θεόδωρο. Χωρίς σημαντική εξωτερική υποστήριξη και δίχως τη θέληση των κατοίκων της πόλης για την υπεράσπισή της, ο Μανουήλ αποφάσισε να εγκαταλείψει την πόλη στις 6 Απριλίου 1387. Τρεις μέρες αργότερα οι Οθωμανοί κατέλαβαν τη Θεσσαλονίκη χωρίς να αντιμετωπίσουν κάποια αντίσταση (Nicol, 1993, σ. 287-288).

Το 1385 ο Ανδρόνικος Δ΄ πέθανε, και το 1391 τον ακολούθησε ο πατέρας του. Άμεσα στέφθηκε βασιλιάς ο Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος. Όταν έμαθε τα νέα ο Μανουήλ βρισκόταν στην Προύσα, στο στρατόπεδο του σουλτάνου, και επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη. Σύμφωνα με τον Nicol (1993, σ. 296) ο Μανουήλ ήταν καλύτερος βασιλιάς από τον πατέρα του, αλλά οι συγκυρίες εξαιτίας του αποδυναμωμένου κράτους δεν του επέτρεψαν να αναδείξει τις ικανότητές του. Ο Βαγιαζήτ Α΄ έξαλλος που δεν όρισε ο ίδιος τον βασιλιά εφάρμοσε ταπεινωτικότερα μέτρα για τους Βυζαντινούς, απαιτώντας αύξηση του φόρου υποτελείας και τη δημιουργία τουρκικής συνοικίας στην Κωνσταντινούπολη με μουσουλμάνο δικαστή (καδή) (Nicol, 1993, σ. 297). Στις αρχές της δεκαετίας του 1390 κατακτήθηκε η Θεσσαλία, η Σερβία και η Βουλγαρία από τους Οθωμανούς ενώ ξεκίνησαν επιδρομές στην Πελοπόννησο. Ο Βαγιαζήτ συγκάλεσε όλους τους χριστιανούς ηγεμόνες και βασιλείς των Βαλκανίων στις Σέρρες για να πραγματοποιήσει επίδειξη ισχύος. Η συμπεριφορά του μπορούσε να χαρακτηριστεί σχεδόν παρανοϊκή. Ο Μανουήλ κατάλαβε ότι δεν θα μπορούσε να έχει λογικές συμφωνίες με τον Βαγιαζήτ και ότι ακόμα και η υποταγή του σε αυτόν δεν αποτελούσε εγγύηση για την ασφάλεια του Βυζαντίου (Nicol, 1993, σ. 301). Πράγματι, το 1394 ο Βαγιαζήτ ξεκίνησε πολιορκία της Κωνσταντινούπολης (Σταθακόπουλος, 2020, σ. 296).

Οι Δυτικοί βλέποντας την κατάσταση που επικρατούσε με την επέκταση των Οθωμανών ανησύχησαν και προσπάθησαν να αντιδράσουν. Συγκεκριμένα υπήρξαν ανησυχίες από τη Βενετία και τη Γένοβα για την απώλεια των εμπορικών τους συμφερόντων στη Μεσόγειο και από τους ηγεμόνες της Βλαχίας και της Ουγγαρίας για την απώλεια των εδαφών τους. Αντέδρασαν συγκαλώντας μια σταυροφορία η οποία ηττήθηκε ολοκληρωτικά το 1396 κοντά στη Νικόπολη από τον στρατό του Βαγιαζήτ (Σταθακόπουλος, 2020, σ. 296-297). Πρόκειται για την τελευταία σταυροφορία της Δύσης σε τόσο ευρεία κλίμακα. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι αρχηγοί της δεν είχαν συμβουλευτεί τους Βυζαντινούς και ότι πρωταρχικός στόχος τους ήταν η προστασία της Ουγγαρίας (Nicol, 1993, σ. 305). Μετά από αυτή τη νίκη του ο

Βαγιαζήτ επέστρεψε στην πολιορκία της Κωνσταντινούπολης, αναγκάζοντας τον Μανουήλ να ταξιδέψει στη Δύση για εύρεση βοήθειας. Το αρχοντικό παρουσιαστικό του προκάλεσε μια γενικότερη συμπάθεια στους δυτικούς λαούς που επισκέφθηκε η οποία συνοδεύτηκε από ανεκπλήρωτες, τελικά, υποσχέσεις για υποστήριξη (Σταθακόπουλος, 2020, σ. 297). Η θερμή υποδοχή που έδειξαν οι ιταλικές πόλεις πρέπει να τον εξέπληξε. Φάνηκε πως η κατάσταση είχε αλλάξει από όταν ο Ιωάννης Ε΄ είχε επισκεφτεί τη Ρώμη και τη Βενετία. Όχι μόνο ο κίνδυνος από την ανατολή είχε γίνει πιο αληθινός, αλλά και το ενδιαφέρον των Δυτικών για την κλασσική ελληνική γραμματεία είχε αυξηθεί (Nicol, 1993, σ. 309). Η Κωνσταντινούπολη σώθηκε από τύχη όταν ο Ταμερλάνος υπερασπίστηκε τα τουρκομανικά πριγκιπάτα στην Ανατολία τα οποία απειλούνταν από τον Βαγιαζήτ. Ο Βαγιαζήτ ηττήθηκε κατά κράτος στη μάχη της Άγκυρας το 1402 και αιχμαλωτίστηκε. Αυτό οδήγησε σε έναν εμφύλιο πόλεμο μεταξύ των οθωμανών ηγεμόνων για την επόμενη δεκαετία επιτρέποντας στο Βυζάντιο να ανακουφιστεί προσωρινά από αυτήν την απειλή (Σταθακόπουλος, 2020, σ. 298).

Όταν ο Μανουήλ επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη το 1402, η έκταση του Βυζαντίου θύμιζε πλέον ενός μικρού κράτους, που περιελάμβανε την Κωνσταντινούπολη με την ενδοχώρα της, μερικά νησιά του βορείου Αιγαίου και το Δεσποτάτο του Μορέως. Στην εμφύλια διαμάχη των γιων του Βαγιαζήτ ο Μανουήλ αρχικά υποστήριξε τον Σουλεϊμάν αποκτώντας ως αντάλλαγμα τη Θεσσαλονίκη (Σταθακόπουλος, 2020, σ. 298-299). Η επονομαζόμενη οθωμανική μεσοβασιλεία έληξε το 1413 με νικητή τον Μεχμέτ Α΄, ο οποίος με την υποστήριξη του Βυζαντίου υπερίσχυσε των αδελφών του. Κατά τη διάρκεια της βασιλείας του, όπως καταγράφει ο Δούκας, οι σχέσεις μεταξύ των Βυζαντινών και των Τούρκων ήταν ειρηνικές. Αυτή η ειρήνη όμως υπήρξε βραχύχρονη, καθώς το 1421 ο Μεχμέτ Α΄ απεβίωσε.

Το 1422 μετά τον θάνατο του Μεχμέτ, ο Μουράτ πολιορκήσε την Κωνσταντινούπολη. Η επιχείρηση αυτή απέτυχε έπειτα από μια αποφασιστική μάχη που ξεκίνησε στις 24 Αυγούστου του ίδιου έτους. Ο Μανουήλ είχε προσφέρει στον Μουσταφά στην Ανατολία, έναν από τους αντιπάλους του Μουράτ για την ηγεμονία, την υποστήριξή του. Αυτός στη συνέχεια εκμεταλλεύτηκε την απουσία του Μουράτ και αυτοανακηρύχθηκε σουλτάνος, αναγκάζοντας με αυτόν τον τρόπο τον Μουράτ να εγκαταλείψει την πολιορκία στις 6 Σεπτεμβρίου 1422 (Nicol, 1993, σ. 333).

Το 1425 ο Ιωάννης Η΄ διαδέχθηκε τον Μανουήλ Β΄, ενώ οι νεότεροι αδελφοί του μοιράστηκαν τις εναπομείνουσες βυζαντινές περιοχές: ο Κωνσταντίνος και ο Θωμάς τον Μορέα, ο Δημήτριος τη Σηλυβρία. Το Δεσποτάτο του Μορέα μέχρι το 1430 είχε προσαρτήσει και τις τελευταίες λατινοκρατούμενες περιοχές στην περιοχή. Η Πελοπόννησος είχε γίνει ξανά εξ ολοκλήρου βυζαντινή. Στα βόρεια όμως το Βυζάντιο έχασε το ίδιο έτος τη Θεσσαλονίκη και τα Ιωάννινα (Σταθακόπουλος, 2020, σ. 300).

Από τις αρχές του 15ου αιώνα οι Βυζαντινοί είχαν σίγουρα συνειδητοποιήσει ότι είχαν ανάγκη την εξωτερική βοήθεια με τη μορφή σταυροφορίας ώστε να προφυλαχθούν. Το 1414-1417 πραγματοποιήθηκε η σύνοδος της Κωνσταντίας παρουσία και Βυζαντινών απεσταλμένων κατά την οποία έγινε αναφορά στο θέμα της ενώσεως των δύο εκκλησιών (Σταθακόπουλος, 2020, σ. 301). Αποφασίστηκε να διενεργηθεί μία οικουμενική σύνοδος για να συζητηθεί η Ένωση το 1438 στη Φερράρα. Σε αυτήν παρευρέθηκε ο Ιωάννης Η΄ και ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Ιωσήφ μαζί με μία συνοδεία περίπου 700 ατόμων η οποία αποτελούνταν κυρίως από ιεράρχες και λογίους. Οι διαφορές ανάμεσα στη δυτική Εκκλησία και τη βυζαντινή φάνηκαν αμέσως τόσο σε εθιμοτυπικό όσο και σε θεολογικό επίπεδο. Μετά από ένα ξέσπασμα επιδημίας πανώλης η σύνοδος μεταφέρθηκε στη Φλωρεντία το 1439. Στο τέλος επήλθε μια συμφωνία για Ένωση, την οποία υπέγραψαν όλοι οι βυζαντινοί εκπρόσωποι, εκτός του Μάρκου Ευγενικού, επισκόπου Εφέσου.

Η προσδοκώμενη σταυροφορία κηρύχθηκε το 1443 από τον πάπα Ευγένιο Δ΄. Η δύναμη που συγκεντρώθηκε αποτελούνταν κυρίως από λαούς που συμμετείχαν και στην προηγούμενη σταυροφορία του 1396. Μετά από κάποιες νίκες στην Τρανσυλβανία οι σταυροφόροι υπέστησαν συντριπτική ήττα το 1444 κοντά στη Βάρνα, στα βουλγαρικά παράλια της Μαύρης Θάλασσας. Το Βυζάντιο δεν αποκόμισε κανένα όφελος από αυτήν την σταυροφορία (Σταθακόπουλος, 2020, σ. 302).

Οι Οθωμανοί συνέχισαν τις επιδρομές τους στις βυζαντινές κτήσεις. Το 1446 σε μια εκστρατεία κατά του Μορέα καταστράφηκε το Εξαμίλιο (ή Ιουστινιάνειο τείχος) και περίπου 60.000 άνθρωποι αιχμαλωτίστηκαν για να πωληθούν σαν σκλάβοι (Nicol, 1993, σ. 365). Οι δεσπότες αναγκάστηκαν να υποταχτούν στον σουλτάνο και να πληρώνουν φόρο. Ο Ιωάννης Η΄ δεν απέκτησε παιδιά και όταν απεβίωσε το 1448,

προέκυψε ζήτημα διαδοχής. Η βασιλομήτωρ, τα παιδιά και οι ανώτατοι κρατικοί υπάλληλοι της Κωνσταντινούπολης επέλεξαν τον Κωνσταντίνο, ένα από τα αδέρφια του Ιωάννη Η΄, ο οποίος εκείνη την εποχή ήταν δεσπότης του Μορέως. Ο σουλτάνος πληροφορήθηκε για την επιλογή αυτή και την ενέκρινε (Vasiliev, 1971, σ. 285). Κατά τον Nicol (1993, σ. 368), ο Κωνσταντίνος ΙΑ΄ από κάθε στρατιωτική και πολιτική άποψη ήταν η καλύτερη επιλογή. Όταν πληροφορήθηκε για τον θάνατο του βασιλιά, βρισκόταν στον Μορέα. Στις 6 Ιανουαρίου 1449 αναγορεύθηκε βασιλιάς στον Μυστρά και εισήλθε στην Κωνσταντινούπολη στις 12 Μαρτίου 1449 (Nicol, 1993, σ. 370). Υπήρξε και ο μοναδικός βασιλιάς από το 1204 και έπειτα, που δεν στέφθηκε στην Αγία Σοφία της Κωνσταντινουπόλεως (Σταθακόπουλος, 2020, σ. 302· ο Δούκας επίσης για αυτόν τον λόγο δεν τον θεωρούσε νόμιμο βασιλέα). Οι αδελφοί του Κωνσταντίνου παρέμειναν στην Πελοπόννησο ως κυβερνήτες του δεσποτάτου. Μεταξύ του Δημήτριου και του Θωμά ξέσπασαν διαμάχες για τις εκτάσεις τους ενώ ζητούσε η κάθε πλευρά την υποστήριξη των Οθωμανών Τούρκων. Η Κωνσταντινούπολη ήταν επίσης μια διχασμένη πόλη επειδή η ένωση της Φλωρεντίας, την οποία υποστήριζε ο Κωνσταντίνος ως την τελευταία ελπίδα για το Βυζάντιο, δεν υπήρξε καθόλου δημοφιλής.

Το 1451 πέθανε ο Μουράτ Β΄ και τον διαδέχτηκε ο Μεχμέτ Β΄. Ο Μεχμέτ ενέτεινε τις προσπάθειες για την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης. Παρέταξε έναν μεγάλο αριθμό κανονιών γύρω από την πόλη μαζί και με ένα πανίσχυρο κανόνι, και για να παρακαμφθεί η αλυσίδα που εμπόδιζε την είσοδο στο Χρυσό Κέρασ, μεταφέρθηκαν πλοία από τον Βόσπορο αναπτύσσοντάς τα αντικριστά στην πόλη. Οι υπερασπιστές της ήταν ελάχιστοι με μικρή υποστήριξη από δυτικές δυνάμεις. Η υπεράσπιση των τειχών της Κωνσταντινούπολης στάθηκε αδύνατη για τους αμυνόμενους, με αποτέλεσμα στις 29 Μαΐου 1453 να αλωθεί η πόλη. Η λεηλασία της διήρκεσε για τρεις ημέρες, με τους νεκρούς να εκτιμώνται γύρω στους 4.000 και τους αιχμαλώτους γύρω στους 50.000 (Nicol, 1993, σ. 390). Το βυζαντινό κράτος έσβησε μετά από υπερχλιετή ύπαρξη.

Μετά την άλωση ο Μεχμέτ Β΄ τοποθέτησε τον Γεώργιο Σχολάριο ως πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης. Το 1454 έλαβε το σκήπτρο από τον Μεχμέτ και στέφθηκε ως Πατριάρχης Γεννάδιος Β΄ στην εκκλησία των Αγίων Αποστόλων. Ο Πατριάρχης δεν είχε χάσει την κοσμική του εξουσία. Οι Γενουάτες του Γαλατά είχαν πραγματοποιήσει δικές τους συμφωνίες με τους Οθωμανούς Τούρκους, επιτρέποντάς

τους να συνεχίσουν τις εμπορικές τους δραστηριότητες. Έπρεπε όμως να καταστρέψουν τα τείχη τους, να παραδώσουν τα όπλα τους, να καταβάλλουν κεφαλικό φόρο και οι εμπορικές δραστηριότητές τους να ελέγχονται από τον οθωμανικό νόμο. Μέσα σε 20 χρόνια οι Γενουάτες είχαν χάσει την επιρροή τους στην περιοχή. Η οικογένεια των Γατελούζων στη Λέσβο διατήρησε την κυριαρχία της στο νησί μέχρι το 1462. Σταδιακά έχασαν την επιρροή τους και σε άλλες περιοχές όπου διατηρούσαν δραστηριότητες. Οι Βενετοί δεν παραιτήθηκαν τόσο γρήγορα. Διατήρησαν τις κτήσεις τους σε μερικά νησιά μέχρι τα τέλη του 15ου αιώνα, στη Μονεμβάσια μέχρι το 1540 και στην Κρήτη μέχρι το 1715 (Nicol, 1993, σ. 392-396).

Στον Μορέα οι δεσπότες Θωμάς και Δημήτριος συνωμοτούσαν με τον Πάπα, τον δούκα του Μιλάνου και τον βασιλιά της Γαλλίας για τη διοργάνωση μίας σταυροφορίας. Ο σουλτάνος έμαθε για την απόπειρα αυτή και διέσχισε προσωπικά με τον στρατό του τον Ισθμό της Κορίνθου τον Μάιο του 1458. Το βόρειο τμήμα του Μορέα κατελήφθη σύντομα. Το δεσποτάτο πλέον περιοριζόταν στην υπόλοιπη Πελοπόννησο, ενώ ο Θωμάς και ο Δημήτριος έπρεπε να καταβάλλουν ετήσιο φόρο υποτέλειας στον σουλτάνο (Nicol, 1993, σ. 397). Το 1460 ο σουλτάνος αποφάσισε να καταλάβει και την υπόλοιπη Πελοπόννησο. Στις 29 Μαΐου 1460 κατέλαβε τον Μυστρά σηματοδοτώντας και το τέλος της ηγεμονίας των Παλαιολόγων στην περιοχή.

4. Όψεις της κοινωνίας στο έργο του Δούκα

Σε αυτό το κεφάλαιο θα γίνει ανάλυση των όψεων της κοινωνίας που εμφανίζονται στο έργο του Δούκα και η καταγραφή των αποσπασμάτων που σχετίζονται με αυτές τις όψεις. Σε σημεία τα οποία κρίνεται κατάλληλο, θα γίνεται αντιπαράθεση με την άποψη που παραθέτουν άλλοι σύγχρονοι του ιστορικοί (οι αποκαλούμενοι «ιστορικοί της Αλώσεως») για το ίδιο φαινόμενο. Οι ενότητες θα αφορούν εκκλησιαστικά ζητήματα, θρησκευτικές πεποιθήσεις, δεισιδαιμονίες και οιασδήποτε, σχέσεις μεταξύ της αριστοκρατίας και του λαού, τις σχέσεις των Βυζαντινών με άλλα έθνη εντός του βυζαντινού κράτους, την οικονομία, και τον ρόλο των γυναικών στη βυζαντινή κοινωνία.

Σε κάποια σημεία καταγράφονται εκκλησιαστικές έριδες οι οποίες συντάραξαν τη συνοχή της βυζαντινής κοινωνίας. Ειδικά μετά την επιστροφή των συμμετεχόντων της συνόδου Φερράρας- Φλωρεντίας, αναφέρεται στην αντιμετώπιση που είχαν αυτοί από μερίδα του πληθυσμού. Τόσο ο λαός όσο και η αριστοκρατία διχάστηκαν και υπήρξε μεγάλη εχθρότητα ανάμεσα στις αντιμαχόμενες πλευρές. Παρατίθενται διάφορα παραδείγματα. Ένα από αυτά ήταν μίας αριστοκράτισσας η οποία αρνούνταν να εκκλησιαστεί σε ναό όπου λειτουργούσε ένας ιερέας ο οποίος απλά παραβρέθηκε στον προαύλιο χώρο της Αγίας Σοφίας την ημέρα που επιβεβαιώθηκε εκεί το περιεχόμενο αυτής της Συνόδου. Επίσης πολλοί πολίτες αρνούνταν να εισέλθουν στην Αγία Σοφία, επειδή εκεί έγινε συνάντηση φιλενωτικών και Λατίνων για την επισημοποίηση της ενώσεως. Ο ναός αυτός από μια μερίδα του λαού αντιμετωπίστηκε σαν να ήταν ειδωλολατρικός. Όλα αυτά ο Δούκας τα συνδέει με τα αμαρτήματα που διέπραξαν οι χριστιανοί για τα οποία πλέον ήρθε η ώρα να τιμωρηθούν. Μόνο όταν έκαναν έφοδο οι Οθωμανοί στην Πόλη οι κάτοικοι έσπευσαν να εισέλθουν σε αυτόν λόγω μιας προφητείας.

Κάτι άλλο που είναι προφανές σε ολόκληρη την *Ιστορία* του Δούκα, είναι η πεποίθηση για θεία τιμωρία και για θεία Πρόνοια. Επειδή οι «Ρωμαίοι» αμάρτησαν στο παρελθόν και συνεχίζουν να κάνουν τα ίδια λάθη και να διάγουν ακόλαστο βίο, το τέλος του κράτους τους έρχεται. Αναφέρει αμαρτίες από όλες τις κοινωνικές μερίδες των Βυζαντινών. Από βασιλείς που σφετερίστηκαν την εξουσία, μέχρι και λαϊκά στρώματα τα οποία κοιτάζουν το δικό τους συμφέρον μόνο.

Στο κείμενο του μπορούμε να δούμε και τις απόψεις που είχαν οι ευγενείς για τα λαϊκά στρώματα. Ο ίδιος ήταν αριστοκρατικής καταγωγής, μορφωμένος, και είχε το αξίωμα του διπλωμάτη. Καταφέρεται εναντίον του λαού με πολύ αυστηρότητα και επιθετικότητα, τονίζοντας ότι δεν θα μπορούσε να γνωρίζει τι είναι καλό γι' αυτόν. Στο έργο του η πολιτική ζωή της Κωνσταντινούπολης περιγράφεται ως ένα πεδίο αλληλεπίδρασης μεταξύ του βασιλιά και της θέλησης του λαού. Σε πολλές περιπτώσεις ο βασιλιάς παρουσιάζεται ως ένας ηγέτης που πρέπει να πείσει τον λαό του για την αναγκαιότητα των πράξεών του ώστε να σεβαστεί την εξουσία του (Smarnakis, 2015, σ. 217). Ισχυρό παράδειγμα το συμβάν με τον Καντακουζηνό όπου προσπαθούσε να μεταπείσει τους πολίτες για να του επιτρέψουν πρόσβαση στην Κωνσταντινούπολη. Δεν έλαβε κάποια απάντηση ενώ ο χυδαίος λαός των εξύβρισε και αναγκάστηκε να εισέλθει στην πόλη με άλλο τρόπο. Για τον Δούκα η αστική πολιτική ζωή είναι σημαντική. Πέρα από την άποψη για την αριστοκρατία και τον λαό του βυζαντινού κράτους, εκφράζονται και πεποιθήσεις για γειτονικά έθνη. Θεωρεί ότι το γένος των Οθωμανών Τούρκων γενικά είναι βάρβαρο και ασεβές. Οι λίγοι ειρηνικοί οθωμανοί ηγεμόνες, όπως ο Μεχμέτ Α' (1389-1421), πεθαίνουν ειρηνικά. Για άλλους, όπως ο Μεχμέτ Β' που κατέκτησε την Κωνσταντινούπολη, εκφράζει το μίσος του, παρομοιάζοντάς τον με τον αντίχριστο.

Αναφέρεται σε δεισιδαιμονίες και προφητείες. Οι άνθρωποι της εποχής μελετούσαν σε μεγάλο βαθμό την αστρονομία και την αστρολογία ώστε να εξάγουν συμπεράσματα για το μέλλον. Υπήρχαν επίσης αρκετές ψευδοπροφητείες που αφορούσαν το τέλος του βυζαντινού κράτους, τη σωτηρία των χριστιανών και το τέλος του βυζαντινού κράτους. Τέτοια πεποίθηση συμερίζεται και ο Δούκας, αποτελώντας και τον λόγο για τον οποίο γράφει την *Ιστορία* του.

Γίνονται επίσης αρκετές αναφορές στις σχέσεις που διατηρούσαν οι Βυζαντινοί με άλλα έθνη, σε αυτή την εργασία όμως θα αναφερθούν οι σχέσεις που διατηρούνταν εντός των ορίων του βυζαντινού κράτους. Οι μεταξύ τους σχέσεις ήταν κυρίως εμπορικές και στρατιωτικές.

Διαβάζοντας το κείμενό του είναι δυνατόν να αντληθούν μερικές (αν και περιορισμένες σε αριθμό) πληροφορίες για την οικονομία του βυζαντινού κράτους. Μέσα από ένα παράδειγμα που παραθέτει ο Δούκας σχετικά με τη συνεργασία των Βυζαντινών, των Οθωμανών και των Ιταλών φαίνεται και η αποψη του για τη

συνεργασία μεταξύ των διαφόρων εθνών. Μόνο το οικονομικό όφελος μπορεί να αμβλύνει τις διαφορές μεταξύ των διαφόρων εθνών.

Τέλος, στην *Ιστορία* του παρουσιάζονται και κάποια περιορισμένα σε αριθμό στοιχεία σχετικά με τις γυναίκες και τον ρόλο τους στην κοινωνία. Κάνει λόγο για καλόγριες και γυναίκες αριστοκρατικής καταγωγής, προς τις οποίες καταφέρεται με υποτιμητικό τόνο. Μάλιστα, δεν διστάζει να χρησιμοποιήσει μια δημόδη έκφραση για να περιγράψει την εμφάνιση μιας βασίλισσας.

4. Α) Σύνοδος Φερράρας- Φλωρεντίας και η επιρροή της στην κοινωνία

Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει η εκκλησιαστική ιστορία της εποχής των Παλαιολόγων τόσο ως προς τις σχέσεις της Ανατολικής Εκκλησίας με τον Πάπα όσο και των θρησκευτικών κινήσεων που αναπτύχθηκαν εντός του βυζαντινού κράτους. Ο Δούκας στην *Ιστορία* του αναφέρεται στη σύνοδο Φερράρας- Φλωρεντίας και στον αντίκτυπο που είχε στην κοινωνική συνοχή της Κωνσταντινούπολης. Σκόπιμο όμως θα ήταν σε αυτό το σημείο να γίνει μια μικρή αναφορά σε άλλη μια σημαντική σύνοδο για την υστεροβυζαντινή περίοδο, αυτή της Λυών, καθώς και στο κίνημα των Αρσενιατών.

Με εξαίρεση τη σύνοδο της Λυών, οι προσπάθειες του Βυζαντίου για ένωση με τη Ρωμαιοκαθολική εκκλησία ήταν συνδεδεμένες με την επικείμενη απειλή των Τούρκων. Ο εκάστοτε βασιλιάς πίστευε ότι ο κίνδυνος αυτός θα αντιμετωπιζόταν μόνο με την επέμβαση του Πάπα και της Δύσης. Στον αντίποδα, η διάθεση του εκάστοτε Πάπα προς την Ανατολή εξαρτιόταν από τις διεθνείς συνθήκες στη Δύση.

Η σύνοδος της Λυών (1274) δεν επιτεύχθηκε υπό την πίεση του κινδύνου των Οθωμανών Τούρκων, αλλά υπό την απειλή της επεκτατικής πολιτικής του Καρόλου του Ανδεγαυού. Η παπική κουρία δέχθηκε την πρόταση του βυζαντινού βασιλιά, αντιλαμβανόμενη ότι η εκκλησιαστική υποταγή θα οδηγούσε και σε πολιτική. Ο βασιλιάς στην προσπάθεια για συμβιβασμό με τη Ρώμη συνάντησε την έντονη αντίσταση του ελληνικού κλήρου, ο οποίος παρέμεινε κατά το μεγαλύτερο μέρος, πιστός στην Ορθοδοξία (Vasiliev, 1971, σ. 374).

Η ένωση επιτεύχθηκε υπό τους εξής όρους: Αναγνώριση από τους Βυζαντινούς του filioque, χρήση άζυμου άρτου και του πρωτείου του Πάπα. Όλα αυτά έγιναν αποδεκτά στο όνομα του βασιλιά από τον εκπρόσωπό του στη σύνοδο. Εκφράστηκε επίσης στον Πάπα η διάθεση του βυζαντινού βασιλέα να παράσχει στρατό, χρήμα και

προμήθειες για μία από κοινού σταυροφορία, αρκεί να λάμβανε βεβαίωση ότι δεν θα δεχόταν επίθεση από τον Κάρολο όταν θα είχε αποσπάσει τον στρατό του. Ο Μιχαήλ συνάντησε σθεναρή αντίσταση από τον βυζαντινό κλήρο, ενώ οι Δυτικοί δεν ενέκριναν τις καλές σχέσεις που διατηρούσε με τον σουλτάνο της Αιγύπτου, ο οποίος ήταν εχθρός τους. Καμία πλευρά δεν έμεινε ικανοποιημένη, και το 1281, ο νέος πάπας, ο Γάλλος Μαρτίνος Δ΄, τον οποίο είχε ανεβάσει στον θρόνο ο Κάρολος, διέσπασε την ένωση και υποστήριξε τα επιθετικά σχέδια του Καρόλου (Vasiliev, 1971, σ. 375-376).

Πέρα από το ζήτημα της ενώσεως, το Βυζάντιο ταρασσόταν κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Μιχαήλ και από εσωτερικές θρησκευτικές συγκρούσεις, προκαλούμενες κυρίως από το κίνημα των Αρσενιατών. Ήδη από τις αρχές του 12ου αιώνα υπήρχε μια μερίδα της Εκκλησίας που ήταν φανερά αντίθετη στην κρατική πολιτική, οι Ζηλωτές, υπέρμαχοι της ελευθερίας και ανεξαρτησίας της Εκκλησίας και αντίθετοι στην κρατική επέμβαση σε εκκλησιαστικά ζητήματα. Δεν ήταν μόνο αντίθετοι στο να υποχωρήσουν στην κρατική εξουσία, αλλά επιθυμούσαν να υποβάλουν τον βασιλιά σε αυστηρή εκκλησιαστική πειθαρχία (Vasiliev, 1971, σ. 377).

Στα τέλη του 13ου αιώνα και στις αρχές του 14ου, αυτό το κίνημα ταυτιζόταν με τους Αρσενιάτες. Ο Αρσένιος εξελέγη πατριάρχης από τον βασιλιά της Νίκαιας, Θεόδωρο Β΄ Λάσκαρη. Ο Μιχαήλ Παλαιολόγος παραβαίνοντας τον όρκο του, τύφλωσε τον νόμιμο διάδοχο του θρόνου, Ιωάννη Δ΄ Λάσκαρη, ώστε να μπορέσει να διεκδικήσει για τον εαυτό του τη βασιλεία. Ως αντίδραση σε αυτήν την πράξη, ο Αρσένιος αφορίσε τον Μιχαήλ, και εκείνος με τη σειρά του εκθρόνισε και εξόρισε τον Αρσένιο. Ο Αρσένιος θεωρούσε ότι ο τρόπος που διαχειριζόταν τα εκκλησιαστικά ζητήματα ο Μιχαήλ οδηγούσαν στην καταστροφή της Εκκλησίας. Την άποψή του αυτή ενστερνίστηκε μεγάλη μερίδα του λαού και του κλήρου, οδηγώντας στο σχίσμα των Αρσενιατών. Η κυβέρνηση του Μιχαήλ κατέφυγε σε κατασταλτικά μέτρα εναντίον τους, ωθώντας τους να συνεχίσουν την αντιπαλότητά τους με τον βασιλιά στην επαρχία. Ακόμα και μετά τον θάνατο του Αρσένιου, το κίνημα αυτό δεν κατευνάστηκε άμεσα. Το σχίσμα εξαφανίστηκε στα χρόνια του Ανδρονίκου Β΄, ο οποίος ενέκρινε και την επίσημη συμφιλίωση των σχισματικών με την Εκκλησία (Vasiliev, 1971, σ. 379-382). Το σχίσμα των Αρσενιατών έδειξε την έκταση που μπορούσαν να λάβουν οι αντιπαλότητες μεταξύ της Εκκλησίας και του Κράτους. Σε

κάποιο βαθμό παρόμοια υπήρξε, όπως θα εξεταστεί στη συνέχεια, και η κατάσταση που επικρατούσε στην Κωνσταντινούπολη μετά τη σύνοδο Φερράρας- Φλωρεντίας.

Το 1437 ο βασιλιάς Ιωάννης μαζί με τον πατριάρχη Ιωσήφ και μια μεγάλη συνοδεία από επισκόπους και άρχοντες ταξίδεψε στην Ιταλία για τη σύνοδο της Φερράρας-Φλωρεντίας ώστε να λυθεί το ζήτημα της Ενώσεως. Αξίζει να αναφερθεί ότι ο πατέρας του, Μανουήλ Β΄, τον είχε αποτρέψει από το να προβεί σε μια τέτοια κίνηση επειδή θα καθιστούσε τους Οθωμανούς πιο καχύποπτους και τους Βυζαντινούς λιγότερο πιστούς (Nicol, 1979, σ. 109). Η ένωση των εκκλησιών σχεδιαζόταν εδώ και καιρό. Άλλωστε, όπως προαναφέρθηκε, δεν ήταν η πρώτη φορά που ένας βυζαντινός βασιλιάς ζήτησε στρατιωτική υποστήριξη από τον Πάπα με πρόφαση την θρησκευτική ένωση. Ειδικά τους τελευταίους αιώνες του Βυζαντίου ήταν σύνηθες φαινόμενο (Demacopoulos, 1999, σ. 39). Ο πάπας Ευγένιος Δ΄ υποσχέθηκε να καταβάλει ο ίδιος τα έξοδα για το ταξίδι και τη διαμονή του βασιλιά, των κληρικών και των αρχόντων (περίπου 700 ατόμων συνολικά). Οι Δυτικοί καλωσόρισαν τον βυζαντινό βασιλιά «ὡς δεύτερον μονάρχην καὶ προνοητὴν τῆς τῶν ψυχῶν σωτηρίας, ὁμοίως καὶ τὸν πατριάρχην καὶ τοὺς λοιποὺς ἀρχιερεῖς» (Δούκας, XXXI, 1). Τελέστηκε θεία λειτουργία παρουσία και των κατοίκων της πόλης. Τότε αντιλήφθηκαν ότι οι «Γραικοί»⁹, τους οποίους αντιμετώπιζαν ως βαρβάρους, ήταν χριστιανοί όπως αυτοί. Μετά έφυγαν από τη Βενετία για να κατευθυνθούν προς τη Φερράρα και επειδή εκεί υπήρχε θανατηφόρα αρρώστια, ο Πάπας ζήτησε να μεταφερθεί η σύνοδος στη Φλωρεντία.

Οργανώθηκαν πολλές συνελεύσεις. Όταν σταμάτησαν οι φιλονικίες μεταξύ Βυζαντινών και Ιταλών, ορκίστηκαν να μην αμφισβητήσουν ποτέ τον δογματικό όρο που συνετάχθη, ο οποίος αφορούσε το Άγιο Πνεύμα. Οι Βυζαντινοί το διατύπωσαν ως «ἐκ πατρὸς δι' υἱοῦ» (Δούκας, XXXI, 4). Ο Μάρκος Ευγενικός¹⁰, επίσκοπος

⁹ Φαίνεται ότι ο Δούκας χρησιμοποιεί τη λέξη «Γραικός» για να αναφέρεται στους Βυζαντινούς όταν αυτοί συναναστρέφονται με τους Δυτικούς και όταν αναφέρεται στους ιερείς που υπέγραψαν τον φλωρεντινό όρο. Αυτή τη λέξη χρησιμοποιούσαν οι Δυτικοί για να αναφέρονται στους Βυζαντινούς. Γενικότερα, χρησιμοποιεί κυρίως τη λέξη «Ρωμαίοι» για να αναφερθεί στους Βυζαντινούς. Η λέξη «Έλληνας» χρησιμοποιείται λίγες φορές στο έργο του, είτε για να δείξει τη γλώσσα, είτε για να εκδηλώσει την αντίθεση «Ελλήνων» και «βαρβάρων», είτε για να χαρακτηρίσει τους ανθωνωτικούς, είτε ως συνώνυμο της λέξης «παγανιστικό» (Smarnakis, 2015, σ. 221-222).

¹⁰ Μητροπολίτης Εφέσου από το 1437 έως το 1445. Θεολόγος πολέμιος των Δυτικών και άγιος της ορθόδοξης Εκκλησίας. Σπούδασε στην Κωνσταντινούπολη μαζί με τον Γεώργιο Γεμιστό (Πλήθωνα). Παρουσίασε τη θέση των Βυζαντινών σχετικά με το “filioque” και το «καθαρτήριο». Μετά την επιστροφή του στην Έφεσο φυλακίστηκε για δύο χρόνια στη Λήμνο (1440-42). Πέρα από τα θεολογικά του έργα είχε γράψει ύμνους και κείμενα ρητορικής (Talbot, 1991a, σ. 742).

Εφέσου διαφωνούσε με αυτό. Δεν ήθελε να γραφτεί αυτή η προσθήκη στο σύμβολο της Πίστεως, αλλά να προστεθεί οπουδήποτε αλλού («Απαλείψατε αὐτὴν ἐκ τῆς ὁμολογίας τῆς πίστεως καὶ, ὅπου ἂν βούληται, τιθέσθω καὶ ἀδέσθω ἐν ταῖς ἐκκλησίαις, ὡς ἐν ἄλλοτε τοῦ ὁ μονογενῆς υἱὸς καὶ λόγος τοῦ Θεοῦ ἀθάνατος ὑπάρχων¹¹» Δούκας, XXXI, 4). Ο Δούκας δεν αναφέρεται περισσότερο στα γεγονότα της συνόδου καθώς δεν ασχολήθηκε σε μεγάλο βαθμό με την εκκλησιαστική ιστορία. Θα ήταν χρήσιμο όμως να γίνει αναφορά στο αποτέλεσμα των συνόδων.

Στις συνόδους πραγματοποιήθηκε μια θεώρηση της δογματικής διδασκαλίας των δύο Εκκλησιών, η οποία εν τέλει φάνηκε να είναι η ίδια. Ορίστηκε λοιπόν κάθε Εκκλησία να διατηρεί τη διδασκαλία της. Απέτυχε να γεφυρωθεί το χάσμα της διαιρέσεως μεταξύ τους, επομένως δεν μπορεί να χαρακτηριστεί αληθινή ένωση. Η κατάληξη των συνόδων ήταν απογοητευτική καθώς και οι δύο πλευρές είχαν διαφορετικές προσδοκίες. Η Ανατολική Εκκλησία θεωρούσε ότι θα υπήρχε μια συζήτηση με τη Δυτική σε σχέση ομοτιμίας, για την επίλυση διαφορών ώστε να επέλθει η ενότητα και αντίθετα, για τη Δυτική Εκκλησία, η σύνοδος ήταν ευκαιρία να κατακυριεύσει την Ανατολική (Καρσιώτης, 2019, σ. 104-106).

Οι Βυζαντινοί επέστρεψαν στην Κωνσταντινούπολη με βασιλικές και βενετικές τριήρεις. Ο βασιλιάς έστειλε απεσταλμένους στον Μουράτ για να τον ενημερώσει πως το ταξίδι του έγινε για επίλυση δογματικών ζητημάτων. Όταν οι αρχιερείς αποβιβάστηκαν από τις τριήρεις, τους προσέγγισε ο λαός για να ενημερωθεί για τα αποτελέσματα του ταξιδιού. Ο λαός ρωτούσε «εἰ ἄρα ἐτύχομεν τὴν νικῶσαν;» (Δούκας, XXXI, 9). Φαίνεται ήδη ότι το θεωρούσαν ως μια μάχη που έπρεπε να κερδίσουν. Οι αρχιερείς απαντούσαν: «Πεπράκαμεν τὴν πίστιν ἡμῶν· ἀντηλλάξαμεν τῇ ἀσεβείᾳ τὴν εὐσέβειαν· προδόντες τὴν καθαρὰν θυσίαν ἀζυμῖται γεγόναμεν» (Δούκας, XXXI, 9). Βέβαια ο δογματικός όρος υπογράφηκε από τους ίδιους. Και αν κάποιος τους έλεγε «Καὶ διὰ τί ὑπεγράφετε;», απαντούσαν «Φοβούμενοι τοὺς Φράγγους». Όταν τους ρωτούσαν αν βασανίστηκαν από τους Φράγγους, απαντούσαν «Οὐχί», «Ἡ δεξιὰ αὐτῆ ὑπέγραψεν, κοπήτω· Ἡ γλῶττα ὡμολόγησεν, ἐκριζούσθω» (Δούκας, XXXI, 9). Υπήρχαν άλλοι ιερείς που για να υπογράψουν ζήτησαν να πληρωθούν. Όταν όμως ανέφεραν ότι μετάνιωσαν, δεν επέστρεψαν τα χρήματα. Ο

¹¹ Ὕμνος που προστέθηκε από τον Ιουστινιανό Α' (527-565) στη θεία Λειτουργία, για να καθισχυραστούν οι Μονοφυσίτες (Καραλής, 1997, σ. 417).

Δούκας αναρωτιέται γιατί φώναζαν ότι ξεπούλησαν την πίστη τους, όταν «και επέκεινα τοῦ Ἰούδα ἤμαρτον τοῦ στρέψαντος τὰ ἀργύρια» (Δούκας, XXXI, 9).

Σε αυτό το σημείο πρέπει να επισημανθεί ότι ο Δούκας ήταν υπέρ της ενώσεως των δύο Εκκλησιών. Θεωρεί πως είναι η μόνη λύση για τη σωτηρία του Βυζαντίου από τους Οθωμανούς Τούρκους (Αθανασόπουλος, 2023b, σ. 117). Παρ' όλα αυτά δεν διστάζει να τονίσει την υποκρισία των ενωτικών ιερέων που υπέγραψαν τη συμφωνία και να ασκήσει δριμεία κριτική. Ο μόνος ανθενωτικός ιεράρχης για τον οποίο εκφράζει σεβασμό είναι ο μητροπολίτης Εφέσου, Μάρκος Ευγενικός.

Δεν αναφέρεται καθόλου στα γεγονότα που αφορούν εκκλησιαστικά ζητήματα μεταξύ του 1440 και του 1452. Η διήγησή του συνεχίζεται μετά τη σύνοδο Φερράρας- Φλωρεντίας περιγράφοντας την επέκταση των Οθωμανών Τούρκων, την άνοδο του Μεχμέτ Β' στην εξουσία και την αποτυχία των Βυζαντινών να αναπτύξουν διπλωματικές σχέσεις με αυτούς μέχρι το 1452, όπου και συνεχίζει την διήγησή του με μεγαλύτερη περιγραφικότητα όσον αφορά την κατάσταση που επικρατούσε στο Βυζάντιο (ή μάλλον στην Κωνσταντινούπολη). Το μόνο που αναφέρει είναι γενικά αναταραχές μετά την σύνοδο Φερράρας- Φλωρεντίας που μεταξύ άλλων προκάλεσαν θλίψη στον Ιωάννη Η' Παλαιολόγο και οδήγησαν στον πρόωρο θάνατό του το 1448 («πῆ μὲν διὰ τῶν ἐκκλησιῶν ταραχήν» XXXIII, 1).

Θα ήταν σκόπιμο να γίνει μια έστω συνοπτική περιγραφή της κατάστασης που επικρατούσε στα 12 αυτά χρόνια. Αμέσως μετά την επιστροφή της ελληνικής αντιπροσωπείας από την Ιταλία υπήρξαν σφοδρές αντιδράσεις από λαϊκούς και κληρικούς. Έπρεπε να βρεθεί τρόπος ώστε ο βασιλιάς να επιβάλει την Ένωση με κύριο σκοπό να λάβει βοήθεια από τους Δυτικούς. Ο Ιωάννης Η' επέσπευσε τις προσπάθειες για την εκλογή του νέου πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, καθώς ο Ιωσήφ Β' είχε αποβιώσει στη Φλωρεντία. Πρωταρχικό του μέλημα ήταν η εκλογή φιλενωτικού πατριάρχη, ο οποίος θα κατεύναζε και τις εντάσεις. Ο ορθόδοξος λαός διαιρέθηκε στην παράταξη των ανθενωτικών με ηγέτη τον Μάρκο Εφέσου και των φιλενωτικών με ηγέτες τον Νικαίας Βησσαρίωνα, τον Ρωσίας Ισίδωρο και τον μέγα πρωτοσύγκελο Γρηγόριο. Οι ανθενωτικοί θεωρούσαν όσους είχαν υπογράψει τον ενωτικό όρο της Φλωρεντίας σχισματικούς και απέφευγαν να συλλειτουργούν μαζί τους. Ο βασιλιάς δεν επιθυμούσε να συγκρουστεί με την παράταξη των ανθενωτικών

επειδή ήλπιζε στη σταδιακή υποχώρηση των διαφωνούντων (Καρσιώτης, 2019, σ. 195-196).

Ο Ιωάννης Η΄ προσέγγισε αρχικά τον μητροπολίτη Εφέσου, Μάρκο Ευγενικό για την ανάληψη της πατριαρχίας. Ίσως πίστευε ότι ο ηγέτης των ανθενωτικών θα επιτύγχανε να επιφέρει ειρήνευση και ισορροπία στον λαό από τον οποίο απολάμβανε ιδιαίτερη τιμή. Η Δυτική Εκκλησία θα είχε μειωμένες αξιώσεις και λιγότερες απαιτήσεις από την Ανατολική Εκκλησία όταν προκαθήμενος θα ήταν πατριάρχης με το πνευματικό ανάστημα του Μάρκου Ευγενικού. Η πρόταση αυτή ωστόσο απορρίφθηκε από τον Μάρκο. Ακολούθως ο Ιωάννης στράφηκε στον Ηρακλείας Αντώνιο και τον Τραπεζούντος Δωρόθεο, οι οποίοι αν και υπέγραψαν τον ενωτικό όρο, στην επιστροφή τους τάχθηκαν με την ανθενωτική παράταξη. Θεωρούσε ότι αυτοί θα αποδέχονταν την ένωση με τους όρους της και λόγω της υπολήψεώς τους θα επιδρούσαν κατευναστικά σε ανθενωτικούς κληρικούς και λαϊκούς (Καρσιώτης, 2019, σ. 200-201). Τελικά πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως εκλέχτηκε ο Κυζίκου Μητροφάνης την 1η Μαΐου 1440 ο οποίος είχε ταχθεί απροκαλύπτως υπέρ της ενώσεως και θεωρούσε πως εφόσον είχε υπογράψει τον όρο, είχε την ηθική υποχρέωση να την αποδεχθεί (Καρσιώτης, 2019, σ. 204).

Ο λαός της Κωνσταντινούπολης αντιλήφθηκε ότι ο νέος πατριάρχης αποδεχόταν τον «λατινισμό». Εξαιτίας αυτής της άποψης, τον έβλεπαν με δυσαρέσκεια να τους ευλογεί, ενώ ορισμένοι ούτε αυτό δεν ανέχονταν. Εκτός αυτού, μερίδα του λαού απέφευγε ακόμα και ιερείς οι οποίοι είχαν συνναστραφεί σε οποιονδήποτε βαθμό μαζί του (Καρσιώτης, 2019, σ. 210-212). Επίσης στη θεία Λειτουργία της Πεντηκοστής εκείνου του έτους δεν συλλειτουργήσαν με τον Μητροφάνη αρχιερείς όπως ο Εφέσου, ο Τραπεζούντος, και ο Ηρακλείας, καθώς δεν αναγνώριζαν στο πρόσωπό του τον κανονικό ορθόδοξο ποιμένα της Ανατολικής Εκκλησίας. Άλλοι αρχιερείς επίσης είχαν επιλέξει να μη συλλειτουργήσουν αρχικά, αλλά ο Ιωάννης τους μετέπεισε (Καρσιώτης, 2019, σ. 227). Ταυτόχρονα ο πάπας Ευγένιος Δ΄ θεωρούσε ότι ο βυζαντινός βασιλιάς επεδείκνυε ασυγχώρητη βραδύτητα στη λήψη των απαραίτητων μέτρων ώστε να θεμελιωθεί η ένωση. Εξέφρασε τη δυσαρέσκειά του εκβιάζοντας έμμεσα τον Ιωάννη. Οι απόψεις τόσο του Ευγενίου Δ΄ όσο και του Μητροφάνη Β΄ φαίνεται ότι συνέκλιναν. Και από του δύο είχε σχηματιστεί η γνώμη ότι ο Ιωάννης Η΄ κωλυσιεργούσε στη διακήρυξη του όρου και δεν επενέβαινε δυναμικά για να ξεπεραστούν τα εμπόδια που είχε θέσει η ανθενωτική παράταξη.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η ανθενωτική παράταξη ουδέποτε αναγνώρισε τη σύνοδο της Φλωρεντίας ως οικουμενική (δηλαδή με καθολική ισχύ και κύρος στην Εκκλησία), ούτε αποδέχτηκε τη μνημόνευση του Πάπα στα εκκλησιαστικά δίπτυχα της Ανατολής ως επισκόπου ενωμένου με την Ορθόδοξη Εκκλησία (Καρσιώτης, 2019, σ. 225-226).

Έγινε αναφορά στις μετριοπαθείς απόψεις του Ιωάννη για το θέμα της επιβολής της Ενώσεως. Ο Μητροφάνης αντιθέτως κατέφευγε συχνά σε ακρότητες για τη δήθεν διόρθωση των εκκλησιαστικών πραγμάτων. Μηχανεύτηκε διάφορα τεχνάσματα προκειμένου να πείσει τον βασιλιά να γίνει η επίσημη διακήρυξη της ενώσεως στην Κωνσταντινούπολη. Παρά την επιμονή του δεν κατάφερε να δει τις προσδοκίες του να τελεσφορούν επειδή απεβίωσε την 1η Αυγούστου 1443 εν μέσω των προετοιμασιών της συνόδου για την επίσημη επιβολή του όρου της Ενώσεως. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να μείνει και πάλι σε εκκρεμότητα το θέμα της Ενώσεως (Καρσιώτης, 2019, σ. 253). Δεν υπήρχε κανένας πλέον να παρακινεί τον βασιλιά για την διακήρυξη του διατάγματός της και επομένως δεν πραγματοποίησε καμία ενέργεια. Αυτή η αδράνεια εκ μέρους του Ιωάννη Η΄ οδήγησε τον λαό να θεωρήσει πως ο ίδιος δεν ήταν πεπεισμένος για την ορθότητά της. Οι φιλενωτικοί απομονώνονταν όλο και περισσότερο ενώ οι εκκλησίες στις οποίες τελούσαν τις λειτουργίες τους (κυρίως η «Μεγάλη Εκκλησία», δηλαδή η Αγία Σοφία) θεωρούνταν μiasmένες από τους ανθενωτικούς.

Μετά τον θάνατο του Μητροφάνη Β΄, ο πατριαρχικός θρόνος παρέμεινε κενός για αρκετό χρονικό διάστημα. Λόγω της δυσμενούς κατάστασης ο Ιωάννης Η΄ δυσκολευόταν να επιλέξει αντικαταστάτη για τη θέση. Οι αντιδράσεις των ανθενωτικών εμπόδιζαν κάθε μορφή αποδοχής της Ενώσεως. Ο Μάρκος Ευγενικός έγινε το σύμβολο αντιστάσεως για τους ανθενωτικούς, ενώ έχαιρε εκτιμήσεως από φίλους και εχθρούς για το ήθος και την παιδεία του. Πέρα από αυτό υπήρχαν πιέσεις από τον Ευγένιο Δ΄ για τη διακήρυξη της Ενώσεως ώστε να σταλεί βοήθεια προς την Ανατολή (Καρσιώτης, 2019, σ. 402). Το 1444 ή το 1445 κατέλαβε τον πατριαρχικό θρόνο ο Γρηγόριος Γ΄. Για μικρό χρονικό διάστημα επικράτησε η προσδοκία ότι αυτός θα επέφερε ισορροπία και ομαλότητα στην εκκλησιαστική κατάσταση δείχνοντας επιείκεια και κατανόηση προς τον ανθενωτισμό. Όντως δεν προκάλεσε διώξεις εναντίον των ανθενωτικών όπως ο Μητροφάνης Β΄, αλλά παρέμεινε σταθερός στην αποδοχή του όρου της Ενώσεως (Καρσιώτης, 2019, σ. 410-411).

Ο Ιωάννης Η΄ το 1445 με πολιτική ευστροφία απέφυγε την επιβολή της ενώσεως και να πράξει οτιδήποτε θα προκαλούσε τους ανθενωτικούς. Η μετριοπαθής στάση του προς τους ενωτικούς και η ανοχή που έδειχνε προς τους ανθενωτικούς ενθάρρυνε τους τελευταίους καθώς θεωρούσαν πως μόνο η ενυπόγραφη δέσμευση του βασιλιά κατά τη σύνοδο Φερράρας- Φλωρεντίας τον απέτρεπε από την αποκήρυξή της. Δείγμα της εύνοιάς του βασιλιά προς αυτούς υπήρξε η παροχή προστασίας στον Μάρκο Ευγενικό και η άδεια που έδωσε στους ανθενωτικούς να συνδιαλλαγούν με εκπρόσωπο λεγάτου της δυτικής Εκκλησίας (Καρσιώτης, 2019, σ. 433-435).

Το 1448 πραγματοποιήθηκε η μάχη του Κοσσυφοπεδίου ανάμεσα σε δυτικούς σταυροφόρους και Οθωμανούς Τούρκους με αποτέλεσμα τη συντριπτική ήττα των σταυροφόρων. Το αποτέλεσμα αυτό εξαφάνισε κάθε ελπίδα για τη διοργάνωση μιας ισχυρής σταυροφορίας εναντίον τους. Ήταν πλέον ξεκάθαρο πως η εκκλησιαστική Ένωση δεν επέφερε τα προσδοκώμενα οφέλη για τους Βυζαντινούς. Κανένας δεν είχε την τόλμη να οργανώσει μια νέα σταυροφορία. Οι δυτικές δυνάμεις απέκλειαν κάθε βοήθεια προς το Βυζάντιο. Το ίδιο έτος απεβίωσε και ο Ιωάννης Η΄. Δείγμα της δύναμης της ανθενωτικής παράταξης ήταν η στέρηση της εκκλησιαστικής εξοδίου ακολουθίας ενώ ο ενωτικός πατριάρχης Γρηγόριος Γ΄ και οι προσκείμενοι σε αυτόν ιερείς δεν κατάφεραν να κηδεύσουν εκκλησιαστικά τον βασιλιά (Καρσιώτης, 2019, σ. 449).

Ο Κωνσταντίνος ΙΑ΄ Παλαιολόγος τον διαδέχθηκε το 1449 στην Κωνσταντινούπολη. Εκείνη την περίοδο η ανθενωτική μερίδα είχε χωριστεί σε δύο μέρη (διατηρώντας βέβαια τον κοινό της σκοπό): σε μετριοπαθείς που μνημόνευαν τον βασιλιά και σε αδιάλλακτους που δεν τον μνημόνευαν (Καρσιώτης, 2019, σ. 458). Οι ανθενωτικοί ήλπιζαν ότι ο Γρηγόριος Γ΄ θα εξαναγκαζόταν να παραιτηθεί από το αξίωμά του. Επειδή εκτός των ανθενωτικών και οι Οθωμανοί Τούρκοι δεν επιθυμούσαν την ένωση των Εκκλησιών, ο βασιλιάς έπρεπε να είναι πολύ προσεκτικός με τον τρόπο άσκησης της διπλωματίας του. Ο Κωνσταντίνος ακολούθησε την ίδια πολιτική με τον Ιωάννη. Ο Γεννάδιος Σχολάριος είχε όμως την γνώμη πως θα ήταν ευκολότερο για τον νέο βασιλιά να επιλύσει τα ζητήματα που προέκυψαν από τον φλωρεντινό όρο, καθώς δεν δεσμευόταν από την υπογραφή του. Είχε άλλωστε υποσχεθεί στους ανθενωτικούς πως θα προέβαινε σε αυτή την ενέργεια επειδή επιδίωκε την παραπλάνηση των Λατίνων με τη φαινομενική αποδοχή του ενωτικού όρου (Καρσιώτης, 2019, σ. 472). Ο Σχολάριος κατάφερε να επηρεάσει τον

Κωνσταντίνο ως προς την εκκλησιαστική πολιτική του ώστε να μη διακηρυχθεί επισήμως ο όρος της Ενώσεως. Όταν όμως ο Σχολάριος αποσύρθηκε σε μοναστήρι, οι δύο άντρες βρέθηκαν αντιμέτωποι καθώς δεν αποφεύχθηκε η διακήρυξη του όρου της Ενώσεως στην Αγία Σοφία. Σχετικά με την εκκλησιαστική κατάσταση για τα έτη 1450 με 1452 υπάρχει διαφωνία μεταξύ των ιστορικών πηγών¹².

Το 1452 έχοντας δει τους Οθωμανούς να περικυκλώνουν την Κωνσταντινούπολη και να προετοιμάζονται για πολιορκία, ο Κωνσταντίνος ΙΑ΄ είχε στείλει αίτημα στη Ρώμη για βοήθεια («ἦν στείλας ἐν Ῥώμῃ προλαβόν, αἰτῶν βοήθειαν καὶ ὅπως συντεθῶσιν τῇ ὁμονοίᾳ καὶ ἐνώσει τῇ γεγυνοῦσῃ ἐν Φλωρεντίᾳ καὶ λάβῃ τὸ μνημόσυνον ὁ πάπας ἐν τῇ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ» Δούκας, XXXVI, 1) Τον Νοέμβριο του 1452 έφτασαν στην Κωνσταντινούπολη απεσταλμένοι του Πάπα για να συζητήσουν το θέμα της Ένωσης των δύο Εκκλησιών με βάση τα υπογεγραμμένα κατά τη σύνοδο της Φερράρας- Φλωρεντίας, λόγω της έκκλησης του βασιλιά. Όπως αναφέρει και ο Δούκας, «Τὸ πλεῖστον οὖν μέρος τοῦ ἱερατικοῦ καὶ μοναχικοῦ τάγματος, ἡγούμενοι, ἀρχιμανδρῖται, μονάζουσαι, - τί λέγω τὸ πλεῖστον; παρεκίνησάν με γὰρ αἱ μονάστριαι εἰπεῖν καὶ γράφειν· οὐδεὶς ἐξ ἀπάντων· καὶ αὐτὸς ὁ βασιλεὺς πεπλασμένως κατένευσεν. Πλὴν ἐλθόντες οἱ φαινόμενοι κατὰ τὸ δοκοῦν τῆς ἐνώσεως ἐν τῇ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ» (Δούκας, XXXVI, 2). Κανένας δεν πίστευε στην Ένωση, αλλά υποκρίνονταν πως συναινούσαν. Όσοι έστω φαινομενικά συναινούσαν, πήγαν στη Μεγάλη Εκκλησία. Οι ανθενωτικοί, τους οποίους ο Δούκας αποκαλεί «σχισματικὸν μέρος» (Δούκας, XXXVI, 3), πήγαν στη μονή Παντοκράτορος στο κελί του Γεννάδιου Σχολάριου για να τον ενημερώσουν. Ο Γεννάδιος Σχολάριος¹³ έγραψε

¹² Σε ορισμένες πηγές υπάρχει αναφορά σε σύνοδο του 1450 στην Κωνσταντινούπολη κατά την οποία αποκηρύχθηκε ο φλωρεντινός όρος, ο Γρηγόριος Γ΄ καθαιρέθηκε και ανήλθε στον πατριαρχικό θρόνο ο ανθενωτικός Αθανάσιος Β΄. Σύμφωνα με τον Δούκα πάντως ο Γρηγόριος Γ΄ εκείνη την περίοδο βρισκόταν ακόμα στον πατριαρχικό θρόνο καθώς αργότερα ο βασιλιάς ζητάει να επιστρέψει ο πατριάρχης πίσω στην Κωνσταντινούπολη («καὶ ὁ πατριάρχης Γρηγόριος ἐπανελεύσεται ἐν τῷ θρόνῳ αὐτοῦ» XXXVI,1.). Για εκτενέστερη ανάλυση πάνω σε αυτό το ζήτημα βλ. Καρσιώτης, 2019, σ. 488-538.

¹³ Πρόκειται για μία πολύ σημαντική προσωπικότητα προς την οποία ο Δούκας κρατάει αρνητική στάση. Ο Γεώργιος (βαπτιστικό όνομα) Σχολάριος ή Γεννάδιος (μοναστικό) ήταν θεολόγος και υπήρξε πατριάρχης Κωνσταντινούπολης μετά την άλωση. Μαθητής του Μάρκου Ευγενικού. Από τις μεγάλες πνευματικές μορφές της υστεροβυζαντινής περιόδου, δίδαξε λογική και φυσική στην Κωνσταντινούπολη. Το 1438 ήταν διδάσκαλος και «κριτής καθολικός». Στη σύνοδο Φερράρας-Φλωρεντίας υποστήριξε την ένωση, αλλά στη συνέχεια την απαρνήθηκε διαδεχόμενος την ηγετική θέση που κατείχε ο Μάρκος Ευγενικός ανάμεσα στους ανθενωτικούς. Το 1446/7 καθαιρέθηκε για τις επίσημες θέσεις του και το 1450 έγινε μοναχός. Μετά την Άλωση έγινε πατριάρχης Κωνσταντινούπολης και προσπάθησε να έρθει σε συμβιβασμό με τους Οθωμανούς. Θαυμαστής της λατινικής γραμματείας, μετέφρασε και σχολίασε το έργο του Θωμά Ακινάτη. Αντιτιθέμενος στον

σε ένα χαρτί τις απόψεις του, οι οποίες ήταν ξεκάθαρα ενάντιες στην Ένωση κατηγορώντας και τους πολίτες για την υποστήριξη σε αυτήν («Ἄθλιοι Ῥωμαῖοι, εἰς τί ἐπλανήθητε καὶ ἀπεμακρύνετε ἐκ τῆς ἐλπίδος τοῦ Θεοῦ καὶ ἠλίπισατε εἰς τὴν δύναμιν τῶν Φράγγων καὶ σὺν τῇ Πόλει, ἐν ἧ̄ μέλλει φθαρῆναι, ἐχάσατε καὶ τὴν εὐσέβειάν σας; [...] Γινώσκετε, ἄθλιοι πολῖται, τί ποιεῖτε;» Δούκας, XXXVI, 3).

Όλες οι μοναχές κήρυξαν «ἀνάθεμα» για όλους όσους αποδέχθηκαν τον όρο της Ενώσεως, τον αποδέχονται εκείνη τη στιγμή και θα τον αποδεχτούν στο μέλλον. Τότε ο όχλος ξεχύθηκε έξω από την αυλή του μοναστηριού, πήγε στα καπηλειά και αναθεμάτιζε τους φιλενωτικούς, φωνάζοντας: «Τὴν γὰρ Λατίνων οὔτε βοήθειαν οὔτε τὴν ἔνωσιν χρῆζομεν. Ἀπέστω ἀφ' ἡμῶν ἢ τῶν ἀζυμιτῶν λατρεία» (Δούκας, XXXVI, 4). Την ίδια στιγμή στις 12 Δεκεμβρίου 1452 όσοι χριστιανοί ήταν υπέρ της Ένωσης, μαζεύτηκαν στη Μεγάλη Εκκλησία, έκαναν πολύωρη δέηση προς τον Θεό και άκουσαν τον λόγο του καρδινάλιου που συμφωνούσε με τον φλωρεντινό όρο, και όλοι μαζί αποφάσισαν να τελεστεί κοινή λειτουργία για Γραικούς και Ιταλούς, με το σκεπτικό «παρελθούσης τῆς περιστάσεως τῶν Τούρκων καὶ γαλήνης γενομένης, καθίσαντές τινες τῶν ἐλλογίμων ἴδωσι τοὺς ὄρους καί, εἰ ἔστι τι τὸ μὴ τελέως ὀρθοτομοῦν, διορθώσωσι (Δούκας, XXXVI, 5). Κάποιοι δεν έλαβαν αντίδωρο επειδή το θεωρούσαν «ὡς βδελυκτὴν θυσίαν τελεσθεῖσαν ἐν τῇ ἐνωτικῇ λειτουργίᾳ» (Δούκας, XXXVI, 5). Θα μπορούσε να παρατηρήσει κάποιος μία αντίθεση στην περιγραφή του Δούκα. Αυτοί που θεωρούν τους εαυτούς τους πιστούς χριστιανούς φωνάζουν και πίνουν σε καπηλειά, ενώ οι ασεβεῖς γι' αυτούς εκκλησιάζονται. Ο καρδινάλιος Ισίδωρος που ήταν αρμόδιος για την Ένωση, είχε αντιληφθεί την πρόθεση των Βυζαντινών να συμφωνήσουν τυπικά στον όρο ώστε να λάβουν τη δυτική υποστήριξη («ἀνιχνεύων πᾶσαν καρδίαν καὶ πάντα σκοπὸν τῶν Γραικῶν, οὐκ ἐλάνθανον γὰρ τὰ μαγγανεύματα καὶ αἰ ἀπάται τῶν Γραικῶν αὐτῶ» Δούκας, XXXVI, 5).

Ο Δούκας συνεχίζει με μια σκληρή κριτική προς τον λαό. «Ἄλλ' ὁ λαὸς ὁ ἀπηνῆς καὶ μισόκαλος, ἡ ρίζα τῆς ὑπερηφανείας, ὁ κλάδος τῆς κενοδοξίας, τὸ ἄνθος τῆς ὑψηλοφροσύνης, ἡ τρυγία τοῦ γένους τῶν Ἑλλήνων, ἡ καταφρονοῦσα τὰ γένη τῶν ἀνθρώπων καταφρόνησις ἀληθινὴ πάντα τὰ γενόμενα ἐλογίζοντο ὡς μὴ γενόμενα [...] Ταῦτα λέγοντες οὐκ ἔγνωσαν οἱ ἄθλιοι» (Δούκας, XXXVI, 6). Αναφέρει επίσης πως

Γεώργιο Γεμιστό υποστήριξε το έργο του Αριστοτέλη και έγραψε πραγματείες υποστηρίζοντας τον ανθενωτισμό (Talbot, 1991b, σ. 830).

οι όρκοι που δόθηκαν από τους ενωτικούς θα αφανίσουν τους ίδιους και την Κωνσταντινούπολη σαν να ήταν μία ανάμνηση («μέλλωσιν εξαῖραι τὸ μνημόσυνον αὐτῶν ἐκ γῆς καὶ σὺν αὐτοῖς τὸ τῆς Πόλεως.» Δούκας, XXXVI, 6). Αυτοί που δεν ήθελαν να συμμετάσχουν σε Θεία Λειτουργία που τελούνταν από Βυζαντινούς ιερείς, «λέγοντες μεμιασμένα ὑπάρχειν καὶ οὐκ εἰσὶ χριστιανικά» (Δούκας, XXXVI, 6), σύντομα θα παραδοθούν στα χέρια των βαρβάρων. Ο Δούκας αναφέρει και κάτι για το οποίο ήταν αυτόπτης μάρτυρας. Μία καλόγρια μνημένη στον θείο λόγο η οποία δεν ενεργούσε κατά τα δέοντα: «οὐ μόνον κρεωφαγοῦσαν καὶ ἄμφια τῶν βαρβάρων τῷ σώματι περιφέρουσαν, ἀλλὰ καὶ τῷ ψευδοπροφήτῃ θυσίαν φέρουσαν καὶ τὴν ἀσέβειαν ἀνεπαισχύντως ὁμολογοῦσαν»» (Δούκας, XXXVI, 6). Η καλόγρια όχι μόνο δεν τηρούσε τις παραδόσεις της Εκκλησίας, αλλά δόξαζε και τον ψευδοπροφήτη Μωάμεθ.

Λίγους μήνες αργότερα, την άνοιξη του 1453, η εκκλησιαστική αναταραχή δεν είχε σταματήσει. Θα ήταν υπερβολή να πει κάποιος ότι ολόκληρη η πόλη είχε διαιρεθεί γι' αυτό το ζήτημα. Δεν θα μπορούσε και ο απλός λαός να λαμβάνει τόσο σοβαρά τέτοια ζητήματα όσο οι μοναχοί. Τα στοιχεία όμως και από άλλες πηγές δείχνουν ότι δεν αντιτίθεντο μόνο οι μοναχοί στην Ένωση (Demacopoulos, 1999, σ. 52). Ποιες θα μπορούσε να ήταν οι αιτίες; Η πρώτη, ήταν η πεποίθηση των ανθενωτικών ότι ο φλωρεντινός όρος ήταν αιρετικός. Η δεύτερη, είναι ότι εφόσον οι ανθενωτικοί έλαβαν την υποστήριξη των μοναχών, οι οποίοι είχαν ισχύ σε κάθε πτυχή της ζωής στην Κωνσταντινούπολη ως πνευματικοί ηγέτες, πήραν με το μέρος τους αρκετό από τον λαό. Η τρίτη είναι ότι οι ηγέτες των φιλενωτικών, δηλαδή οι βασιλείς και οι πατριάρχες Κωνσταντινούπολης δεν είχαν τη δύναμη να εφαρμόσουν τον φλωρεντινό όρο. Ο Δούκας θεωρούσε ότι οι βασιλείς δεν επιθυμούσαν την εφαρμογή του πάντως, και ιδιαίτερα ο Ιωάννης Η' τον υποστήριζε επειδή δεσμευόταν από την υπογραφή του κατά τη σύνοδο Φερράρας- Φλωρεντίας. Η τέταρτη αιτία ίσως να ήταν εθνικού χαρακτήρα, θεωρώντας οι Βυζαντινοί ότι αντιμάχονται τους βάρβαρους Φράγκους (Demacopoulos, 1999, σ. 52-53).

Συνεχίζοντας με τη διήγηση του Δούκα, ήταν περίοδος νηστείας και ο κόσμος πήγαινε να εξομολογηθεί. Κατά τη διάρκεια της εξομολογήσεως, αρκετές φορές οι ιερείς ρωτούσαν τους Χριστιανούς «εἰ ἐκοινώνησε τοῖς ἀκοινωνήτους καὶ εἰ ἔτυχεν ἀκοῦσαι λειτουργίαν παρ' ἐνωτικοῦ ἱερέως· ταῦτα καὶ κανὼν δριμυδὲς καὶ ἐπιτίμιον βαρὺ»» (Δούκας, XXXVII, 5). Όχι μόνο αυτό, αλλά οι ανθενωτικοί ιερείς απαγόρευαν

στους χριστιανούς να παρακολουθήσουν πάλι λειτουργία ενωτικού ιερέα, καθώς έλεγαν ότι «Ούτε γὰρ ἱερεῖς εἰσιν, οὔτε τὰ προσφερόμενα τέλεια» (Δούκας, XXXVII, 5). Αν για παράδειγμα σε κηδεῖα εμφανιζόταν ενωτικός ιερέας, οι σωστοί χριστιανοί έπρεπε να φύγουν από εκεί. Μέχρι και ο ναός της Αγίας Σοφίας, στον οποίο υπογράφηκε η συμφωνία ένωσης των δύο Εκκλησιών, είχε ερημωθεί. Για τον Δούκα αυτό είναι ένα σημάδι ερήμωσης που θα υποστεί σύντομα, εξαιτίας των αμαρτιών των κατοίκων της πόλης («ἦν ὑποστῆναι μέλλει μετ' ὀλίγων διὰ τὰς παραβάσεις καὶ ἀνομίας τῶν κατοικούντων.» Δούκας, XXXVII, 5). Ο Γεννάδιος Σχολάριος συνεχίζει να είναι έγκλειστος στο κελί του και να καταριέται «τοῖς τὴν εἰρήνην ἀσπαζομένους» (Δούκας, XXXVII, 5). Συνεχίζεται η αντίθεση που αναδεικνύει ο Δούκας. Οι ανθενωτικοί θεωρούν πως μόνο αυτοί είναι οι σωστοί χριστιανοί. Διαπράττουν όμως αμαρτήματα, γιατί αφορίζουν και καταριούνται όλους τους χειροτονημένους ιερείς που ενέκριναν την Ένωση, ενώ αποφεύγουν να βρεθούν και στη Μεγάλη Εκκλησία. Στον αντίποδα βρίσκονται οι ενωτικοί. Κάποιοι απαρνήθηκαν το δόγμα τους για την ειρήνη και τη διατήρηση του βυζαντινού κράτους, άλλοι για προσωπικό τους όφελος. Οι ανθενωτικοί που κηρύττουν ότι οι ενωτικοί δεν είναι ιερείς γιατί διέπραξαν αμάρτημα με την έγκριση της Ενώσεως, διαπράττουν και οι ίδιοι αμαρτία.

Χαρακτηριστικό της κατάστασης που επικρατούσε την περίοδο λίγο πριν την Άλωση στην Κωνσταντινούπολη είναι το παράδειγμα που αναφέρει στη συνέχεια ο Δούκας. Συνομίλησε ο ίδιος με μια αρχόντισσα. Τη Μεγάλη Τετάρτη εκείνου του έτους την είχαν πιάσει οι πόνοι της γέννας και εξομολογήθηκε στον πνευματικό της, ρωτώντας τον μετά αν μπορεί να κοινωνήσει από τα χέρια ενός ιερέα που λειτουργούσε σε εκκλησία στην αυλή της. Ο ιερέας αυτός είχε παρευρεθεί με τους Ενωτικούς την ημέρα της Ενώσεως έξω από την Μεγάλη Εκκλησία, χωρίς βέβαια να είχε ούτε υπογράψει ούτε συλλειτουργήσει με τους Λατίνους, παρά μόνο είχε βρεθεί έξω από τον ναό με τους υπόλοιπους ιερείς που είχαν καθυστερήσει να προσέλθουν. Ο πνευματικός απάντησε: «Ὁ Θεὸς συγχωρήσει σοι. Ἄπελθε, κοινωνήσον ἀποβαλοῦσα πάντα σκοπόν· καὶ γὰρ ἱερεὺς ἐστὶ καὶ λειτουργός. Ἀδιακρίτως κοινωνήσον» (Δούκας, XXXVII, 6). Η γυναίκα αφού τον άκουσε δείλιασε και ζήτησε άποψη και άλλου πνευματικού, του Νεοφύτου, ο οποίος ήταν πνευματικός του ανακτόρου και άλλων αριστοκρατικών οίκων. Αυτός την εμπόδισε, λέγοντάς της ότι αυτό δεν συγχωρεῖται. «Εἰ γὰρ λάβοις κοινωνίαν ἐκ τῶν χειρῶν αὐτοῦ, ἄρτον ἔφαγες καὶ οἶνον ἔπιες» (Δούκας, XXXVII, 6). Σε αυτό το σημείο ασκεί δριμεία κριτική ο

Δούκας: «Σκοτεινὲ καὶ τυφλὲ, εἰ ὁ ἱερεὺς ἦν Λατῖνος, εἶχεν ἄν λόγον ἄλογον ἢ μωρία σου, ὡς ὅτι λατινικῶς τὰς εὐχὰς τῷ Θεῷ ἀπέδωκε καὶ ὁ ἄρτος οὐκ ἦν ἔνζυμος καὶ τὸ ὕδωρ οὐκ ἦν ζέον καὶ ἄλλα τινὰ ἄλογα αἰτιάματα, ἃ οὐκ ἔξεστιν ὀρθοδόξῳ στόμα ἀνοιῆσαι καὶ γλῶτταν κινῆσαι κατὰ τῶν θείων μυστηρίων τῶν οὕτω τελουμένων· ὁ γὰρ τοῦτο τολμήσας ἄξιος λιθοστροθῆναι. Πῶς ἢ τί ἔχεις ἀπολογήσασθαι περὶ τῶν θείων μυστηρίων τῶν τελεσθέντων ἐκ γλώττης σῆς καὶ ευχῶν, ὧν σὺ καὶ οἱ τῆς ἀνατολῆς ἱερεῖς χρῶνται; οὐκ ἔχεις ἄλλο εἰπεῖν, ὃ φαρισαῖε κενέ, πλὴν ὅτι καθαρὸς εἶ καὶ μολυσμοῦ ἀμέτοχος καὶ κεχωρισμένος τῶν λοιπῶν χριστιανῶν, προσθήσω δὲ καὶ γὰρ τὸ καὶ ἀφορισμένος.» (XXXVII, 6). Εδώ καταδεικνύεται ἡ ἀσέβεια που ἀσκοῦν οἱ ἀθηνωτικοὶ μετὰ τὸ νὰ ἀφορίζουν τοὺς ἐνωτικούς. Οἱ ἐνωτικοὶ ἱερεῖς εἶναι χειροτονημένοι καὶ τελοῦν τὰ Θεία Μυστήρια σύμφωνα μετὰ τὴν παράδοση τῆς Ἀνατολῆς. Ὅχι μόνον αὐτὸ, φαίνεται καὶ ἡ ἐκτάση τῆς ἐχθρότητος. Δὲν ἀφορίζουν οἱ ἀθηνωτικοὶ μόνον ὅσους υπέγραψαν τὴν Ἐνωση, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἱερεῖς που παρευρέθησαν ἔξω ἀπὸ τὴν Μεγάλὴν Ἐκκλησίαν τὴν ἡμέραν τῆς ἐπικύρωσός της στὴν Κωνσταντινούπολη. Σχολιάζει ἐπίσης ὁ Δούκας ὅτι τελικὰ ἡ ἀρχόντισσα δὲν κοινῶνῃσε ἐκεῖνη τὴν ἡμέραν. Σε περίπτωση ἐπιπλοκῆς κατὰ τὴν γέννα, ἀν πέθαινε, θὰ εἶχε στίγμα τῆς ἀμαρτίας ἐνώπιον τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, «δι' αἰτίαν τοῦ Νεοφύτου καὶ τοῦ κατοικοῦντος ἐν αὐτῷ πονηροῦ πνεύματος.» (Δούκας, XXXVII, 6).

Οἱ κάτοικοι τῆς Πόλης ἀπὸ τὴν ἡμέραν που «τάχα» ἐγένετο ἡ Ἐνωση ἀπέφευγαν τὴν Μεγάλὴν Ἐκκλησίαν «ὡς Ἰουδαίων συναγωγὴν» (XXXVII, 9). Σε περίπτωση που κάποιος ἱερεὺς τελούσε Λειτουργίαν σε ἐπίσημὴ μέραν, ἀμέσως μετὰ τὴν προσφορὰ ὅλοι ἐβγαίναν ἔξω. Κατὰ τὴν περιγραφὴν τοῦ Δούκα μία «λογικὴ» ἐξήγησις θὰ μπορούσε νὰ ὑπάρχει γιὰ τὴν ἀποτροπὴν τῶν πιστῶν ἀπὸ αὐτὸν τὸν ναό· οἱ κάτοικοι θὰ πίστευαν ὅτι ὁ ναός ἦταν εἰδωλολατρικὸς καὶ ἡ λειτουργία ἦταν θυσία τελετουργικὴ πρὸς τιμὴν τοῦ Ἀπόλλωνα («Καὶ τὸν ναὸν ὡς βωμὸν καὶ τὴν θυσίαν ὡς Ἀπόλλωνι τελουμένην ἐνόμιζον.» XXXVII, 9). Ὁ Γεννάδιος Σχολάριος συνέχιζε νὰ γράφει ἐναντίον τῶν ἐνωτικῶν. Ἐγράφε κριτικὴν στὸ ἔργον τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτη¹⁴ καὶ τοῦ Δημητρίου Κυδώνη¹⁵ («πλέκων συλλογισμοὺς καὶ ἀντιφάσεις κατὰ τοῦ σοφωτάτου καὶ μακαρίτου Θωμᾶ τοῦ δὲ Ἀκίνου καὶ τῶν συγγραμμάτων αὐτοῦ καὶ

¹⁴ Ὁ Θωμᾶς ὁ Ἀκινάτης (1225- 1274) ἦταν ὁ μεγαλύτερος δυτικὸς θεολόγος τοῦ μεσαίωνα. Τὸ ἔργον του, *Summa Theologiae* θεωρεῖται θεμελιώδες γιὰ τὴν δυτικὴν Χριστιανοσύνην (Καραλής, 1997, σ. 501).

¹⁵ Ὁ Δημήτριος Κυδώνης (1323;- 1397/98) υπῆρξε πολιτικὸς ἀξιωματοῦχος που ἔλαβε μερὸς στὴν ἡσυχαστικὴ ἐρίδα. Ἐκτὸς τῆς *Summa Theologiae* τοῦ Ἀκινάτη μετέφρασε καὶ ἄλλους λατίνους φιλοσόφους καὶ θεολόγους (Καραλής, 1997, σ. 501).

κὺρ Δημητρίου τοῦ Κυδώνη, ἀποδεικνύων αὐτοῦς αἰρετικούς» Δούκας, XXXVII, 10).

Στη συνέχεια ο Δούκας αναφέρεται σε μία πολύ χαρακτηριστική έκφραση. Ο λαός και αρκετοί αξιωματούχοι προτιμούσαν τους Οθωμανούς από τους Λατίνους. Ο μέγας δούκας και πρωθυπουργός της Συγκλήτου Λουκάς Νοταράς ανέφερε το εξής: «Κρειττότερόν ἐστιν εἰδέναι ἐν μέσῃ τῇ πόλει φακιόλιον βασιλεῦδον Τούρκων ἢ καλύπτραν Λατινικήν» (Δούκας, XXXVII, 10). Βέβαια τέτοιες πεποιθήσεις σύμφωνα με τον Nicol (1979, σ. 126-127) δεν ήταν καινούριες. Ἦδη ἕνας πατριάρχης ἀπὸ τον 12ο αἰώνα εἶχε ἐκφράσει τὴν ἀποψη πὼς θα προτιμούσε νὰ κυριαρχεῖ στο σῶμα του ἕνας μουσουλμάνος παρά στο πνεῦμα του ἕνας Λατίνος. Αξιοσημείωτο ὅτι ο Νοταράς στο παρελθόν εἶχε δώσει δείγματα συμπορεύσεως με τὴ φιλενωτικὴ ἐκκλησιαστικὴ πολιτικὴ του Ἰωάννη Η΄ (Καρσιώτης, 2019, σ. 643). Τότε και οἱ κάτοικοι τῆς Πόλης ἔλεγαν: «Εἶθε ἐδόθη ἡ πόλις ἐν χερσὶν τῶν Λατίνων τῶν ὀνομαζόντων Χριστὸν καὶ Θεοτόκον καὶ μὴ ἀπορρίφθῶμεν ἐν ταῖς τῶν ἀσεβῶν παλάμαις» (Δούκας, XXXVII, 10). Ἡ πρώτη φράση εἶναι ἐνδεικτικὴ τῆς ἐχθρας ἀπέναντι στους Λατίνους που ἔστω και τυπικά νίκησαν στη διαμάχη για τις δογματικὲς διαφορές. Και οἱ δύο φράσεις δείχνουν τὴν ἀπελπισία που διακατεῖχε τους κατοίκους τῆς Πόλης. Ο Μεχμέτ προετοιμαζόταν για τὴν πολιορκία τῆς Πόλης και οἱ κάτοικοί τῆς ἐβλεπαν τὸ τέλος νὰ πλησιάζει.

Τὴν ἡμέρα τῆς Αλώσεως, ἀναφέρει ὅτι οἱ κάτοικοι τῆς πόλης κατευθύνθηκαν πρὸς τὴ Μεγάλῃ Ἐκκλησία λόγω μίας προφητείας. Ο Δούκας ἀσκεῖ κριτικὴ στη νοοτροπία τους, καθὼς λόγω τῆς ἀπελπισίας τους κατέφυγαν στον ναό που για τόσο καιρὸ ἀπέφευγαν νὰ πλησιάσουν ὥστε νὰ μὴ μολυνθοῦν («ἽΩ δύστηνοι Ῥωμαῖοι, ὧ ἄθλιοι, τὸν ναόν, ὃν ἐκαλεῖτε χθὲς καὶ πρὸ τὴν χθὲς σπήλαιον καὶ βωμὸν αἰρετικῶν καὶ ἄνθρωπος οὐκ εἰσέρχεται ἐξ ὑμῶν ἐντὸς, ἵνα μὴ μισθῆ διὰ τὸ ἱεουργῆσαι ἔνδεον τοὺς τὴν ἔνωσιν τῆς ἐκκλησίας ἀσπαζομένους, νῦν ἕνεκα τῆς ἐπελθούσης ὀργῆς ἐπελθούσης ὀργῆς ὡς σωτήριον λύτρον ἐνδύεσθε;», XXXIX, 19). Δηλώνει τὴν υποκρισία που θεωρεῖ πὼς ἐπεδείκνυαν σε αὐτὴ τὴν κατάστασι οἱ Βυζαντινοὶ γράφοντας τὸ εξής: «Καὶ γὰρ ἐν τῷσάυτῃ περιστάσει εἰ ἄγγελος κατήρχετο ἀπ' οὐρανοῦ ἐρωτῶν ὑμᾶς· Εἰ δέχεσθε τὴν ἔνωσιν καὶ τὴν εἰρηνικὴν κατάστασιν τῆς ἐκκλησίας, διώξω τοὺς ἐχθροὺς ἐκ τῆς πόλεως, οὐκ ἂν συντείθεσθε. Εἰ δὲ καὶ συντείθεσθε, ψεῦδος ἂν ἦν τὸ συντιθέμενον. Ἴσασιν οἱ εἰπόντες πρὸ ὀλίγων ἡμερῶν· Κρεῖττον ἐμπεσεῖν εἰς χεῖρας Τούρκων ἢ Φράγγων» (Δούκας, XXXIX, 19). Ὅλα αὐτὰ

εκτός από την κατάσταση που δείχνουν ως προς τον αντίκτυπο της Ένωσης των δύο Εκκλησιών στην κοινωνία της Κωνσταντινούπολης, συνδέονται και με την πεποίθηση ότι όλες οι κακουχίες συμβαίνουν στο Βυζάντιο εξαιτίας της ασέβειας των κατοίκων του.

4. Β) Τιμωρία, θεία Πρόνοια, όρκοι και «τύχη»

Μελετώντας το Βυζάντιο γίνεται αντιληπτό ότι οι κάτοικοί του θεωρούσαν έντονη την παρουσία του θείου στη ζωή των ανθρώπων. Αντιλαμβάνονταν το κράτος τους ως οικουμενικό, το οποίο είχε στόχο να ενώσει από κάτω του όλους τους λαούς της γης. Η θρησκευτικότητά τους ήταν ειλικρινής και έντονη (Αθανασόπουλος, 2023b, σ. 29). Επομένως είναι αναμενόμενο στην *Ιστορία* του Δούκα να υπάρχουν αποσπάσματα τα οποία μπορούν να θεωρηθούν αποδείξεις για την πίστη των Βυζαντινών στη θεϊκή παρέμβαση.

4. Β. 1) Θεία τιμωρία

Μια βασική πεποίθηση που εκφράζει ο συγγραφέας αφορά τη θεία τιμωρία. Το γένος των «Ρωμαίων» τιμωρείται και θα τιμωρηθεί με την άλωση της Κωνσταντινούπολης, εξαιτίας των αμαρτιών που είχε διαπράξει και συνεχίζει να διαπράττει. Γι' αυτήν την πεποίθηση θα σημειωθούν μερικά χαρακτηριστικά παραδείγματα από την *Ιστορία* του, καθώς αυτή βρίθκει τέτοιων αναφορών.

Την περίοδο της εμφύλιας διαμάχης μεταξύ Καντακουζηνού και Παλαιολόγων, ο Καντακουζηνός είχε συνάψει συνθήκες με τον κράλη της Σερβίας για φιλία παραχωρώντας εδάφη και κάστρα σε «βάρβαρους» ηγεμόνες. Στην Κωνσταντινούπολη οι κάτοικοι θεωρούσαν πως ο ίδιος ήταν ο υπαίτιος των επιδρομών του Ομούρ. Όπως αναφέρει ο Δούκας, ο λαός αγνοούσε «ὅτι αὐτόκλητος ἐληλύθει ἢ ὅτι ἡ κλώθουσα ἀντιστρόφως τὰ νήματα κακῆ τύχῃ τῶν Ῥωμαίων προεξένησεν αὐτὸν τοῦ ἐλθεῖν καὶ καταπατῆσαι χῶματα εὐθαλῆ Ῥωμαίων γῆς» (Δούκας, VIII, 1). Η κακόβουλη τύχη που ήθελε να καταστρέψει τους Βυζαντινούς ευθυνόταν. Στη συνέχεια ο Δούκας τονίζει πως οι κάτοικοι της Πόλης συλλαμβάνουν ένα σχέδιο πονηρό που θα είναι κατάρα γι' αυτούς («βουλήν βουλευόνται πονηρὰν καὶ κατὰ τῆς κεφαλῆς αὐτῶν ὄργην καὶ μῆνιν θεήλατον» Δούκας, VIII, 1). Ἐπεισαν την Άννα, τη μητέρα του Ιωάννη Παλαιολόγου να κάνει συμφωνία με τον Ορχάν για να αντιμετωπίσουν τον Καντακουζηνό. Η Άννα έδινε την άδεια στον Ορχάν να αγοράσει και να πουλήσει όσους Βυζαντινούς αιχμαλώτιζε από τον στρατό του

Καντακουζηνού. Ο Ορχάν περίμενε καιρό μια τέτοια προσφορά και την αποδέχθηκε ενθουσιασμένος («Ταῦτα ἐνωτισθεῖς ὁ Ὀρχάν καὶ ἠδέως ἀκούσας, ἐδίψη γὰρ τὴν τοιαύτην πρὸ πολλοῦ γεῦσιν, καὶ θαρσαλέως πηδήσας καὶ μετὰ πολλῆς ἡδονῆς τό· Μετὰ χαρᾶς, προσειπών» Δούκας, VIII, 2). Ο Δούκας ασκεί κριτική σε αυτό, χαρακτηρίζοντάς τους ως άθλιους που δεν γνωρίζουν από πού ζητούν βοήθεια («οὐκ εἰδότες οἱ ἄθλιοι τίνα μετακαλοῦνται εἰς βοήθειαν καὶ ποίαν βοτάνην ἐκθλίβουσιν, ἵνα ποιήσωσιν ἔμπλαστρον εἰς τὴν νόσον, ἣν ἡ ἁμαρτία αὐτῶν προεξένησε» VIII, 2). Ο Ορχάν έστειλε τον στρατό του ο οποίος πέρασε από τον πορθμό της Κωνσταντινούπολης και τον υποδέχθηκαν με χαρά οι κάτοικοι («δέχονται τούτους μετὰ χαρᾶς οἱ Πολῖται» Δούκας, VIII, 2). Κατά τον Δούκα, έτσι βεβήλωσαν την Κωνσταντινούπολη («καὶ τὰ τῆς πόλεως τείχη καὶ τὰς ἔνδον ἀγυῖας καταπατήσαντες» VIII, 2) πριν αναχωρήσουν για να πολεμήσουν τον Καντακουζηνό.

Ο στρατός του Ορχάν δεν μπορούσε να νικήσει τον Καντακουζηνό καθώς ήταν εξαιρετικός πολεμιστής και ο καλύτερος γνώστης της πολεμικής τέχνης εκείνη την εποχή («ἀλκὴν ἔχων καὶ τέχνην πολέμων ὡς οὐδεὶς τῶν ἄλλων τοῦ τότε καιροῦ» Δούκας, VIII, 3). Οι Τούρκοι εγκατέλειψαν τις εχθροπραξίες και ασχολήθηκαν με τη λεηλασία των χωριών, αιχμαλωτίζοντας πολλούς ανθρώπους τους οποίους μετέφεραν στην Κωνσταντινούπολη για να τους πουλήσουν. Αν δεν βρισκόταν αγοραστής για κάποιους, τότε τους μαστίγωναν. Όσους τελικά δεν πούλησαν, τους μετέφεραν προς την Προύσα και ενδότερα για να τους πουλήσουν εκεί. Και όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, κανένας δεν έδειχνε έλεος, ούτε Τούρκος ούτε Έλληνας (καὶ ὁ ἐλεῶν οὐκ ἦν οὔτ' Ἑλλήν οὔτε βάρβαρος» Δούκας, VIII, 4).

Ο Δούκας θεωρεί ότι αυτό που έπραξε ο Καντακουζηνός στη συνέχεια μπόρεσε να το κάνει επειδή ο Θεός ήθελε να καταστραφούν οι Βυζαντινοί («βουλὴν βουλευέται πονηράν, Θεοῦ σκληρύνοντος, οἴμαι, τὴν καρδίαν αὐτοῦ διὰ τὸ καταποντισθῆναι ἄρδην τοὺς Ῥωμαίους», IX, 1). Έστειλε πρέσβεις στον Ορχάν ζητώντας βοήθεια επειδή οι Βυζαντινοί τον έδιωξαν από την αντιβασιλεία, προσφέροντας ως αντάλλαγμα θησαυρούς και την κόρη του για γάμο («ἔχει δοῦναι αὐτῷ τὴν θυγατέρα αὐτοῦ εἰς γυναῖκα μετὰ καὶ πολλῶν θησαυρῶν χάριν προικὸς καὶ ἔχειν αὐτὸν ὡς υἱὸν καὶ ὑπακούειν αὐτῷ εἰς πάντα τὰ θελήματα αὐτοῦ» Δούκας, IX, 1).

Έπειτα περιγράφεται αυτό που γινόταν, χαρακτηριζόμενο ως ένα ελεεινό θέαμα: «Καὶ ἦν ἰδεῖν θέαμα ἐλεεινόν· τίνες οἱ αἰχμαλωτίζοντες; Ῥωμαῖοι· Τίνες οἱ

αίχμαλωτιζόμενοι; Ῥωμαῖοι· Τίνες οἱ σπαθίζοντες; Ῥωμαῖοι· Τίνες σπαθίζόμενοι; Ῥωμαῖοι· Τίνων τὰ νεκρὰ σώματα; Ῥωμαίων· Τίνες οἱ νεκρώσαντες; Ῥωμαῖοι· Ὡ δεινῆς συμφορᾶς» (Δούκας, IX, 2). Ἐπειτα ο Καντακουζηνός βρέθηκε ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη τῆς Κωνσταντινούπολης ζητώντας ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῆς νὰ παραδοθοῦν εἰρηνικά. Ἀν δὲν παραδοθοῦν, θὰ τοὺς εκδικηθεῖ γιὰ τὸν ὁδηγεῖ ὁ Θεὸς ἐξαιτίας τῶν ἀνομιῶν τοὺς («Εἰ δ' οὖν, ἐγὼ τὸ πᾶν ἐκδικήσω καὶ ἀνταποδώσω Θεοῦ κελεύοντός μοι διὰ τὰς ἀνομίας ὑμῶν» Δούκας, IX, 3). Οἱ κάτοικοι τῆς πόλης ἔδειχναν μόνο περιφρόνηση. Οἱ χυδαιότεροι τὸν ἐβρίζαν («ἐκ τῶν προμαχόνων κατέχεον αὐτὸν τελοιδороῦντες καὶ τὴν αὐτοῦ σύζυγον· καὶ τὴν θυγατέραν Ἑλένην, ἣν ὡς ἐν ὀλίγῳ δέσποιναν καὶ κυρίαν αὐτῶν ὁ χρόνος ἔμελλε χειροτονῆσαι, αὐτοὶ ὡς μαχλάδα διὰ γλώττης κατέσυρον» Δούκας, IX, 4). Εφόσον δὲν παραδόθηκαν, μετὰ ἀπὸ μάχης ὁ Καντακουζηνός εἰσήλθε στὴν Πόλη. Οἱ ἴδιοι ποὺ ἐξύβριζαν αὐτὸν καὶ τὴν οἰκογένειά του, τώρα τὸν προσκυνούσαν («καὶ πάντες συνέρρεον ἐπὶ τῇ θεᾷ αὐτοῦ εὐφημοῦντες καὶ ὡς βασιλέα δοξάζοντες» Δούκας, IX, 4). Μετέπειτα ὁ Καντακουζηνός συμφιλίωθηκε μετὰ τὴν βασιλομήτορα Ἄννα ἀποδεχόμενος τὸν Ἰωάννη Παλαιολόγο ὡς νόμιμο βασιλιά, καὶ τὴν ἔπεισε νὰ δεχθεῖ ὡς νύφη γιὰ τὸν Ἰωάννη τὴν κόρη του, Ἑλένη. Ἡ στέψη του¹⁶ καὶ ἡ γαμήλιος ἀκολουθία τελέστηκαν ταυτόχρονα. Τὸ συμπόσιο ποὺ ἐγένεε μετὰ ἀφορμὴν τοῦ γάμου παρουσιάζεται ἀπὸ τὸν Δούκα τόσο πανηγυρικό, ὡς νὰ ζωντάνευαν οἱ δώδεκα θεοὶ τῆς ἀρχαιότητος («Καὶ ἦν ἰδεῖν ἐν τῇ πανδαισίᾳ ἐκείνῃ ὄρμαθὸν βασιλέων καὶ βασιλίδων, δεσποτῶν καὶ δεσποινῶν, ὡς τὸ πάλαι δωδεκάθεον» Δούκας, X, 3). Θὰ μπορούσε νὰ πει κανεὶς ὅτι στὴ φαντασία τοῦ Δούκα ἐκεῖνο τὸ συμπόσιο χαρακτηριζόταν ἀπὸ μιὰ αἴγλη ἐφάμιλλη τῶν μύθων τῆς ἀρχαιότητος.

Ὅταν ὁ Ἰωάννης Παλαιολόγος τὸ 1399 ἀνακηρύχθηκε βασιλιάς διαδεχόμενος τὸν Μανουὴλ Παλαιολόγο, ἀποδέχθηκε ἄμεσα τὴν ἀπαίτηση τοῦ Βαγιαζήτ νὰ εγκατασταθεῖ στὴν πόλη δικαστῆς ὁ ὁποῖος θὰ ἔλυνε τὶς διαφορὲς Βυζαντινῶν καὶ Ὀθωμανῶν Τούρκων σύμφωνα μετὰ τὸν ἰσλαμικὸ νόμο. Ὅλες οἱ βυζαντινὲς κτήσεις μέχρι τὴ Σηλυβρία παραδόθηκαν στὸν Βαγιαζήτ. Τὸ βασίλειό του παρέμεινε μόνο ὁ χώρος ποὺ καταλάμβανε ἡ Κωνσταντινούπολη. Ἐπίσης, γίνεται ἀναφορὰ στα παιδιά ποὺ ἔπαιρνε ὡς δούλους ἀπὸ κατεκτημένες περιοχὲς ὁ Βαγιαζήτ. Ὅλα αὐτὰ ὁδηγοῦν τὸν Δούκα νὰ γράψῃ γιὰ τὶς ἀμαρτίες τῶν Βυζαντινῶν. «Ταῦτα τῶν παρανομιῶν

¹⁶ Ἡ στέψη ἐγένεε στὶς 21 Μαΐου 1347. Σὲ αὐτὴν χρησιμοποιήθηκαν ψεύτικα κοσμήματα καὶ διαμάντια, μιὰ καὶ τὰ πραγματικὰ κοσμήματα τοῦ στέμματος εἶχαν δοθεῖ ὡς χρηματικὴ ἐγγύηση στὴ Βενετία (Καραλής, 1997, σ. 121).

ἡμῶν τὰ ἐπίχειρα. Δικαία ἡ τοῦ Θεοῦ παιδείυσις. Ἀλλὰ σύ, κύριε, ἀπόδος καὶ αὐτοῖς κατὰ τὰ ἔργα αὐτῶν· Πάριδε τὰς ἀνομίας ἡμῶν, δέσποτα, καὶ μὴ ἐάσης συντριβῆναι ἡμᾶς ὡς καλάμην στυπείου, ἀλλὰ βλέψον εἰς ἡμᾶς ἰλέω ὄμματί σου.» (XV, 3). Ἀν καὶ σε αὐτὸ το σημεῖο ὁ Δούκας ἀναφέρεται σε παλαιότερα γεγονότα ἀπὸ αὐτὰ που ζεῖ, προσεύχεται νὰ τιμωρηθοῦν οἱ Οθωμανοὶ Τούρκοι ὅπως τιμωρήθηκαν καὶ οἱ Βυζαντινοί. Καὶ ἐτσι ἐγίνε, γιὰτὶ στη μάχη τῆς Ἄγκυρας μεταξὺ τοῦ Βαγιαζήτ καὶ τοῦ Ταμερλάνου ὁ Βαγιαζήτ ἠττήθηκε. Πρὶν καταλήξουν νὰ μάχονται μεταξὺ τους, ὁ Ταμερλάνος ἀπέστειλε πρέσβεις με ἓνα μήνυμα πρὸς αὐτόν: «Ἄρκοῦ εἰς ὅσα σοὶ ὁ Θεὸς δέδωκε παρὰ τῶν ἀπίστων λαβῶν· τὰς δὲ ἐπαρχίας, ἅς παρὰ τῶν λοιπῶν ἡγεμόνων εὐχαριστίας καὶ ἐπαίνους ἔξεις. Εἰ δὲ μὴ, ἐγὼ ἔσομαι σὺν Θεῷ ἐκδικητῆς αὐτῶν.» (Δούκας, XV, 4). Ὁ Βαγιαζήτ ξύρισε τοὺς πρέσβεις καὶ τοὺς ἔστειλε πίσω ατιμασμένους. Στη συνέχεια ὁ ἴδιος ἔστειλε μήνυμα στον Ἰωάννη ἀπὸ τον ὁποῖο ζητούσε βοήθεια υπενθυμίζοντας ὅτι ἐδίωξε τον βασιλιά Μανουήλ ἀπὸ την Κωνσταντινούπολη καὶ ἀπειλώντας τοὺς κατοίκους τῆς με ἀφανισμό.

Οἱ κάτοικοι τῆς Πόλης, «τῷ Θεῷ τὰς ἐλπίδας ἀνέθεντο» (Δούκας, XV, 5). Ἐνα τμήμα τῆς ἀπάντησης τοῦ Ἰωάννη πρὸς τοὺς πρέσβεις τοῦ Βαγιαζήτ ἦταν αὐτό: «οὐκ ἔχομεν ποῦ καταφυγεῖν, εἰ μὴ εἰς Θεὸν τὸν βοηθοῦντα τοὺς ἀδυνάτους καὶ καταδυναστεύοντα τοὺς δυνάστας. Καὶ εἴ τι βούλει, ποίει» (Δούκας, XV, 5). Οἱ κάτοικοι τῆς Κωνσταντινούπολης προσεύχονταν στον Θεό: «Θεὲ καὶ Κύριε τοῦ ἐλέους, ἐλέησον ἡμᾶς τοὺς ἀχρεῖους δούλους σου καὶ δὸς τὸν ἐπαπειλοῦντα ἡμᾶς καὶ τὸν σὸν οἶκον τοῦτον καὶ τὰ ἐν αὐτῷ ἅγια ἄλλην μέριμναν, ἄλλην φροντίδα, ἄλλον λογισμόν, ἵνα ἐλευθερωθέντες τῆς αὐτοῦ τυραννίδος δοξάσωμέν σε τὸν πατέρα καὶ υἱὸν καὶ τὸ ἅγιον πνεῦμα, τὸν ἓνα Θεὸν εἰς τοὺς αἰῶνας ἀμήν» (Δούκας, XV, 7). Με τὴν προσευχὴ ἀποδέχονταν τὶς ἀμαρτίες τους καὶ ζητούσαν νὰ φροντίσει ὁ Θεὸς ὥστε νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τον Βαγιαζήτ. Θα μπορούσε νὰ πει κανεὶς ὅτι οἱ προσευχῆς εἰσακούστηκαν, καθὼς ὅπως περιγράφει καὶ ὁ Δούκας ὁ λαὸς μπόρεσε νὰ ἠσυχάσει γιὰ λίγο («καὶ ἴδωμεν τὰ τοῦ Θεοῦ ξένα τεράστια, πῶς τὸν Φαραὼ κατεπόντισε δι' ἐτέρου Φαραὼ καὶ πῶς ὁ τοῦ Κυρίου λαὸς εὔρεν ἀνακωχὴν τῶν πολλῶν πόνων αὐτοῦ· ἀλλ' οὐκ εἶδεν οὐδὲ συνῆκε.» XVI, 4). Ὅπως θα φανεῖ στη συνέχεια, τὸ πάθημα τοῦ Βαγιαζήτ δὲν ἐγίνε μάθημα γιὰ τον λαὸ τῆς Κωνσταντινούπολης. Δὲν χρησιμοποίησαν τὸν χρόνο τους συνετά. Ὁ Βαγιαζήτ υπέστη ταπεινωτικὴ ἥττα στην Ἄγκυρα ἀπὸ τον Ταμερλάνο. Ὅσον ἀφορὰ τὴ μάχη, μετὰ τὴν ἐκβασὴ τῆς γίνεται καὶ ἓνα σχόλιο σχετικὰ με τὴν ἐννοια τῆς Τύχης: «Τότε καὶ ἐτεχνάζετο καὶ εἰς μύθους

ἐχώρει καὶ τῆς αὐτοῦ ἀνδραγαθίας ἐμέτρει τὰ τῆς τύχης δωρήματα» (Δούκας, XVI, 8). Τότε ἦταν σε θέση ὁ Ταμερλάνος νὰ πλάθει μύθους εφόσον ἐξαρτιόταν ἀπὸ αὐτὸ που ἀποκάλεσε ὁ Δούκας «τύχης δωρήματα».

Ἡ ἴττα τῶν Βυζαντινῶν ἀποδίδεται ἀπὸ τὸν Δούκα κυρίως στὴ θεϊκὴ παρέμβαση που ἐπέτρεψε τὶς συμφορὲς στους χριστιανούς λόγω τῶν ἀμαρτιῶν τους («Καὶ κατὰ τῶν χριστιανῶν ὀρμῶντες ὡς πρόβατα τούτους ἐζώγων, ἀρρήτοις Θεοῦ κρίμασι τοῦτο καθ' ἡμῶν τὸ ψήφισμα δεδωκότος ἔνεκα πλήθους ἀμαρτιῶν τοῦ ἡμετέρου γένους... ὡς ἐμοὶ δοκεῖ, καὶ οὐ παύσονται, ἄχρις ἂν ἡμεῖς τὸν τοῦ Θεοῦ φόβον ἐν νῶ λάβωμεν. Καὶ γὰρ εἰς τὸ Θεῖον ἡμεῖς ἀσεβοῦντες, βάπτισμα ἔχοντες εἰς ὄνομα πατρὸς, υἱοῦ καὶ ἁγίου πνεύματος, τῆς μιᾶς θεότητος, καὶ τούτου καταφρονοῦντες, ἀθετοῦμεν τὰς ἐντολὰς τοῦ μόνου ἀληθινοῦ Θεοῦ· τοῖς ἀσεβέσι παρεδόθημεν καὶ δικαίως ὑπ' αὐτῶν κολαζόμεθα, τοῦ Θεοῦ τοῦτο καλῶς καὶ δικαίως ὀρίσαντος». XXIII, 8). Ὅπως γράφει, παραδόθηκαν στους ἀσεβεῖς καὶ τιμωροῦνται γιὰ τὴν ἀσέβεια που ἔδειξαν στὸν Θεὸ δίκαια.

Ἄλλο σημεῖο στὸ ὁποῖο φαίνεται ἡ ἀποψη τοῦ Δούκα γιὰ τὴ δίκαιη τιμωρία ἀπὸ τὸν Θεό, εἶναι ἡ εἰσοδος τοῦ Μεχμέτ Β΄ στὴν Ἁγία Σοφία. Ὅπως χαρακτηριστικὰ γράφει, ἐξαιτίας τῶν ἀμαρτιῶν τῶν Βυζαντινῶν, ἡ Μεγάλῃ Ἐκκλησία ἀπὸ ναὸς τῆς Σοφίας ἐγένετο οἶκος τοῦ Μωάμεθ («Διὰ τὰς ἀμαρτίας ἡμῶν ὁ ἐπ' ὀνόματι τῆς τοῦ Θεοῦ λόγου Σοφίας ἀνοικοδομηθεὶς ναὸς καὶ τέμενος τῆς Ἁγίας Τριάδος, ὀνομαζόμενος καὶ Μεγάλῃ Ἐκκλησία καὶ Νέα Σιών, σήμερον βωμὸς βαρβάρων καὶ οἶκος τοῦ Μωάμεθ ἐπεκλήθη καὶ γέγονεν. Δικαία ἢ κρίσις σου, Κύριε.» (XL, 2).

4. Β. 2) Θεία Πρόνοια

Στὸ ἔργο τοῦ Δούκα ἐμφανίζεται πολλές φορές ἡ θεία Πρόνοια, ἡ ὁποία εἶναι ἐννοια διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν τύχη, ἀν καὶ οἱ διαφορὲς μεταξὺ αὐτῶν τῶν δύο ἐννοιῶν δὲν ἦταν ξεκάθαρα σαφεῖς. Ἡ Πρόνοια ἐκφράζει μιὰ ἀντίληψη ἀνεπτυγμένη ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ θεολογία ἡ ὁποία ἀντιτίθεται στὴν παγανιστικὴ ντετερμινιστικὴ ἀντίληψη. Βασίζοταν στὴν πεποίθηση ὅτι ὁ ἄνθρωπος δημιουργήθηκε ἔχοντας τὴν ἐλεύθερη βούληση ὥστε νὰ ἐπιλέξει μεταξὺ καλοῦ καὶ κακοῦ. Συχνὰ ἡ θεία Πρόνοια ἐμφανίζεται στὴ βυζαντινὴ γραμματεία ὡς συνώνυμη τῆς καλοσύνης τοῦ Θεοῦ. Κατὰ τὴν ὑστερὴ βυζαντινὴ περίοδο ὁμως ἐμφανίζεται μιὰ ἀντιπαράθεση μεταξὺ τῶν ἐννοιῶν τῆς «Πρόνοιας» καὶ τοῦ «Προορισμοῦ», μεταξὺ τοῦ Θεοῦ που μεριμνοῦσε γιὰ τὸν «ἐκλεκτό» βυζαντινὸ λαὸ Του καὶ τὴν πραγματικότητα που ἔδειχνε τὸ

βυζαντινό κράτος να συρρικνώνεται από τους «βαρβάρους». Η αιτιολογία αυτού του παραδόξου, που αφορούσε προσωρινή θεία τιμωρία για τις αμαρτίες των Βυζαντινών, γίνεται λιγότερο πειστική όσο πλησίαζε το βυζαντινό κράτος προς το τέλος του (Kazhdan, 1991, σ. 1733-1734).

Ο ιστορικός είναι πεπεισμένος για την πλήρη αδυναμία της Κωνσταντινούπολης να επιζήσει μόνη της. Η ανικανότητα των ηγετών της και η συμπεριφορά του λαού της οδήγησαν την άλλοτε ισχυρότερη δύναμη του τότε γνωστού κόσμου σε αποδιοργάνωση. Πιστεύει ότι σύμφωνα με την τρέχουσα κατάσταση η επιβίωση του Βυζαντίου στηρίζεται στην παρουσία του Θεού (Αθανασόπουλος, 2023b, σ. 30). Έγινε ήδη αναφορά στην παρέμβαση του Θεού, όπως αποδίδεται από τον ιστορικό, για τη σωτηρία της Κωνσταντινούπολης από τον Βαγιαζήτ.

Ο Θεός επίσης παρεμβαίνει στα σχέδια του Θεολόγου Κόρακα, ενός προσώπου με ύποπτους σκοπούς, ο οποίος είχε κερδίσει την εύνοια του βασιλιά Μανουήλ και ενώ εκτελούσε χρέη πρεσβευτή στον Μεχμέτ Α΄, ακολουθούσε προσωπική πολιτική. Χαρακτηριστικά ο Δούκας γράφει για την παρέμβαση του Θεού: «Πλήν καθώς μετασκευάζει ὁ σοφός ἀρχιτέκτων Θεός τὰ πάντα καὶ ἐν μιᾷ ὥρᾳ τὰ καλῶς ἰστάμενα καταστρέφει, τὰ δὲ κακῶς κείμενα ἀνεγείρει, οὕτω καὶ τὰ τοῦ Θεολόγου, μᾶλλον δὲ Θεολόγου βουλευματα...» (XXII, 8).

Να σημειωθεί ότι η έννοια της Πρόνοιας συνδέεται και με την τιμωρία. Ο Δούκας αναφέρεται στην έλλειψη αρετών από διάφορες ηγετικές προσωπικότητες η οποία τιμωρείται αναλόγως. Μια τέτοια περίπτωση για ηγεμόνα αφορά τον Ομούρ, ο οποίος προσπάθησε να ανακαταλάβει τη Σμύρνη από τους Ιπότες. Ο ανυπόμονος για μάχη Ομούρ, «ὡς λυσσητὴρ κύων» (Δούκας, VII, 3) ὄρμησε στο φρούριο πρώτος, ὁμως η Θεία Πρόνοια τον οδήγησε σε οικτρό τέλος («Ἡ δ' ἄνω πρόνοια ἢ τὰ πάντα καλῶς ἄγουσα καὶ μεταφέρουσα, ὄρῳσα τὸ θηριόγνωμον αὐτοῦ καὶ δρακόντειον ὄρμημα μεσάζοντος ἤδη τῆς ἀναβάσεως τῶν βαθμίδων τῆς κλίμακος» Δούκας, VII, 3). Ανασήκωσε την περικεφαλαία του για να βλέπει καλύτερα και ἕνα βέλος τον χτύπησε ανάμεσα στα φρύδια και «πίπτει κύμβαχος ἄνωθεν κάτω καὶ οὕτω βιαίως ἀπερῆρξε τὴν ψυχὴν» (Δούκας, VII, 3). Ὅπως σχολιάζεται, ο ανυπόμονος και διψασμένος για μάχη Ομούρ πέθανε βίαια. Εκφράζεται και σε αυτό το σημείο η άποψη για τον βίαιο ή μη θάνατο κάποιου αναλόγως με το πώς ζούσε, η οποία θα εξεταστεί εκτενέστερα στην υποενότητα που αφορά τους ὄρκους.

Στην περίπτωση της πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης το 1453 και οι δύο πλευρές επικαλούνται τη βοήθεια του Θεού και την επέμβαση της θείας Πρόνοιας. Η ανάρρηση του Μεχμέτ Β΄ στον θρόνο ήδη θεωρείται ότι ήταν παραχώρηση από τον Θεό εξαιτίας των αμαρτιών των Βυζαντινών («έν τῇ καθέδρα τῇ πατρικῇ καθεσθεις, ὡς οὐκ ὄφελον, πλὴν παραχωρήσει Θεοῦ διὰ τὰς ἀμαρτίας ἡμῶν» Δούκας, XXXIII, 5). Ο Κωνσταντίνος ΙΑ΄ επικαλείται και αυτός τον Θεό. Καταφεύγει στην κρίση Του, δηλώνοντας πως κι αν ακόμη ο Θεός δώσει την Κωνσταντινούπολη στους Οθωμανούς Τούρκους, τότε δεν μπορεί να εναντιωθεί («Ἐγὼ γὰρ πρὸς τὸν Θεὸν καταφεύγω και, εἰ θελητὸν αὐτῷ ἐστὶ τοῦ δοῦναι καὶ τὴν πόλιν ταύτην εἰς χεῖράς σου, τίς ὁ ἀντειπεῖν δυνάμενος;[...] Σὺ δὲ καταδυναστεῶν δυνάστευε, ἕως ὁ δίκαιος κριτὴς ἀποδώσει ἐκάστῳ, ἐμοὶ τε καὶ σοί, τὴν δικαίαν ἀπόφασιν» Δούκας, XXXIV, 11). Πεποίθηση σχετικά με τη θεία Πρόνοια εκφράζεται και από τους Οθωμανούς. Ο Χαλίλ εκφράζει ενθουσιώδεις προτροπές προς τον Μεχμέτ Β΄ για την κατάληψη της Πόλης με τη βοήθεια του Θεού («Κύριε, ὁ Θεὸς δούς σοι εἰς χεῖρας τὸ πολλοστὸν μέρος τῆς γῆς τῶν Ῥωμαίων, αὐτὸς σοι καὶ τὴν Πόλιν δωρήσεται. Ὡς γὰρ ἐμοὶ δοκεῖ, ἐκ τῶν χειρῶν σου οὐ φεύζεται καὶ σὺν Θεῷ καὶ τῷ κράττει σου...» Δούκας, XXXV, 5).

4. Β. 3) «Τύχη»

Ο Δούκας αναφέρεται επίσης στην «τύχη». Για τον Δούκα δεν είναι μια μεταφορική έννοια ούτε αποτελεί τρόπο του λέγειν. Αναφέρεται σε αυτήν με τέτοιο τρόπο που δεν είναι δυνατόν να αγνοήσουμε τη χρήση της σε μελέτη του έργου του. Κάθε φορά που καταγράφει ένα σημαντικό ιστορικό γεγονός γίνεται αναφορά στην τύχη, είτε κακή είτε καλή, προσώπων και κρατών. Ενώ ὅλοι οι αποκαλούμενοι «ιστορικοί της Αλώσεως» αναφέρονται στην τύχη, ο Δούκας αναφέρεται περισσότερο. Στο έργο του Κριτόβουλου υπάρχουν ελάχιστες περιπτώσεις αναφοράς στην τύχη. Ο Σφραντζής αναφέρεται λίγο σε αυτήν, ενώ χρησιμοποιεί άλλες λέξεις. Για τον Χαλκοκονδύλη, ο Θεός καθορίζει τις ενέργειες και τη ζωή του καθενός (Αθανασόπουλος, 2023b, σ. 53-72). Κατά τον Δούκα λοιπόν, ως «τύχη» θεωρείται μια δύναμη εξωτερική που κυβερνά τον κόσμο και είναι έξω από τη δικαιοδοσία του Θεού, καθώς κάνει έναν σαφή διαχωρισμό των δύο εννοιών. Εκφράζει μια αόριστη θέση για το τι είναι αυτή η τύχη (Αθανασόπουλος, 2023b, σ. 39-40).

Ένα παράδειγμα χρήσης αυτής της έννοιας αφορά τις μάχες του Μεχμέτ Α΄ εναντίον του Μωσή. Ο Μανουήλ μετά την επιστροφή του στην Κωνσταντινούπολη,

είχε καλέσει τον «αδελφό» του, Μεχμέτ Α', για να τον βοηθήσει να αντιμετωπίσει τον Μωσή. Ο Μεχμέτ, αφού ηττήθηκε δύο φορές και επέστρεψε στην Πόλη για να ανασυγκροτηθεί, έγινε ξανά δεκτός με εγκαρδιότητα από τον βασιλιά. Ο Μεχμέτ ζήτησε από τον Μανουήλ να τον διατάξει να πάρει τον δρόμο για την Αδριανούπολη. Εκεί γίνεται αναφορά στο ευμετάβολο της τύχης («Σὺ μὲν, πάτερ ἅγιε, ζυγοσταθμῶν καὶ προβλέπων τὰς πλάστιγγας, οὐκ ἀφίης μοι, ἄνω καὶ κάτω τὴν τύχην ὀρῶν, τοῦ προδοθῆναι ἢ παραδοθῆναι μοι τὸν ἐχθρὸν παρ' αὐτῆς» Δούκας, XIX, 12). Ο Μεχμέτ έχει διαφορετική άποψη. Θα γίνει αυτό που είναι γραπτό από τον Θεό για τον καθένα («Ἐγὼ δὲ λέγω· πᾶν τὸ ἐν μετώποις γραφέν ἑνὸς ἐκάστου δακτύλῳ Θεοῦ ἀπαραιτήτως προβήσεται» Δούκας, XIX, 12). Στη μάχη που έγινε μεταξύ του Μεχμέτ και του Μωσή στη Σερβία τον Ιούλιο του 1413 ο Μεχμέτ νίκησε. Αυτή τη νίκη ο Δούκας την αποδίδει στο ευμετάβολο της τύχης, το οποίο φαίνεται να είναι και βασικό χαρακτηριστικό της («Ὁ δὲ Μωσῆς τὸ γεγονὸς ἰδὼν καὶ τὸ τῆς τύχης εὐμετάβολον, ἔφευγεν» Δούκας, XIX, 13).

Πρέπει να σημειωθεί ότι σχεδόν κάθε φορά που γίνεται αναφορά σε αυτήν, έχει δυσάρεστες συνέπειες για τους Βυζαντινούς (Αθανασόπουλος, 2023b, σ. 40-41). Αυτή έσπειρε τη διχόνοια μεταξύ τους («Ἄλλ' ἢ τῶν Ῥωμαίων οὐκ ἀγαθὴ τύχη μίσος ἐνέσπειρε καὶ φθόνον ἀπέτεκε...» Δούκας, V, 1), και αυτή εξαπέλυσε συμφορές στους χριστιανούς («Ἄλλ' οἱ χριστιανοὶ μήπω νοήσαντες, ὅτι αἱ ἁμαρτίαι ἡμῶν εἰσιν οἱ ἐμποδοῦντες ἡμᾶς καὶ αἱ κακίαι ἡμῶν εἰσιν οἱ τὰ κακὰ προξενοῦντες, πάλιν ἑτέραν ἀφίησιν καθ' ἡμῶν ὀργὴν ἢ τύχην» Δούκας, XXXII, 5).

4. B. 4) Ὁρκοὶ

Οι ὀρκοὶ διαδραματίζουν μεγάλο ρόλο στην *Ἱστορία* του Δούκα. Τότε οἱ ἄνθρωποι ἀπέφευγαν να ορκίζονται αν δεν υπήρχε κάποιος σοβαρὸς λόγος για να το πράξουν. Ἦταν παρ' ὅλα αυτά ένα μέσο για να δείξει κάποιος ὅτι λέει ἀλήθεια, δεσμεύοντας τον εαυτό του κατὰ ἀπόλυτο τρόπο ἐνώπιον του Θεοῦ (Αθανασόπουλος, 2023b, σ. 41). Ὁρκοὶ στο ἔργο του ἀπαντώνται ὄχι μόνο μεταξύ των ομοδόξων Βυζαντινῶν, ἀλλὰ και μεταξύ ομοθρήσκων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η περίπτωση του Φραντζήσκου Γατελούζου, γενουάτη ευγενή, τον οποίο ἀνάγκασε ο Ιωάννης Ε' να ορκιστεῖ ὅτι θα τον υποστηρίξει ἐναντίον του Καντακουζηνού («Καὶ πιστώσας αὐτὸν ὄρκοις, ὥστε τὴν ψυχὴν αὐτοῦ θεῖναι ὑπὲρ αὐτοῦ καὶ τὴν Πόλιν ἐξᾶραι ἐκ χειρὸς Καντακουζηνοῦ, Θεοῦ συνεργοῦντος, καὶ αὐτὸν μόνον βασιλέα Ῥωμαίων καταστήσει ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς πόλεως» Δούκας, XI, 3). Ὁρκοὶ ἀπαντώνται και μεταξύ

Οθωμανών Τούρκων. Ο Ατήν είχε υποχρεώσει τον Τζινεήτ να ορκιστεί και να αποκηρύξει την υποστήριξη του στον Μουσουλμάν («Τότε εις συμβάσεις ἐλθὼν μετὰ τοῦ Ὀμοῦρ καὶ τὴν θυγατέρα εἰς γυναῖκαν αὐτῶ δούς καὶ ὄρκους πιστώσας τὴν ἀλήθειαν» XVIII, 8). Η ορκωμοσία διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο, καθώς λειτουργούσε ως μία ασφαλιστική δικλείδα για ένα σημαντικό ζήτημα (Αθανασόπουλος, 2023b, σ. 42). Ὀρκοι απαντώνται και μεταξύ ομάδων διαφορετικού θρησκευματος, όπως ο ὄρκος που ἐγινε κατά την ἄλωση της Κωνσταντινούπολης ἀπὸ Τούρκο βεζίρη προς τους κατοίκους του Γαλατά, οι οποίοι προσπαθούσαν να ξεφύγουν. Αυτὸς ορκίστηκε στο κεφάλι του Μεχμέτ Β΄ ὅτι δεν θα πειράξει κανένας οὔτε αὐτούς, οὔτε τὴν πόλη τους («καὶ κατῶμνυε τὴν κεφαλὴν τοῦ τυράννου ὄρκον, ὅτι· Μὴ φοβεῖσθε, ὑμεῖς γὰρ τοῦ ἡγεμόνος ἐστὲ φίλοι καὶ ἔξετε τὴν πόλιν ὑμῶν ἀνεπηρέαστον ἀπὸ παντὸς ἀνθρώπου...» Δούκας, XXXIX, 30).

Ὀρκος μεταξύ ὁμοδόξων ἦταν αὐτὸς ἀπὸ τον Καντακουζηνό προς τους κατοίκους της Κωνσταντινούπολης. Ὄταν πλησίασε ο Καντακουζηνός στα τείχη της Κωνσταντινούπολης, ζήτησε ἀπὸ τους πολίτες να παραδοθὸν ἀναφέροντας πως αὐτὸς ἦταν ο νόμιμος ἀντιβασιλέας των Βυζαντινῶν, τον ὁποῖο ἔθεσε ο Ἀνδρόνικος. Προσέφερε ἀποζημίωση και ἀσυλία σε ὅλους ορκιζόμενος ὅτι ἀν τὸν ἀφήσουν να εἰσέλθει στην Κωνσταντινούπολη εἰρηνικά, θα εἰσερχόταν σαν συμφιλιωτῆς («Καὶ τοὺς μὲν ἐπταικότας ἀφήμι τὰ παραπτώματα, τοὺς δ' ἀδικηθέντας δικαίωσω ἐκ τῶν ἐμῶν θησαυρῶν καὶ εἰρηναίαν κατάστασιν εἰσάξω ἐν τῇ τῶν Ῥωμαίων πολιτείᾳ. Εἰ δ' οὔν, ἐγὼ τὸ πᾶν ἐκδικήσω καὶ ἀνταποδώσω Θεοῦ κελεύοντός μοι διὰ τὰς ἀνομίας ὑμῶν. Ἀνοίξατέ μοι <τὰς> πύλας· ὄμνυμι τὸν δεσπότην Χριστὸν καὶ τὴν πανυπέραγνον αὐτοῦ μητέρα, οὐχ ὡς ἐχθρός, ἀλλ' ὡς φίλος φανήσομαι» Δούκας, IX, 3).

Σύμφωνα με τον Δούκα, οι συχνές παραβιάσεις των ὀρκων εἴτε ἀπὸ τὴν πλευρὰ των Βυζαντινῶν, εἴτε ἀπὸ των Οθωμανῶν Τούρκων, ἐπισύρουν εἰς βάρος τους τὴ φοβερὴ τιμωρία του Θεοῦ. Προς τους συμπατριώτες του που εἶναι παραβάτες ὀρκων χρησιμοποιεῖ σκληρὴ γλώσσα. Ο Θεός ξεκίνησε να τιμωρεῖ τους Βυζαντινοὺς μετὰ τὴν παράβαση ὀρκων για τὴν υποστήριξη του Ἰωάννη Δ΄ Λάσκαρη (Αθανασόπουλος, 2023b, σ. 43). Κατὰ τὴ δευτέρη ἐμφύλια διαμάχη ο Δούκας θεωρεῖ ὅτι ο Θεός σκλήρυνε τὴν καρδιά του Καντακουζηνού ὥστε μέσα ἀπὸ τα ἔργα του σταδιακά να καταστραφεί τὸ βυζαντινὸ κράτος («οἶμαι τοῦ Θεοῦ εἰς τοῦτο σκληρύναντος τὴν καρδίαν αὐτοῦ τοῦ διχοστατῆσαι τὴν βασιλείαν Ῥωμαίων καὶ διὰ μέσου τούτων

εισάξει τοὺς Τούρκους τοῦ καταφθεῖραι πᾶσαν γῆν Ῥωμαίων...» VI, 2). Η επερχόμενη καταστροφή του Βυζαντίου αποδίδεται στην αθέτηση ὀρκων («τοὺς δὲ Ῥωμαίους διὰ τοὺς φρικωδεστάτους ὀρκους καὶ ἀφορισμοὺς ἀφορήτους, οὓς ἔφερον κατὰ κεφαλῆς αὐτῶν, ὀμνύντες καὶ ἐξομνύντες τοῦ φυλάξει τὴν βασιλείαν τῷ υἱῷ τοῦ Λάσκαρι καὶ μηδ' ὄλως συνομαρτεῖν καὶ συνανταίρειν τῷ Παλαιολόγῳ πρὸς ἀποστασίαν, ἀντιστρόφως δὲ πάλιν ἀντομνύντες, ὡς τ' ἔχειν καὶ στέργειν βασιλέα τῶν Ῥωμαίων τον Παλαιολόγον, ἀποτυφλώσαντες πρῶτον Ἰωάννην τὸν Λάσκαριν καὶ ἀναθέματι καθυπαχθέντες αὐτοὶ καθ' ἑαυτῶν ὡς οἱ Ἰουδαῖοι ἐν τῷ καιρῷ τοῦ δεσποτικοῦ πάθους ἐπισπᾶσαντες τὴν ἀράν· οἱ καὶ ἄρδην ἀπώλοντο, ὡς παρακατιῶν ὁ λόγος δηλώσει, τὴν ταυτοπάθειαν τῶν Ἰουδαίων κατακριθέντες ζηλωταὶ τῶν παρανομιῶν γενόμενοι» Δούκας, VI, 2). Τυφλώνοντας τον νεαρό Ἰωάννη Δ' Λάσκαρη επέφεραν ἀνάθεμα το οποίο τους οδήγησε στον αφανισμό.

Τον αφανισμό ἐπίσης επέφεραν οἱ ὀρκοὶ που δόθηκαν στα πλαίσια τῆς ἐνώσεως τῶν ἐκκλησιῶν. Αναφέρεται συγκεκριμένα ὅτι «οἱ τοσοῦτοι ὀρκοὶ ἔνεκα τῆς συστάσεως καὶ ὁμονοίας τῶν χριστιανῶν, ἡγουν τῶν ἐκκλησιῶν, ἢ ἐν τῷ Λουγδούνῳ γενομένη σύνοδος ἐν ταῖς ἡμέραις τοῦ πρώτου Παλαιολόγου, ἢ ἐν Φλωρεντία γενομένη σύνοδος ἐν ταῖς ἡμέραις τοῦ ὑστάτου τῶν βασιλέων Παλαιολόγων, καὶ νῦν ἐν τῇ θείᾳ καὶ ἱερᾷ μυσταγωγίᾳ αὕτη οἱ γενόμενοι σὺν ἀφορισμοῖς ἀλύτοις ἐπ' ὀνόματι τῆς Ἁγίας Τριάδος μέλλωσιν ἐξᾶραι τὸ μνημόσυνον αὐτῶν ἐκ γῆς καὶ σὺν αὐτοῖς τὸ τῆς Πόλεως.» (Δούκας, XXXVI, 6). Τόσο οἱ ὀρκοὶ στη σύνοδο τῆς Λυῶν, ὅσο καὶ οἱ ὀρκοὶ στη Φλωρεντία οἱ ὁποῖοι δὲν τηρήθηκαν, ἐπιφέρουν τον αφανισμό τῆς Κωνσταντινούπολης.

Μια ἄλλη πεποιθήση που εκφράζεται στο ἔργο του καὶ ἀπορρέει ἀπὸ τὴν τήρησιν ἢ ἀθέτησιν τῶν ὀρκων ἀφορᾷ τὸν τρόπο που πεθαίνει κάποιος. Ο συνεισφέρων καὶ φιλειρηνικός ἄνθρωπος ἀσχέτως τῆς καταγωγῆς του καὶ τοῦ θρησκευματός του θα πεθάνει ἡρεμᾶ, ἐνῶ ὁ βίαιος καὶ ἀσεβής ἀπότομα. Ἐνας Οθωμανὸς ἡγεμόνας για τὸν ὁποῖο εκφράζεται εὐνοϊκᾶ ὁ Δούκας εἶναι ὁ φιλικὸς πρὸς τοὺς Βυζαντινοὺς Μεχμέτ Α' (1389-1421), ὁ ὁποῖος ἀποκαλοῦσε τὸν βασιλιά Μανουήλ Β' Παλαιολόγο πατέρα του. Ο Δούκας ἐπίσης ἀποδίδει σε αὐτὸν ὅτι εἶπε τὴν ἐξῆς φράσιν σε ἕνα πλούσιο δαίπνο με διαφόρους πρέσβεις με ἀφορμὴ τὴν ἀναγόρευσίν του σε ἀπόλυτο μονάρχη τῶν Οθωμανῶν Τούρκων: «Ἀναγγεῖλατε τοῖς κυρίοις ὑμῶν, ἐγὼ μετὰ πάντων εἰρήνην δίδωμι καὶ εἰρήνην λαμβάνω. Ὅς πανουργεῖ τὴν εἰρήνην καὶ ὁ Θεὸς τῆς εἰρήνης κατ' αὐτοῦ» (XX, 2). Ἦταν μὴ δὴ ἡ ἀνάθεμα τῆς εἰρηνικῆς του διαθέσεως. Ο Μεχμέτ Α'

πέθανε ειρηνικά στο παλάτι της Ανδριανούπολης το οποίο είχε χτίσει ο ίδιος. Μια μέρα, είχε βγει για κυνήγι και έπεσε από το άλογό του εξαιτίας μιας επιληπτικής κρίσης. Τον μετέφεραν άμεσα στο παλάτι, όπου και φάνηκε πως ανάρρωσε, αλλά έπαθε και δεύτερη επιληπτική κρίση η οποία απέβη μοιραία. Απεβίωσε πιθανότατα τον Μάιο του 1421.

Το σημαντικό είναι ο σχολιασμός του θανάτου του από τον Δούκα: «Παρελθόντος οὖν τοῦ Μαχουμέτ ἐν εἰρήνῃ τὸ πλέον τῆς ἀρχηγίας αὐτοῦ μετὰ τοῦ βασιλέως Ῥωμαίων καὶ πάντων τῶν χριστιανῶν πλὴν τῶν Βενετίκων, ἐτελεύτησεν ἀποδοὺς τὸ χρέος ἀτάραχον» (XXII, 8). Ὅλη του τη ζωή ήταν ειρηνικός προς σχεδόν όλους τους χριστιανούς και πέθανε ατάραχος. Ο θάνατός του ήταν διαφορετικός από αυτόν των προγόνων του οι οποίοι πέθαναν βίαια («θάνατον δὸς τὸν ὄν ἐκ προγόνων ἢ τύχη οὐκ ἔκλωσεν· καὶ γὰρ οἱ μὲν φαρμάκῳ, οἱ δὲ πνιγμονῇ, ἕτεροι μαχαίρας τὸν βίον κατέλυσαν πλὴν τούτου» XXII, 8). Ο ειρηνικός θάνατός του σύμφωνα με την άποψη του Δούκα ήταν λόγω της πραγματικής συμπάθειάς του προς τους χριστιανούς («ὡς οἶμαι, ἔνεκα φιλίας, ἦν ἔσχε καθαρὰν πρὸς τοὺς αὐτοκράτορας καὶ συμπάθειαν ἦν ἐδείκνυ πρὸς τὸ τοῦ Χριστοῦ ὑπήκοον.» XXII, 8).

Την πεποίθηση αυτή περί ειρηνικού θανάτου εκφράζει και ο Λεοντάριος στον διάλογό του με τον Τζινεήτ και τον Μουσταφά. Είχε μόλις προηγηθεί η ανακατάληψη της Καλλίπολης. Ο Τζινεήτ αναθάρρησε μετά την ανακατάληψη και μίλησε με μεγάλη απαξίωση στον Λεοντάριο («ἤρξατο σκώπτειν καὶ σκληρολογεῖν τὸν Δημήτριον» Δούκας, XXIV, 11). Μεταξύ άλλων, ο Τζινεήτ ανέφερε ότι δεν ανέβηκαν στην εξουσία χάρι στους Βυζαντινούς, αλλά χάρι στη βούληση του Θεού («Τὸ γενόμενον εἰς ἡμᾶς, ἐγκλείστους ὄντας ἀπολυθῆναι καὶ δούλους ὄντας δεσπότης γενέσθαι, οὐχ ὑμᾶς τοὺς Ῥωμαίους τῆς δωρεᾶς ταύτης αἰτίαν κρίνωμεν, ἀλλὰ τῷ ἐπουρανίῳ Θεῷ» Δούκας, XXIV, 11), και ότι ο Δημήτριος θα έπρεπε να είναι ευγνώμων που του επιτρέπουν να φύγει σώος («Ἔχεις μισθοῦ χάριν σώαν τὴν κεφαλὴν» Δούκας, XXIV, 11). Ο Μουσταφά έκανε το ίδιο, αναγνωρίζοντας μεν τους όρκους που είχε δώσει για παράδοση του φρουρίου, αναφέροντας δε, ότι θα ήταν χειρότερο για αυτόν να παραδώσει φρούριο με μουσουλμάνους κατοίκους σε χριστιανούς από το να αθετήσει τους όρκους του («περὶ δὲ τοῦ φρουρίου κρεῖσσον παραβαίνειν ὄρκον ἢ προσκρούειν Θεῷ, εὐσεβεῖς ἐν χερσὶν ἀσεβῶν ἀποτιθέναι καὶ ποιεῖν δοῦλον τὸ ἐλεύθερον καὶ τὸ Θεῷ ἀφιερωμένον ἔθνος εἰς χεῖρας ἀπίστων καὶ τὸν ἕνα Θεὸν τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς μὴ εἰδόντων» Δούκας, XXIV, 12).

Στην απάντησή του ο Λεοντάριος αναφέρθηκε στην κατ' εξακολούθηση αθέτηση συμφωνιών και όρκων εκ μέρους των Τούρκων ηγεμόνων από την περίοδο του Οτμάν (Οσμάν ή Οτομάν), με μόνη εξαίρεση τον Μεχμέτ Α΄. Φέρνει ως παραδείγματα τα αδέρφια του Μουσταφά, τον Μουσουλμάν και τον Μωσή που πρόσφατα έχασαν τις ζωές τους με τρόπο αξιολύπητο («οί υμέτεροι αδελφοί Μουσουλμάν, Μωσής παραβάντες τούς ὄρκους, κακῶς καὶ τῆς ἀρχῆς καὶ τῆς ζωῆς ἐξέπεσον» Δούκας, XXIV, 12). Μόνο ο Μεχμέτ Α΄ τηρούσε τους όρκους του και ήταν ειρηνικός, και για αυτό τον λόγο ήταν ο μόνος που είχε ειρηνικό τέλος ως βασιλιάς («Μόνον ὁ ἤδη νεωστὶ παρελθὼν Μεχεμετ ἀρχηγός, ὁ σὸς ἀδελφός, αὐτὸς τούς ὄρκους ἐτήρησεν καὶ αὐτὸς τὸ τέλος εἰρηνικὸν καὶ τὴν τρυφήν τῆς ἡγεμονίας εὐδαιμόνως ἀπέλαβεν» Δούκας, XXIV, 12). Όχι μόνο αυτό, αλλά και όσοι είναι άδικοι, θα τιμωρηθούν από τον Θεό («Σὺ δὲ ταῦτα ποιῶν, οὐκ εἰς μακρὰν γελάσει ἡ τύχη συναίρουσα καὶ βοηθοῦσά σοι. Ἄδικους γὰρ ὁ Θεὸς πρὸ καιροῦ παραπέμπει εἰς Ἄδην καὶ τοὺς ἀθετοῦντας αὐτόν εἰς τέλος ἀφανίζει.» Δούκας, XXIV, 12). Στη συνέχεια αναφέρεται στη βοήθεια που είχε λάβει ο Μουσταφά από τους Βυζαντινούς, τους οποίους τώρα προδίδει («Ὅτε γὰρ φεύγων εἰσηλθες ἐν Θεσσαλονίκη, εἰ ὁ βασιλεὺς τῶν Ῥωμαίων παρεδίδου σε τῷ Μεχεμετ καὶ ἀγχόνῃ τὴν ζωὴν σου ἐλάμβανε, εἶχον ἂν πολλοὶ αἰτιᾶσθαι, κατακρίνειν Ῥωμαίους ὡς προδότας καὶ τῶν εἰς αὐτοὺς προσφυγόντων δεινοὺς φονέας καὶ τὰ ἐναντία τοῦ δικαίου πράττοντας. Ἄρτι δέ σε ἀρχηγὸν ἀναδείξαντες μετὰ Θεὸν οἱ Ῥωμαῖοι, γράφεις μὲν Θεῷ τὸ πᾶν καὶ τοῦτο καλῶς εἶρηκας, οὐδὲ ἐγὼ ἀντιλέγω· τοὺς δὲ συγκοπιάσαντες ὡς ἐχθροὺς λογίζῃ καὶ ἀντιστρέφεις τὸ πρόσωπον;» Δούκας, XXIV, 12). Αυτά θα τα αναφέρει στον αυτοκράτορα αφήνοντας τα πάντα στον Θεό και περιμένοντας δίκαιη απόφασή Του («τὸ πᾶν Θεῷ ἀναθέμενοι, προσκαρτερήσωμεν, ἐκδεχόμενοι τὴν αὐτοῦ δικαίαν ἀπόφασιν» Δούκας, XXIV, 12).

4. Γ) Πεποιθήσεις περί αριστοκρατίας, λαού και γειτονικών εθνών

Γνωστή είναι η πεποίθηση ότι οι Βυζαντινοί θεωρούσαν τους εαυτούς τους ανώτερους από τα άλλα έθνη. Αυτή η πεποίθησή τους επηρέασε σε μεγάλο βαθμό την πολιτική τους απέναντι στις υπόλοιπες αναδυόμενες δυνάμεις από τον 11^ο αιώνα και έπειτα¹⁷. Ο Καραλής (1997, σ. 18) στην εισαγωγή του για την *Ιστορία* του Δούκα αναφέρει ότι οι Ρωμαίοι της Ανατολής είχαν πάντοτε μια νοοτροπία ανωτερότητας

¹⁷ Ο Nicol (1993, σ. 3-7) στην περιγραφή των αιτιών της παρακμής του βυζαντινού κράτους αναφέρεται στην αυταρέσκεια των Βυζαντινών που τους εμπόδισε στο να αντιδράσουν αναλόγως στις αλλαγές και στην πολιτική των αναδυόμενων εθνών κατά τη μέση και την ύστερη βυζαντινή περίοδο.

απέναντι στα άλλα έθνη. Η πεποίθηση αυτή, ενισχυμένη για αιώνες από την οικονομική ισχύ, την πολιτιστική υπεροχή, την αισθητική τους και το έντονο τελετουργικό στοιχείο δεν εκφράστηκε ποτέ ούτε με επιθετικότητα ούτε με κατακτητικές τάσεις. Όταν η Κωνσταντινούπολη κατακτήθηκε το 1204, η ανωτερότητα αυτή εκφράστηκε με μία ισχυρή τάση απομονωτισμού για τους επόμενους αιώνες. Αυτή η τάση εκφράζεται κυρίως από την εκκλησία, η οποία αντιτίθεται στην πολιτική υπαγωγής (ή ακόμα και υποταγής) του κράτους στη Δύση ώστε να αντιμετωπιστεί η ισλαμική επιδρομή. Λαμβάνοντας υπόψη και απόσπασμα από την *Απολογία* του Δημητρίου Κυδώνη την οποία παραθέτει ο Καραλής (1997, σ. 18-19) υπήρχαν και τότε Βυζαντινοί που διαχώριζαν τα έθνη σε Έλληνες και βαρβάρους.

4. Γ. 1) Πεποιθήσεις περί αριστοκρατίας και λαού

Το έργο του Δούκα αποπνέει μία αριστοκρατική αντίληψη για τη ζωή και την ιστορία. Έχοντας ο ίδιος αριστοκρατική καταγωγή, αφήνει να διαφανεί σχεδόν σε κάθε ευκαιρία η απέχθειά του προς τον λαό (Αθανασόπουλος, 2023b, σ. 314) και η υποστήριξη της αριστοκρατίας. Όταν ένας Οθωμανός ηγεμόνας, ο Ομούρ, πλησίασε τον Ιωάννη Καντακουζηνό λόγω της εμφύλιας διαμάχης των Βυζαντινών, ο Δούκας αποδίδει αυτό το συμβάν στην αίγλη του Καντακουζηνού περιγράφοντάς τον με χαρακτηριστικό τρόπο ως εξής: «άνηρ εὐγενής τε καὶ τῶν πάλαι ἡρώων ἀπόγονος, ἀνδρείος μαχιμώτατός τε περὶ τὰ πολεμικὰ καὶ συνετὸς ἐν ἅπασιν ἀγαθοῖς ἦθεσι...» (VII, 1). Ο αντίπαλος του Καντακουζηνού σε αυτήν τη διαμάχη, ο Απόκαυκος, ο οποίος ήταν λαϊκής καταγωγής, χαρακτηρίζεται αρνητικά: «ἄνδρα ἀγενῆ τε καὶ ἄνανδρον, πλὴν ποικίλον ἐν πανουργίᾳ καὶ δεινὸν ἐν σκαιότητι»¹⁸ (Δούκας, V, 3).

Ο Δούκας αποδίδει στον Καντακουζηνό τα εξής λόγια όταν απευθύνθηκε στους κατοίκους της Κωνσταντινούπολης: «Οὐκ οἶδατε, ὅτι ὁ πατήρ αὐτοῦ ὡς ἀδελφὸν γνήσιον καὶ ἐώρα καὶ ἐπρόσεχε καὶ ἐφίλει καὶ τὴν βασιλείαν πολλάκις ὡς ἐκεῖνον αὐτὸν καὶ ἀνετίθει καὶ συνεμέριζε ταύτην μετ' ἐμοῦ; Οὐκ εἰμί τῶν ἐνδόξων, τῶν εὐγενεστάτων, τῶν περιφανῶν, τῶν ἐν πλούτῳ καυχομένων ὁ ὑπέροχος, τῶν ἐν στρατηγίαις ὁ ἀλκιμώτατος; Τὶ με καταφρονεῖτε; Καὶ ταῦτα, γένος τῆς κάτω τύχης

¹⁸ Ίσως η απέχθεια που δείχνει προς τον Απόκαυκο να οφείλεται βέβαια και σε προσωπικούς λόγους. Ήταν εχθρός του παππού του.

καὶ μισοβάρβαρον¹⁹ τυγχάνοντες. Διὰ τί τοῦτο ἦλθον, ὧ πολῖται; Οὐκ ἀδικήσων τινά, ἀλλὰ μᾶλλον δικαιώσων.» (IX, 3). Ο Καντακουζηνός περιγράφεται ὡς ὁ ἰδανικός αριστοκράτης. Ἦταν ὁ ἐμπιστος τοῦ προηγούμενου βασιλιά, καταγόταν ἀπὸ πλούσια καὶ ἐνδοξη οἰκογένεια ἐνῶ ἦταν καὶ πολὺ ἰκανὸς στρατηγός. Αὐτοὶ που τον ἀγνοοῦν εἶναι κατώτεροι καὶ ἐν μέρει βάρβαροι. Παρ' ὅλα αὐτὰ ὁ αριστοκράτης ἦρθε σὲ αὐτούς ὡς εἰρηνευτής. Ακούγοντας τὰ λόγια αὐτά, οἱ κάτοικοι «ἀπόκρισιν μὴ δόντες, ὡς ἔτυχεν, ἀλλὰ καταφρονοῦντες, ὕβρεις καὶ ἀτίμους λόγους οἱ τοῦ δήμου χυδαῖοι ἐκ τῶν προμαχόνων κατέχεον αὐτόν τε λοιδοροῦντες καὶ τὴν αὐτοῦ σύζυγον· καὶ τὴν θυγατέρα ἐλένην, ἣν ὡς ἐν ὀλίγῳ δέσποιναν καὶ κυρίαν αὐτῶν ὁ χρόνος ἔμελλε χειροτονῆσαι, αὐτοὶ ὡς μαχλάδα διὰ γλώττης κατέσυρον» (Δούκας, IX, 4). Το μέγεθος τῆς υποτιμητικῆς διάθεσης τοῦ Δούκα γιὰ τὸν λαὸ φαίνεται σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο, καθὼς αὐτοὶ που ἀρχικὰ ἐξύβριζαν τὸν Καντακουζηνὸ καὶ τὴν οἰκογένειά του, μετὰ τὴν εἰσοδὸ τοῦ σὴν Κωνσταντινούπολη οἱ ἴδιοι τὸν ἐπευφημοῦν («καὶ πάντες συνέρρον ἐπὶ τῇ θεᾷ αὐτοῦ εὐφημοῦντες καὶ ὡς βασιλέα δοξάζοντες» IX, 4).

Ἄλλη παρόμοια περίπτωση ὅπου φαίνεται αὐτὴ ἡ ἀντίθεση στὸν Δούκα μετὰξὺ αριστοκρατῶν καὶ λαοῦ εἶναι αὐτὴ τοῦ βασιλιά Μανουήλ Β'. Ο Μανουήλ περιγράφεται ὡς σῶφρων καὶ μορφωμένος («σύννους ὢν καὶ παιδείας μεστός»), ἐνῶ ὁ λαὸς που διαδίδει ψεῦδη, χυδαῖος («τὸν χυδαῖον λαὸν παραψιθυρίζοντα καὶ αἰτιῶντα...» XIV, 3). Ο λαὸς ζητοῦσε νὰ παραδώσει τὴν ἐξουσία στὸν Ἰωάννη Η', καὶ αὐτὸ ἐπραξε ἐν τέλει εἰρηνικὰ ὁ Μανουήλ. Ἀκόμα καὶ ἀν ὁ λαὸς τοῦ ἦταν ἐχθρικός ἀπέναντί του, ὁ βασιλιάς προσευχόταν γι' αὐτόν ἐπειδὴ ἦταν φρόνιμος χριστιανός («Ὁ δὲ βασιλεὺς χριστιανικώτατος ὢν καὶ μεμνημένος τὰ θεῖα καὶ ἐν φρονήσει μεστός...» Δούκας, XIV, 4).

Ἄλλη περίπτωση ἀφορᾷ τοὺς σκληροὺς χαρακτηρισμοὺς πρὸς τοὺς κατοίκους τῆς Κωνσταντινούπολης λόγω τῆς στάσης τοὺς ἀπέναντι σὴν ἐνωση τῶν δύο ἐκκλησιῶν. Ὅπως ἀφηγεῖται, «Ἄλλ' ὁ λαὸς ὁ ἀπηνῆς καὶ μισόκαλος, ἡ ρίζα τῆς ὑπερηφανείας, ὁ κλάδος τῆς κενοδοξίας, τὸ ἄνθος τῆς ὑψηλοφροσύνης, ἡ τρυγία τοῦ γένους τῶν Ἑλλήνων, ἡ καταφρονοῦσα τὰ γένη τῶν ἀνθρώπων καταφρόνησις ἀληθινὴ πάντα τὰ γενόμενα ἐλογίζοντο ὡς μὴ γενόμενα» (Δούκας, XXXVI, 6). Εἶναι γνωστὴ ἡ φιλενωτικὴ στάση που τηροῦσε ὁ Δούκας καὶ δὲν διστάζει σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο νὰ

¹⁹ Σημαντικὴ πληροφορία γιὰ τὸν μικτὸ πληθυσμὸ Ἑλλήνων καὶ Τούρκων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ὕστερα ἀπὸ αἰῶνες συμβίωσης. Τὸν 12^ο αἰῶνα ἡ Ἄννα Κομνηνὴ εἶχε ἀναφερθεῖ σὲ Τούρκους που μιλοῦσαν ἐλληνικά (Καραλῆς, 1997, σ. 117).

εκφράσει την απέχθεια που ένιωθε προς τον λαό²⁰ που αποτελούνταν κυρίως από ανθενωτικούς.

Στην *Ιστορία* του φαίνεται και η άποψή του για τον ρόλο του βυζαντινού βασιλιά. Όταν ο Κωνσταντίνος ΙΑ΄ Παλαιολόγος είδε τα πεσμένα τείχη κατά την περίοδο της πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης από τον Μεχμέτ Β΄, θεώρησε ότι πρόκειται για «κακὸν σημεῖον κατὰ τῆς πόλεως καὶ κατ’ αὐτοῦ» (Δούκας, XXXVIII, 18). Άλλωστε κάτι τέτοιο δεν είχε συμβεί από την εποχή του Μ. Κωνσταντίνου με τόσους πολέμους εναντίον Σκύθων, Περσῶν και Αράβων. Βλέποντας ότι πρόκειται να αντιμετωπίσει έναν πολυάριθμο στρατό, «ἀπεγνώκει, ἀπήλπισεν» (Δούκας, XXXVIII, 18) και έστειλε πρεσβευτές στον Μεχμέτ για να του προτείνει να αυξηθεί το ποσό του φόρου υποτελείας. Η απάντηση όμως που έλαβε ήταν πως ο σουλτάνος δεν μπορούσε να κάνει πίσω («Οὐκ ἔστι δυνατόν ἀναχωρησαί με. Ἦ τὴν Πόλιν λαμβάνω ἢ ἡ Πόλις λαμβάνει με ἢ ζῶντα ἢ τεθνεῶτα» Δούκας, XXXVIII, 18). Μάλιστα, ο σουλτάνος πρότεινε στον Κωνσταντίνο να παραχωρήσει ειρηνικά την Κωνσταντινούπολη και να αποχωρήσει για την Πελοπόννησο, ειδάλλως θα λεηλατούσε την Πόλη και θα κατέσφαζε τον πληθυσμό της («Εἰ δ’ οὐ παραχωρήσει μοι τὴν εἴσοδον εἰρηνικῶς | καὶ διὰ μάχης εἰσέλθω, πάντας τοὺς μεγιστᾶνάς σου σὺν σοὶ πατάξω ῥομφαίᾳ καὶ τὸν λοιπὸν ἅπαντα λαὸν τῷ βουλομένῳ παντί, τῷ ἡμετέρῳ στρατῷ χορηγήσω πραιδεῦσαι κάμοι ἢ Πόλις ἄρκει μοι κενή» Δούκας, XXXVIII, 18).

Ο Δούκας καταγράφει στη συνέχεια τις πιθανές σκέψεις του βασιλιά όταν άκουσε αυτά τα λόγια. «οὐ γὰρ ἦν δυνατόν παραδοθῆναι τὴν Πόλιν τοῖς Τούρκοις ἐκ τῶν χειρῶν τῶν Ῥωμαίων· εἰ γὰρ εἶχε τοῦτο γενέσθαι, ποίαν ὁδὸν ἢ ποῖον τόπον ἢ πόλιν εἶχον μετοικῆσαι χριστιανῶν τοῦ μὴ καταπτύειν καὶ ὄνειδίζειν καὶ σφακελίζειν τοὺς Ῥωμαίους; Οὐχὶ μόνον χριστιανοὶ, ἀλλὰ καὶ αὐτοὶ Τοῦρκοι καὶ Ἑβραῖοι εἶχον ἐξουθενεῖν αὐτούς» (Δούκας, XXXVIII, 18). Σε αυτό το σημείο φαίνεται η αντίληψη του Δούκα για τον ρόλο του βασιλιά. Άλλωστε, δεν θα μπορούσε να γνωρίζει τι ακριβῶς σκεφτόταν σε αυτήν την περίπτωση. Εκφράζει τη δική του άποψη για τον τρόπο σκέψης ενός σωστού βασιλιά. Οι αποφάσεις του και ο τρόπος που διαχειρίζεται τις καταστάσεις επηρεάζουν και το πῶς θα αντιμετωπίζεται ο πληθυσμός του βυζαντινού κράτους στον υπόλοιπο κόσμο. Αν παραδίδονταν, θα αντιμετωπίζονταν από τους χριστιανούς της Δύσης ως προδότες, ενώ από τους Εβραίους και τους

²⁰ Στο ίδιο σημείο εκφράζει και τη δυσαρέσκειά του προς τους ενωτικούς που δεν τήρησαν τους όρκους τους, γεγονός για το οποίο έγινε αναφορά σε προηγούμενη ενότητα.

Τούρκους ως δειλοί. Το Βυζάντιο είχε ήδη εκείνη την περίοδο χάσει το μεγαλύτερο μέρος της ισχύος και της αίγλης του. Γνωστό είναι όμως ότι οι κάτοικοί του θεωρούσαν τους εαυτούς τους ανώτερους από τα υπόλοιπα έθνη. Επομένως κάποια απόφαση που θα ατίμαζε τον χαρακτήρα των Βυζαντινών στα υπόλοιπα έθνη, δεν θα άρμοζε να ληφθεί από τον βυζαντινό βασιλιά.

Μερικές ημέρες αργότερα, κι ενώ η πολιορκία της Κωνσταντινούπολης συνεχιζόταν, ο Μεχμέτ Β΄ έστειλε μήνυμα πάλι στον Κωνσταντίνο για παράδοση της πόλης. Του εγγυόταν πως αν παραδιδόταν ειρηνικά και την εγκατέλειπε, θα άφηνε τον πληθυσμό της σώο και αβλαβή. Η απάντηση του Κωνσταντίνου με ομόφωνη γνώμη της συγκλήτου ήταν η εξής: «Εἰ μὲν βούλει, καθὼς καὶ οἱ πατέρες σου ἔζησαν, εἰρηνικῶς σὺν ἡμῖν συζῆσαι καὶ σύ, τῷ Θεῷ χάρις. Ἐκεῖνοι γὰρ τοὺς ἐμοὺς γονεῖς ὡς πατρίδα· καὶ γὰρ ἐν καιρῷ περιστάσεως ἅπαντες ἐντὸς ταύτης εἰσιόντες ἐσώθησαν καὶ οὐδεὶς ὁ ἀντισταίνων ἐμακροβίω. Ἔχε δὲ καὶ τὰ παρ' ἡμῖν ἀρπαχθέντα ἀδίκως κάστρα καὶ γῆν ὡς δίκαια καὶ ἀπόκοψον καὶ τοὺς φόρους τόσους, ὅσους κατὰ τὴν ἡμετέραν δύναμιν, κατ' ἔτος τοῦ δοῦναι σοι καὶ ἄπελθε ἐν εἰρήνῃ. Τί γὰρ οἶδας, εἰ θαρρῶν κερδᾶναι εὐρεθῆς κερδανθείς; Τὸ δὲ τὴν πόλιν σοι δοῦναι, οὔτ' ἐμόν ἐστιν οὔτ' ἄλλου τῶν κατοικούντων ἐν ταύτῃ· κοινῇ γὰρ γνώμῃ πάντες αὐτοπροαιρέτως ἀποθανοῦμεν καὶ οὐ φεισόμεθα τῆς ζωῆ ἡμῶν» (Δούκας, XXXI, 1). Η Κωνσταντινούπολη παρουσιάζεται σαν να έχει μια θρυλική διάσταση. Ήταν καταφύγιο στο οποίο όλοι, ακόμα και οι γονεῖς του Μεχμέτ Β΄, είχαν εισέλθει ώστε να προστατευτούν από κινδύνους. Επίσης κανένας αντίπαλός της δεν επιβίωσε για πολύ καιρό. Η απάντησή του πάντως δεν ήταν η αναμενόμενη για έναν μονάρχη. Αναφέρει ότι ούτε αυτός ούτε κανένας άλλος δεν έχει το δικαίωμα να παραδώσει την πόλη. Υπάρχουν κάποια ψήγματα δημοκρατίας σε αυτά τα λόγια. Ο βασιλιάς δεν διατάζει, αλλά αποφασίζει από κοινού σύμφωνα και με το λαϊκό αίσθημα. Είναι κοινή γνώμη όλων των κατοίκων της ότι δεν θα λυπηθούν τη ζωή τους ώστε να υπερασπιστούν την Κωνσταντινούπολη. Αυτό αποτελεί ένδειξη ότι η ίδια η Κωνσταντινούπολη αντιμετωπιζόταν ως το σύμβολο συνέχειας του κράτους, και ότι η ίδια η πόλη υπήρξε ανώτερη από όλους, ακόμα και από τον εκάστοτε βασιλιά.

4. Γ. 2) Πεποιθήσεις περί γειτονικών εθνών

Στο έργο του ο Δούκας καταφέρεται εναντίον και των γειτονικών εθνών. Η απέχθειά του είναι ιδιαίτερα εμφανής προς το τουρκικό γένος. Όταν ο Καντακουζηνός πλησίασε τον Ορχάν για συμμαχία, ο Δούκας αφορμάται από αυτό το συμβάν για να

περιγράφει ολόκληρο το τουρκικό έθνος ως ασυγκράτητο και ασελγές («καὶ γὰρ ἀκράτητον τὸ ἔθνος αὐτὸ καὶ ὑπὲρ πάσας φυλὰς καὶ ἀκόρεστον ἀσωτίαις, τοσοῦτον γὰρ πυροῦται, ὅτι καὶ κατὰ φύσιν καὶ παρὰ φύσιν ἐν θηλείαις, ἐν ἄρρεσιν, ἐν ἀλόγοις ζώοις ἀδεῶς καὶ ἀκρατῶς μιγνύμενον οὐ παύεται· καὶ ταῦτα τὸ ἀναιδὲς καὶ ἀπάνθρωπον ἔθνος, εἰ Ἑλληνίδα ἢ Ἰταλὴν ἢ ἄλλην τινὰ ἑτερογενῆ προσλάβηται ἢ αἰχμάλωτον ἢ αὐτόμολον, ὡς Ἀφροδίτην τινὰ ἢ Σεμέλην ἀσπάζονται, τὴν ὁμογενῆ δὲ καὶ αὐτόγλωττον ὡς ἄρκτον ἢ ὕαινα βδελύττοντες» IX, 1). Ἐνῶ σε ἄλλες περιπτώσεις δείχνει καὶ κάποιο σεβασμὸς πρὸς τοὺς Οθωμανοὺς ηγεμόνες, ἢ ἔστω παραθέτει καὶ κάποια θετικὰ χαρακτηριστικά²¹, ἡ ἀντίδραση τοῦ Ορχάν περιγράφεται ὡς ιδιαίτερα υποτιμητικὴ ὅταν ἀκούσε τὴν προσφορὰ τοῦ Καντακουζηνοῦ. Ἄνοιξε τὸ στόμα σαν βόδι ἐξαιτίας τῆς βαρβαρικῆς τοῦ ἀπληστίας («κεχηνῶς οὕτωσὶ ὡς βοῦς διψῶν ἐν καύσωνι θέρους ἐν λάκκῳ πλήρης ὕδατος ψυχροτάτου πίνων μὴ κορεννύμενος τῶν ναμάτων, οὕτω καὶ οὗτος ἐνωτισθεῖς, ὑπὸ τῆς βαρβαρικῆς ἀκολασίας» Δούκας, IX, 1). Σε ἄλλο σημεῖο φαίνεται ἡ ἀπέχθειά του πρὸς τὰ ἔθνη γύρω ἀπὸ τὸ Κοσσυφοπέδιο. Ὄταν ὁ Καντακουζηνὸς συνάψῃ συνθήκη μετὰ τὸν Κράλη, ὁ Δούκας γράφει ὅτι παραχώρησε κάστρα, πόλεις καὶ ἐπαρχίες ὄχι σε Βυζαντινοὺς, ἀλλὰ «εἰς ἡγεμόνας βαρβάρους, Τριβαλλοὺς τε καὶ Σέρβους» (VIII, 1).

Σε ἄλλῃ περίπτωση, γίνεται ἀναφορὰ στὸν ασυγκράτητο χαρακτήρα τοῦ Ομοῦρ. Ἦταν δεσπότης τῶν φρουρίων γύρω ἀπὸ τὴ Σμύρνη καὶ πλησίασε τὸν Καντακουζηνὸ με ἀφορμὴ τὸν ἐμφύλιο διχασμὸ ὥστε νὰ συμμαχήσουν. Παρουσιάζεται ὡς ἕνας ἀνυπόμονος ἀντρας ποὺ δεινοπαθοῦσε («Ὁ δὲ Ὅμοῦρ μὴ εὐρῶν τὸν ποθούμενον ἐδεινοπάθει καὶ ἐδυσχέραινε·» Δούκας, VII, 2) γιὰ τὸ διάστημα ποὺ ἀνέμενε ἀπάντηση περὶ συμμαχίας ἀπὸ τὸν Καντακουζηνό. Ἐνῶ περίμενε κοντὰ στὸ Διδυμότειχο, οἱ Ἰππότες τῆς Ρόδου κατέλαβαν τὴ Σμύρνη. Στὴ συνέχεια ἐπέστρεψε μετὰ τὸν στρατὸ τοῦ στη Σμύρνη γιὰ νὰ τὴν ἀνακαταλάβῃ ἀπὸ τοὺς Ἰππότες. Ἡ περιγραφή τοῦ Δούκα γιὰ τὸ πὼς πολέμησε καὶ ἔπεσε στὸ πεδίο τῆς μάχης εἶναι χαρακτηριστικὴ: «Ἀρξάμενος δὲ μάχεσθαι καὶ ἀντιμάχεσθαι καὶ πολεμικὰς μηχανὰς ἐξετάζειν καὶ ἐφευρίσκειν, οὐ διέλιπε νύκτα καὶ ἡμέραν διεγείρων πολέμους διὰ τε ἀκροβολισμῶν καὶ γαιορυγμάτων καὶ τειχορυγμάτων καὶ πασῶν ἄλλων κατασκευῶν» (VII, 3). Πολεμοῦσε χρησιμοποιώντας κάθε εἶδος ἐπινόησης. Ὁ σκοπὸς τοῦ ἦταν νὰ πάρῃ τὴ Σμύρνη με κάθε τρόπο. «Ἦδη δὲ ἐν τοῖς τοιοῦτοις ἀγωνίσμασι καὶ παλαίσμασι

²¹ Σχολιάζει θετικὰ π.χ. τὴν ικανότητα τοῦ Βαγιαζήτ στὸν πόλεμο («...ἀνὴρ δεινὸς καὶ περὶ τὰ πολεμικὰ ἔργα γρήγορος...» III, 4) καὶ τὴν γενναϊότητα τοῦ Τζινεῖτ («...ἀνὴρ γενναῖος καὶ εἰς τὰ πολεμικὰ ἔνδοξος...» XVIII, 5).

ὡσπερ τις ἄλλος Λυαῖος²² ἀντιμαχόμενος ἠδυνήθη εἰς τόσον, ὡς καὶ τὴν τάφρον τοῦ πολυχίνου διαπερᾶσαι σὺν τοῖς αὐτοῦ καὶ κλίμακας ἐν τοῖς τείχεσι θεῖναι.» (Δούκας, VII, 3). Ὁρμησε στη μάχη, «ὡς λυσσητὴρ κύων».

Σε ἄλλο σημεῖο αναφέρεται στην ἀσέλγεια που χαρακτήριζε τον Βαγιαζήτ. Ο Βαγιαζήτ ὡπως περιγράφει ο Δούκας, ἐγκατεστημένος στην Προύσα εἶχε ὅ,τι ἐπιθυμούσε. Στην αὐλή του «παρίσταντο παιδάρια νέα καὶ τρυφερὰ καὶ κόραι ὑπὲρ τὸν ἥλιον λάμπουσαι,- τίνων; Ῥωμαίων, Σέρβων, Βλάχων, Ἀλβανιτῶν, Οὔγγρων, Σάξων, Βουλγάρων καὶ Λατίνων» (XV, 2). Εἶχε για δούλους παιδιά ἀπὸ ὅσες περιοχὲς εἶχαν καταλάβει οἱ Τούρκοι ἐκεῖνη τὴν περίοδο. Αὐτὸς «καθήμενος καὶ κατασπαταλῶν οὐκ ἐπαύετο ἀφροδισιάζων, ἐν ἀρρένοις ἀσελγαίνων καὶ θήλεσιν» (Δούκας, XV, 2).

Ἄλλο χαρακτηριστικὸ που ἀποδίδεται ἀπὸ τον Δούκα πρὸς τὸ ἔθνος των Οθωμανῶν εἶναι ἡ φιλαργυρία. Κατὰ τὴν Ἄλωση, μόλις εἰσέβαλαν στην Κωνσταντινούπολη, οἱ Οθωμανοὶ Τούρκοι κατέσφαζαν ἀπὸ τὴν πύλη του Χαρσοῦ ἕως καὶ τὸ παλάτι ὅποιον ἐβρῖσκαν μπροστὰ τους. Οἱ ἐπιτιθέμενοι βρῖσκονταν σε ἐπιφυλακὴ γιατί θεωρούσαν πὼς θα υπήρχαν πολλοὶ περισσότεροι ἀμυνόμενοι στρατιῶτες στην Πόλη («Καὶ γὰρ οἱ Τοῦρκοι ἐδεδοίκεσαν, ἦσαν γὰρ αἰεὶ διαλογιζόμενοι, ὅτι ἐντὸς τῆς πόλεως τοῦλάχιστον ἔσονταὶ πολεμιστὰὶ ὡς πεντηκοντακισχίλιοι» Δούκας, XXXIX, 14). Ἀν γνῶριζαν τὸ πραγματικὸ μέγεθος τοῦ στρατοῦ, δὲν θα σκότωναν κανέναν, ἐπειδὴ «φιλοχρήματον γὰρ ὄν τὸ γένος τοῦτο, εἰ καὶ φονεὺς πατρικὸς ἐμπέσοι ἐν ταῖς χερσὶν αὐτῶν, διὰ χρυσοῦ ἀπολύουσιν. Πόσφ μᾶλλον ὁ μὴ ἀδικήσας, ἀλλ' ὑπ' αὐτοῦ ἀδικούμενος;» (Δούκας, XXXIX, 14). Ο Δούκας πιστεύει ὅτι θα προτιμούσαν νὰ πιάσουν αἰχμαλώτους καὶ νὰ τους πουλήσουν. Αὐτὴ ἡ πεποίθησή του βασίζεται σε μαρτυρία Οθωμανῶν στρατιωτῶν, οἱ ὁποῖοι του εἶπαν ὅτι «Φοβούμενοι τοὺς ἔμπροσθεν, ἐσφάττομεν τοὺς προλαβόντας· καὶ γὰρ εἰ ἦδεμεν τοσαύτην ἀπορίαν ἀνδρῶν ὑπάρχουσιν ἐν τῇ Πόλει, τοὺς πάντας ὡς πρόβατα πεπράκαμεν» (XXXIX, 14). Σκότωναν ὅποιον ἐβρῖσκαν μπροστὰ τους γιατί φοβούνταν μήπως υπήρχαν καὶ ἄλλοι στρατιῶτες.

²² Πολεμούσε σαν ἄλλος ἓνας Λυαῖος. Ο Λυαῖος ἦταν ἓνας περίφημος μονομάχος τὸν ὁποῖο πολέμησε ὁ Νέστορας, ἓνας νεαρὸς χριστιανὸς καὶ τὸν νίκησε κατὰ τὴν παράδοση με τὴ βοήθεια τοῦ Ἁγίου Δημητρίου (Καραλής, 1997, σ. 105). Κατὰ ἀντιστοιχία, ὁ Λυαῖος ἦταν ὁ Ομοῦρ καὶ οἱ Ἰππότες οἱ «χριστιανοὶ μονομάχοι».

Ο Δούκας καταφέρεται εναντίον του Μεχμέτ Β΄ με δριμείς χαρακτηρισμούς. Από την πρώτη στιγμή που έγινε σουλτάνος, χαρακτηρίζεται ως λύκος προβατόσχημος («Ταῦτα καὶ ἕτερα τὴν ἀρνίου δορὰν ὑπενδυθεὶς ἔπραττε, λύκος ὢν καὶ πρὸ τῆς γεννήσεως» XXXIII, 11). Κατὰ τὴν ἀλωση, τον παρομοιάζει με τὸν ἀντίχριστο. Στις 29 Μαΐου 1453, τὸ μεσημέρι, ἀφοῦ ἡ μάχη οὐσιαστικά εἶχε κριθεῖ, μπήκε ὁ Μεχμέτ με τὴ συνοδεία του στὴν Πόλη. Κατευθύνθηκε πρὸς τὴ Μεγάλη Ἐκκλησία, ὅπου εἶδε ἕναν στρατιώτη του νὰ καταστρέφει τὰ μάρμαρα «Ἔνεκα πίστεως» (Δούκας, XL, 1) καὶ τὸν σταμάτησε χτυπώντας τον με τὸ σπαθί. Αναφέρθηκε στὴν συμφωνία που εἶχε κάνει με τοὺς πολεμιστὲς του («Ἄρκεϊ ὑμῖν ὁ θησαυρὸς καὶ ἡ αἰχμαλωσία· Αἱ δὲ οἰκοδομαὶ τῆς πόλεως ἐμαὶ τυγχάνουσιν» Δούκας, XL, 1), καὶ ἔβαλε τὴ συνοδεία του νὰ σύρει ἔξω τὸν μισοπεθαμένο στρατιώτη («Ἐλκύσαντες δὲ τὸν Τοῦρκον ἐκ τῶν ποδῶν, ἔξω ἡμίθανῆ ἔρριψαν» Δούκας, XL, 1). Ὁ Δούκας αἰτιολογεῖ αὐτὸ τὸ συμβάν βασισμένος στὴ φιλαργυρία που γι' αὐτὸν χαρακτήριζε τὸ τουρκικὸ γένος («Ἦν γὰρ ὁ τύραννος μετανοήσας ἐπὶ τῇ συνθήκῃ τῇ γενομένῃ, ὀρῶν τὸν ἐξαντλούμενον θησαυρὸν καὶ τὴν αἰχμαλωσίαν τὴν ἄμετρον» XL, 1). Στὴ συνέχεια ὁ Μεχμέτ Β΄ ζήτησε ἀπὸ ἕναν ἱερέα του νὰ ανεβεῖ στὸν ἄμβωνα γιὰ νὰ προσευχηθεῖ, καὶ ὁ Δούκας τὸν περιγράφει σαν νὰ πρόκειται γιὰ τὸν πρόδρομο τοῦ ἀντιχρίστου («Ὁ δὲ υἱὸς τῆς ἀνομίας, ὁ πρόδρομος τοῦ ἀντιχρίστου ἀναβὰς ἐπὶ τῆς ἀγίας τραπέζης, ἐποίησε τὴν προσευχὴν.» XL, 1).

Φαίνεται λοιπὸν πὼς ὅσον ἀφορὰ τοὺς σουλτάνους κριτήριον ἀξιολόγησής τους εἶναι ἡ ἀντιμετώπιση που δείχνουν στοὺς χριστιανούς. Ἄν ὁ ἐξεταζόμενος σουλτάνος εἶναι ἡπίος, τότε χαρακτηρίζεται ὡς «καλός», ἐνῶ ἂν με τὴν πολιτικὴ του ἔχει προκαλέσει συμφορὰς στὸ Βυζάντιο, τότε ὁ Δούκας στρέφει τὴν οργὴ του ἐναντίον του (Αθανασόπουλος, 2023b, σ. 108). Παραδείγματα σουλτάνων τοὺς οὗσις χαρακτηρίζει ὡς καλοὺς ἦταν ὁ Μεχμέτ Α΄ στὸν ὁποῖο γίνονται καὶ ἄλλες ἀναφορὰς σὲ αὐτὴν τὴν ἐργασία καὶ ὁ Μουράτ Β΄, ὁ ὁποῖος περιγράφεται ὡς ἄνθρωπος συνετός καὶ ἡπίος («Ἦν γὰρ χρηστὸς τῷ ἦθει καὶ ἡμερος ὁ Μωράτ» Δούκας, XXIX, 7), ἐνῶ ἐξυμνεῖται μετὰ τὸν θάνατό του ὡς πιστὸς στοὺς ὄρκους του καὶ ἐπιεικὴς πρὸς ὅλους («...οἶμαι Θεοῦ κρίνοντος κατὰ τὴν τοῦ ἀνδρὸς πρὸς τὸ κοινὸν εὐνοίαν καὶ τὴν συμπαθεστάτην πρὸς τοὺς πένητας διάθεσιν, οὐ μόνον γὰρ ἐν τοῖς αὐτοῦ κατὰ γένος καὶ κατ' ἀσέβειαν, ἀλλὰ καὶ τοῦς χριστιανοῖς» Δούκας, XXXIII, 6).

Ὁ Δούκας δὲν διστάζει νὰ παρομοιάσει Βυζαντινοὺς με Ὀθωμανοὺς Τούρκους, ἐφόσον θεωρεῖ ὅτι εἶναι ἀσεβεῖς. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα εἶναι ὁ Μιχαήλ

Πύλλης, ένας «Ῥωμαῖος τῷ γένει, τὸ σέβας χριστιανός» (XXVIII, 5), ο οποίος ήταν πολύ ασεβής («τὴν πρᾶξιν καὶ τὸν τρόπον δύσχρηστος, λάγνος, ἄσωτος καὶ παμβέβηλος» XXVIII, 5) και υπήρξε μισητός από όλους, Έλληνες και Τούρκους. Αφού οι Οθωμανοί τον βασάνισαν γιατί του επέσυραν κάποιες βαριές κατηγορίες, του ζήτησαν να αλλάξει πίστη. Ο Μιχαήλ Πύλλης αλλαξοπίστησε και ο Δούκας καταγράφει ότι αυτός που πριν γίνει Τούρκος φερόταν ήδη σαν Τούρκος, πέθανε απαίσια («Τότε ὁ πρὸ τῆς ἀρνήσεως Τοῦρκος κατὰ τὰς πράξεις ἠρνήσατο καὶ περιέτεμον αὐτὸν πομπεύσαντες. Μετὰ χρόνους δὲ ἱκανοὺς τὴν ψυχὴν ἀπερῶρξεν, ἐν τῇ ὁμολογίᾳ ταύτῃ τῇ ἀπαισίῳ δούς τὸ τέλος» Δούκας, XXVIII, 5).

4. Δ) Αναφορές σε προφητείες και δεισιδαιμονίες

Σε αυτή την ενότητα θα γίνει αρχικά αναφορά σε προφητείες και δεισιδαιμονίες στο έργο του Δούκα. Στη συνέχεια θα γίνει σύγκριση αυτών με τις αντίστοιχες που εμφανίζονται στα κείμενα των υπολοίπων «ιστορικών της Αλώσεως», και τέλος, θα καταγραφούν οι θεοσημίες που αφορούν τις μέρες πριν την άλωση της Κωνσταντινούπολης.

4. Δ. 1) Γενικότερες προφητείες και δεισιδαιμονίες στις οποίες αναφέρεται ο Δούκας

Ο Δούκας χρησιμοποιεί σε ορισμένες περιπτώσεις την αστρολογία και την αστρονομία για να περιγράψει και να εξηγήσει φαινόμενα. Κατά τη μάχη του Βαγιαζίτ Β΄ με τον Ταμερλάνο στην περιοχή της Άγκυρας, φάνηκε ένας προάγγελος κακού στον ουρανό («Ἐν δὲ ταῖς ἡμέραις ἐκείναις, ὅποτε τὴν ἑαρινὴν ὥραν ὁ ἥλιος ἐποίει διῶν τοὺς διδύμους, περὶ τὰ ἐσπέρια μέρη σημεῖον ἐφάνη ἐξ οὐρανοῦ καὶ προάγγελος κακῶν.» Δούκας, XVI, 3). Το περιγράφει ως εξής: «Τὸ δὲ ἦν κομήτης περιφανής, ὄρθιον ἔχων τὴν κόμην καὶ ὡς πῦρ φλογερὰν ὑπερπήχεις τέτταρας, ἀπὸ δύσεως ἐν ἐῶα ὡς δόρυ κινῶν τὴν ἀκτῖνα. Ὅποτε δ' ἂν ὁ ἥλιος ὑπὸ τὸν ὀρίζοντα δύνας ἦν, τότε καὶ αὐτὸς ἐξήπλου τὴν ἰδίαν ἀκτῖνα καὶ κατηύγαζε πάντα τὰ τῆς γῆς πέρατα καὶ οὐκ ἐδίδου τοῖς λοιποῖς ἀστράσιν ἐξαυγάζειν οὐδὲ τὸν ἀέρα μελανίζειν, ἀλλὰ μᾶλλον ὑπερεκτείνετο καὶ ἐν τῷ μεσουρανίσματι ὑπερεκκέχυτο ἢ φλόξ, ἕως ὑπὸ τὸν ὀρίζοντα περιωρίζετο» (Δούκας, XVI, 3). Αποκαλούσαν το φαινόμενο «λαμπαδία» και το χαρακτηρίζει φρικτό τερατούργημα («Ἔσθη οὖν τὸ τοιοῦτον φρικωδέστατον τέρας ἀπανταχοῦ φαῖνον καὶ λάμπον, ὃ καὶ λαμπαδίας καλεῖται» Δούκας, XVI, 3).

Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι η αστρονομία και η αστρολογία ήταν αντικείμενα προσφιλή για τους Βυζαντινούς. Αν και η μελέτη των αστρολογικών φαινομένων καταδικαζόταν από την Εκκλησία, πολλοί μελετούσαν αυτά τα φαινόμενα και προσπαθούσαν να εξάγουν συμπεράσματα από αυτά (Αθανασόπουλος, 2023b, σελ. 279-280). Ο Δούκας χρησιμοποιεί και σε άλλες περιπτώσεις τις γνώσεις του στην αστρονομία για να εξηγήσει περισσότερο μια ιστορική στιγμή, όπως στην περιγραφή του στησίματος του στρατοπέδου των χριστιανών κατά τη διάρκεια της Σταυροφορίας της Νικοπόλεως: «Καὶ δὴ πρὸς τὰς ἐπιτολάς τοῦ Κυνός ἔπηξαν τὰς σκηνάς παρά τὰς ὄχθας τοῦ Δανούβεως...» (XIII, 8). Εννοεί ότι η εκστρατεία πραγματοποιήθηκε την εποχή που επιτελεί ο αστερισμός του Σείριου, δηλαδή στα τέλη του Σεπτεμβρίου. Για τη μάχη μεταξύ Βαγιαζήτ και Ταμερλάνου χρησιμοποιεί πάλι τις γνώσεις του στην αστρονομία για να περιγράψει την εποχή: «Ὑδατος τοίνυν σπανίζοντος, ἐπεὶ καὶ ὁ ἥλιος ἐν τῷ λέοντι τὴν πορείαν ἐποίει...» (Δούκας, XVI, 2). Ο ἥλιος βρίσκεται στον αστερισμό του λέοντος από 23 Ιουλίου έως 22 Αυγούστου. Αυτήν την περιγραφή χρησιμοποιεί ο Δούκας για να τονίσει την έλλειψη πόσιμου νερού εκείνη την περίοδο και τη σωστή τακτική απόφαση του Ταμερλάνου να στρατοπεδεύσει δίπλα σε ένα ποτάμι κατά την προετοιμασία του για τη μάχη της Αγκυρας.

Ο Δούκας αναφέρεται σε διάφορες προφητείες. Πρέπει να επισημανθεί ότι ο Δούκας δεν έχει θεολογική κατάρτιση, αλλά διακατέχεται από μια λαϊκή ευσέβεια. Οι πιστοί ιδιαίτερα εκείνη την εποχή προσπαθούσαν να αντλήσουν από οπουδήποτε μια βεβαίωση για την ασφάλεια της ζωής τους. Η άναρχη κατάσταση που επικρατούσε στο βυζαντινό κράτος ώθησε πολλούς χριστιανούς να πιστεύουν σε ψευδοπροφητείες, οι οποίες προσέφεραν κάποια ανάπαυση σε όσους τις πίστευαν (Αθανασόπουλος, 2023b, σελ. 45). Μια από αυτές αφορά το τέλος των κακουχιών που αντιμετωπίζουν οι Χριστιανοί. Όπως καταγράφεται, ο Ιαγγός εκδιώχθηκε από τον βασιλιά της Ουγγαρίας, καθώς αυτός ανέλαβε την εξουσία των Ρωμαίων και στέφθηκε αυτοκράτορας από τον πάπα Νικόλαο. Αφού απέδρασε, έφτασε στο σπίτι του και συνάντησε έναν μάντη, εξηγώντας του την ήττα που υπέστη και ζητώντας εξηγήσεις για τον λόγο που η τύχη εγκατέλειψε τους κατοίκους του Βυζαντίου («διηγούμενος τὰ τῆς ἥττης καὶ ἀδημονῶν, πῶς ἡ τύχη τὰ τῶν Ῥωμαίων κατέλιπεν καὶ πρὸς τοὺς ἀσεβεῖς χαροπὸν ἔβλαψεν.» Δούκας, XXXVIII, 13). Ο μάντης του απάντησε τα εξής: «Ἴσθι, τέκνον, εἰ μὴ παντελῆς φθορὰ τοῖς Ῥωμαίοις ἐπέλθοι, οὐκ ἐπιγελάσει τοῖς

χριστιανοῖς ἢ τύχη· δεῖ γὰρ τὴν Πόλιν ὑπὸ τῶν Τούρκων φθαρῆναι καὶ οὕτω τὰ τῶν χριστιανῶν δυστηγήματα τέλος ἔξουσιν» (Δούκας, XXXVIII, 13). Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς πολιορκίας τῆς πόλης, ἕνας πρεσβευτὴς τοῦ Ιαγγού ὁ ὁποῖος εἶχε πλησιάσει τὸν Μεχμέτ γιὰ νὰ γίνῃ μιὰ ανταλλαγὴ εγγράφων καὶ εἶχε ἀκούσει αὐτὴ τὴν προφητεία, περιμένοντας νὰ εκπληρωθεῖ αὐτὴ βοήθησε τοὺς πολιορκητὲς νὰ ρίξουν τὰ τεῖχη τῆς Πόλης. Τοὺς συμβούλευσε μετὰ ἀπὸ κάθε βολὴ τοῦ κανονιοῦ νὰ το μετακινούν, ὥστε νὰ χτυπήσουν τὸ τεῖχος ἀπὸ διαφορετικὲς πλευρὲς καὶ νὰ καταρρεύσει.

Ἄλλη προφητεία σὴν ὁποία πίστευαν οἱ κάτοικοι τῆς Κωνσταντινούπολης ἀφοροῦσε τὴν ἐκδίκησίν τους ἐνάντια στοὺς Οθωμανοὺς. Τὴν ἡμέρα τῆς ἀλώσεως, 29 Μαΐου 1453, οἱ ἀσεβεῖς, ὅπως ἀναφέρει ὁ Δούκας, κάτοικοι τῆς Πόλης κατευθύνθησαν πρὸς τὴ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ («Τότε στίφος πολὺ τῶν ἀσεβῶν ὄχετο τὸν δρόμον τὸν ἀπάγοντα ἐν τῇ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ» XXXIX, 17). Καὶ ὁ Δούκας ἐξηγεῖ τὸν λόγο πὺ ὅλοι κατέφυγαν ἐκεῖ, ἀκόμα καὶ ἀν μέρηι πρῶτινος τὴν ἀντιμετώπιζαν σαν νὰ ἦταν παγανιστικὸς ναός. Πρὶν ἀπὸ πολλὰ χρόνια κάποιοι ψευδοπροφῆτες διέδιδαν πὺς ἡ Κωνσταντινούπολι θα πέσει στα χέρια τῶν Οθωμανῶν Τούρκων. Αὐτοὶ θα σκότωναν ὅλους τοὺς Βυζαντινοὺς «παρ' αὐτῶν ἄχρι τοῦ Κίονος τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου» (Δούκας, XXXIX, 18). Ἐπειτα θα κατέβαινε ἄγγελος ὁ ὁποῖος θα παρέδιδε τὴ βασιλεία καὶ τὸ σπαθί σε ἕναν ἀπλὸ ἀντρα λέγοντάς του: «Λαβὲ τὴν ῥομφαίαν ταύτην καὶ ἐκδίκησον τὸν λαὸν Κυρίου» (Δούκας, XXXIX, 18). Τότε οἱ Τούρκοι θα υποχωροῦσαν καὶ οἱ Βυζαντινοὶ θα τοὺς κυνηγοῦσαν μέρηι τὰ σύνορα τῆς Περσίας. Ὅπως ἀναφέρεται, ἐπειδὴ «ταῦτά τινες ὡς ἀποβησόμενα ἔχοντες, ἔτρεχον καὶ τοὺς ἄλλους ἐσυμβούλευον τρέχειν» (Δούκας, XXXIX, 18), μόλις σε μιὰ ὥρα ὁ ναός εἶχε γεμίσει («Ἐγένετο οὖν ἐν μιᾷ ὥρα ὁ ὑπερμεγέθης ἐκεῖνος ναός πλήρης ἀνδρῶν τε καὶ γυναικῶν καὶ κάτω καὶ ἐν τοῖς περιούλοις καὶ ἐν παντὶ τόπῳ ὄχλος ἀναρίθμητος. Κλείσαντες δὲ τὰς θύρας εἰστήκεσαν τὴν παρ' αὐτοῦ σωτηρίαν ἐλπίζοντες», Δούκας, XXXIX, 18). Ὁ Δούκας σχολιάζει ὅτι τέτοια ἦταν ἡ σκέψη τῶν κατοίκων τοῦ Βυζαντίου, πὺ ἐδῶ καὶ καιρὸ εἶχαν σκεφτεῖ τι θα ἔκαναν σε αὐτὴ τὴν περίπτωσι («Αὕτη ἦν τῶν Ῥωμαίων ἢ σκέψις, ἦν καὶ πρὸ χρόνων πολλῶν ἦσαν μελετῶντες» XXXIX, 18). Ἡ ἀπελπισία τῶν κατοίκων τοὺς οδήγησε στο νὰ θυμηθοῦν αὐτὴ τὴν προφητεία καὶ νὰ πάνε στον ναό, ἀκόμα καὶ ἀν τὸν ἀπέφευγαν μέρηι πρῶτινος.

Προφητεία σὴν ὁποία πιστεύει ὁ ἴδιος καὶ ἀποτελεῖ τὸν μοναδικὸ λόγο γιὰ τὸν ὁποῖο συνεχίζει καὶ γράφει τὴν ἱστορία τοῦ μετὰ τὴν ἀλῶσι τῆς Κωνσταντινούπολης

αφορά το τέλος της τυραννίας των Οθωμανών. Άλλωστε, όπως πληροφορεί, δεν θα ήταν πρόπον γι' αυτόν να καταγράφει τις πράξεις ενός τυράννου που κατέστρεψε το γένος του («οὐ γὰρ ἦν πρόπον χρονογραφεῖν μοι νίκας καὶ ἀνδραγαθήματα τυράννου δυσσεβοῦς καὶ ἐχθροῦ ἀσπόνδου καὶ ὀλετήρος τοῦ γένους ἡμῶν» Δούκας, XLII, 14). Κάποιοι γέροντες του αποκάλυψαν ότι το τέλος της τυραννίας των Οθωμανών θα συμπέσει με το τέλος της δυναστείας των Παλαιολόγων, καθώς και οι δύο δυναστείες ξεκίνησαν περίπου την ίδια περίοδο. Όταν η βασιλεία του Μιχαήλ τελείωσε, ξεκίνησε αυτή του Οσμάν. Σύμφωνα με την προφητεία, «Κατὰ τοῦτο ἐπρόκειτο καὶ τὸ τῶν βασιλέων καὶ τῆς Πόλεως πέρας προλαβὸν γενέσθαι, εἶτα τὸ τῶν Ὀτμάνων» (Δούκας, XLII, 14), δηλαδή αντιστοίχως θα τελείωνε πρώτα η βασιλεία των Παλαιολόγων και μετά η τυραννία των Οθωμανών. Στο ίδιο σημείο γίνεται λόγος για την προφητεία που αφορά το πότε θα επέλθει το τέλος της δυναστείας των Παλαιολόγων. Την προφητεία αυτή έμαθε πρώτος ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος, ο οποίος λόγω των τύψεών του που ανήλθε στην εξουσία τυφλώνοντας τον νόμιμο διάδοχο, ζήτησε χρησμό να μάθει αν ο γιος του θα κληρονομήσει την εξουσία («Ἔτυχε γὰρ ὁ Μιχαήλ οἰωνοσκοπήσας τότε, εἰ τὴν βασιλείαν κληρονομήσει ὁ υἱὸς αὐτοῦ, τελευτήσας αὐτός· ἐλέγχεται γὰρ ὑπὸ τοῦ συνειδότος, ἀδίκως τὴν βασιλείαν δραξάμενος, τυφλώσας τὸν κληρονόμον» Δούκας, XLII, 14). Το μαντείο του έδωσε ως απάντηση μια δυσνόητη λέξη, «μ α μ ἄ ἱ μ ι», και του εξήγησε ο μάντης ότι: «Ὅσα στοιχεῖα ἐν τῇ ἀσήμεν λέξει τυγχάνουσιν, τοσοῦτοι ἐκ τῆς σῆς σπορᾶς βασιλεῖς βασιλεύσουσιν καὶ τότε ἡ βασιλεία καὶ ἀπὸ τῆς Πόλεως καὶ ἀπὸ τοῦ γένους σου ἀρθήσεται» (Δούκας, XLII, 14). Είναι μια λέξη που σχηματίζεται από τα αρχικά των βασιλέων της δυναστείας των Παλαιολόγων (Μιχαήλ, Ανδρόνικος, Μιχαήλ, Ανδρόνικος, Ιωάννης, Μανουήλ, Ιωάννης). Παραλείπεται το όνομα του Κωνσταντίνου λόγω της παράτυπης στέψης του στον καθεδρικό ναό του Αγίου Δημητρίου στον Μυστρά αντί για τον ναό της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη. Ο Δούκας δεν τον αναγνωρίζει ο ίδιος ως βασιλιά, ενώ γράφει για αυτόν: «Ὁ βασιλεὺς Κωνσταντῖνος-οὔπω γὰρ ἦν στεφθεὶς, ἀλλὰ οὐδὲ στεφθῆναι ἔμελλε διὰ το προρρηθέν, πλὴν βασιλέα ἐκάλουν Ῥωμαίων (XXXIV, 2). Χαρακτηριστικό το ρήμα «ἐκάλουν», για να δηλώσει ότι επειδή τον αποκαλούσαν άλλοι βασιλιά, θα τον αποκαλεί έτσι και αυτός (Αθανασόπουλος, 2023b, σ. 114-115).

Από αυτά προκύπτει μια ενδιαφέρουσα παρατήρηση. Η πίστη ή η έλλειψη αυτής του Δούκα όσον αφορά διάφορες προφητείες θα έλεγε κανείς ότι είναι πρακτική.

Γράφει ένα μεγάλο μέρος της *Ιστορίας* του μετά την Άλωση, επομένως κάποιες από τις προφητείες που κατακρίνει και αφορούν τα γεγονότα της Άλωσης, θα έπρεπε να έχουν ήδη εκπληρωθεί. Τέτοιο παράδειγμα αποτελεί η προφητεία για εμφάνιση ενός αγγέλου από τους ουρανούς που θα παρέδιδε τη βασιλεία σε έναν ασήμαντο άντρα, ο οποίος θα έδιωχνε τους Οθωμανούς. Συνεπώς κατακρίνει τους κατοίκους της Κωνσταντινούπολης που πίστεψαν σε μια τέτοια προφητεία. Μάλιστα, χαρακτηρίζει όσους πίστεψαν σε αυτήν την προφητεία «δύστηνους» και «άθλιους» ενώ τους εμπνευστές της προφητείας ως «ψευδομάντις».

Αντιθέτως, η προφητεία περί τέλους της οθωμανικής τυραννίας, στην οποία πιστεύει, δεν έχει εκπληρωθεί ακόμα. Την περίοδο που γράφει την ιστορία του είχε εκπληρωθεί το πρώτο σκέλος της, που αφορούσε το αρχικό γράμμα του ονόματος του τελευταίου βυζαντινού βασιλιά, Ιωάννη (υπενθυμίζεται ότι ο Κωνσταντίνος ΙΑ΄ στέφθηκε παράτυπα κατ' αυτόν). Εκτός αυτού, περιγράφει και ένα όραμα που είδε ο ίδιος ο Μουράτ Β΄: ένας άνδρας του φορούσε σε κάθε δάκτυλο με τη σειρά ένα δακτυλίδι και στη συνέχεια εξαφανίστηκε αφού πήρε το δακτυλίδι. Ο Μουράτ έπειτα ζήτησε από τους ονειροκρίτες του να ερμηνεύσουν το όνειρο. Αυτοί είδαν ότι περιγράφει τον θάνατό του, αλλά αποφάσισαν να μην του το αναφέρουν. Προκύπτει λοιπόν για τον Δούκα το συμπέρασμα ότι η βασιλεία του Μεχμέτ Β΄ θα είναι βραχύχρονη και θα είναι η αρχή του τέλους για τους Οθωμανούς («Ἔτεροι κρύβδην καὶ σιωπηρῶς τὸν μὲν μέγα δάκτυλον τὸν αὐτοῦ τῆς ζωῆς ὕστατον χρόνον διέκριναν, τῇ δὲ ἀφαίρεσιν τῆς σφενδόνης τὴν δεσποτείαν, τὰς δὲ εἰσάξεις καὶ ἐξάξεις τῶν ἐτέρων τεσσάρων διὰ τῆς σφενδόνης δακτύλων τὸν μετ' αὐτὸν ἡγεμονεύσειν μέλλοντα τὸν ἀριθμὸν τῶν ἐτῶν τῆς ἡγεμονίας ἐσύγκριναν καὶ τότε τέλος ἔξει ἡ τυραννίς» XXXIII, 8). Επομένως, θεωρούσε αναμενόμενο ότι θα έβλεπε και θα κατέγραφε την πτώση των Οθωμανών.

4. Δ. 2) Αναφορές σε προφητείες και δεισιδαιμονίες των υπολοίπων «ιστορικών της Αλώσεως»

Θα ήταν σκόπιμο να γίνει μια αναφορά και σύγκριση μεταξύ των προφητειών και των δεισιδαιμονιών που παρουσιάζουν στο έργο τους και οι υπόλοιποι «ιστορικοί της αλώσεως». Ο Κριτόβουλος για παράδειγμα, αντιμετωπίζει τη θεϊκή παρουσία και τις δυνάμεις της φύσης πιο ήπια από ότι ο Δούκας και ο Σφραντζής. Οι περισσότερες αναφορές του σχετίζονται με τον Μεχμέτ Β΄, γεγονός που θα μπορούσε να

ερμηνευτεί και ως τάση του για κολακεία προς το πρόσωπο του σουλτάνου ώστε να κερδίσει την εύνοιά του (Αθανασόπουλος, 2023b, σ. 49).

Στην ιστορία του Κριτόβουλου, ο Μεχμέτ Β΄ εμφανίζεται εξαρχής από το προοίμιό της ως «θεοῦ θελήματι» (Κριτόβουλος, Επιστολή προς τον μέγιστο αυτοκράτορα) αυτοκράτορας και περιγράφονται πολλά υπερφυσικά φαινόμενα, όπως σεισμοί και ασυνήθιστα καιρικά φαινόμενα κατά τη γέννησή του, τα οποία ερμηνεύονταν ως απόδειξη ότι ο Μεχμέτ θα πραγματοποιούσε σημαντικά έργα («πολλὰ δ' εὐθὺς τότε καὶ παρὰ τὸ εἰωθὸς ὑπεσήμηνε τὸ θεῖον ἀήθη τέ τινα καὶ τερατώδη, ὥσπερ δὴ κἂν τῆ τούτου γεννήσει, οὕτω δὴ κἂν τῆ εἰς τὴν βασιλείαν παρόδῳ· σεισμοὶ τε γὰρ ἀήθεις καὶ ξένοι γεγόνασι καὶ βρασμοὶ γῆς καὶ τὰ ἐξ οὐρανοῦ, βρονταὶ τε καὶ ἀστραπαὶ καὶ σκηπτοὶ καὶ πρηστήρες φρικώδεις καὶ σέλας ὀρώμενον καὶ οἷα πολλὰ πολλάκις προφοιβάζειν φιλεῖ τὸ θεῖον ἐπὶ ταῖς μεγίσταις τῶν καθεστώτων καινοτομίαις τε καὶ μεταβολαῖς· οἱ τε μάντιες τε καὶ θεοφορούμενοι καὶ δὴ καὶ χρησμολόγοι καὶ θεοπρόποι πολλὰ ἐπεθείαζόν τε καὶ εἶδον ἐπὶ τε τοῖς μέλλουσι γίνεσθαι καὶ ἅμα ἀρετὴν καὶ ὡς μέγιστον ἐν πᾶσιν ἔσται τὸ κράτος αὐτῶ, καὶ πάντας ὑπερβαλεῖται τοὺς πρὸ αὐτοῦ βασιλέας πολλῶ τινι καὶ ἀπείρῳ τῶ μέσω ἐπὶ τε δόξῃ καὶ πλούτῳ καὶ δυναστεία καὶ κατορθώμασι» Κριτόβουλος, Α΄ IV, 4). Βέβαια αυτή η αναφορά ίσως να πρόκειται για συνέχεια μιας συνήθειας ιστοριογράφων από την αρχαιότητα σύμφωνα με την οποία όταν πρόκειται για κάποιο άτομο που διαμόρφωσε σε σημαντικό βαθμό την ιστορία, να περιγράφονται υπερφυσικά φαινόμενα κατά τη γέννησή του (Αθανασόπουλος, 2023b, σ. 50).

Αξίζει να παρατηρήσει κανείς ότι παρ' όλη την ενασχόλησή του με την αστρονομία και τη μελέτη των ουρανίων φαινομένων ο Δούκας δεν αναφέρθηκε καθόλου στην έκλειψη ηλίου για την οποία κάνει λόγο ο Κριτόβουλος στο έργο του. Ο Κριτόβουλος περιγράφει μια έκλειψη ηλίου αμέσως μετά την Άλωση («ὄ γὰρ ἥλιος, μεσημβρίας οὔσης σταθερᾶς, λάμπων τε καθαρὸς καὶ νέφους ἐκτός, αἴφνης μεταβαλὼν ἐσκοτίσθη καὶ ἡμαυρώθη» Ε΄, VIII, 1) , και την καταγράφει ως διαφορετική από άλλες που είχαν προηγηθεί γιατί πραγματοποιήθηκε χωρίς κανέναν από τους αστρονόμους εκείνης της εποχής να την έχει προβλέψει («οὐ γὰρ ἦν ἔκλειψις τότε· ἀλλ' ἄλλον τινὰ τρόπον καινότατον ὥσπερ ὀμίχλης τινὸς ἢ νέφους ἀχλυώδους καὶ σκοτεινοῦ ὑποτρέχοντος αὐτὸν καὶ ἐπηλυγάζοντος, καὶ διαγέγονεν ἐν τρισι ταῖς ὄλαις ἡμέραις καὶ νύκταις ἴσαις τοιοῦτος καὶ ὢν καὶ πᾶσι φαινόμενος» Ε΄, VIII, 1). Αποδίδει στην έκλειψη θεϊκή παρέμβαση που επιφέρει συμφορές για το

μέλλον. Ο Κριτόβουλος καταγράφει επίσης την εμφάνιση ενός κομήτη εκείνες τις ημέρες («έν δὲ ταῖς αὐταῖς ἡμέραις καὶ σέλας ὄφθη ἐν οὐρανῷ, θαυμαστὸν τι καὶ καινότατον θέαμα, περὶ γὰρ πρώτην ὥραν πού της νυκτός, ἀσελήνου ταύτης γε οὔσης, αἴφνης ἔλαμψεν ἀπὸ τε βορρᾶ καὶ τῶν προσαρκτίων μερῶν φῶς μέγα καὶ πυραυγὲς ὡς ἀπὸ ἀστέρος τινὸς λαβὼν τὴν ἀρχὴν καὶ τὸ πᾶν περιήστραψε καὶ κατεφώτισε δίκην ἡλίου.» Ε΄ XIV, 2), την οποία θεώρησε επικίνδυνο και καταστροφικό φαινόμενο («τοῦτο τὸ τέρας ὄφθη ἐν οὐρανῷ, εἴτε κομήτης τις ἦν ἀστήρ εἴτε λαμπαδίας εἴτε ἄλλο τι τῶν ὑπεκκαυμάτων, οὐκ οἶδα, πλὴν ὄλεθρον σημαῖνον καὶ φθορὰν μεγίστην ἀνθρώπων καὶ ἀπώλειαν...» Ε΄ XIV, 2).

Ο Κριτόβουλος επίσης μέσα από τις δημηγορίες του Μεχμέτ αναφέρεται σε ένα αόριστο «δαιμόνιο» το οποίο θα σταθεί στο πλευρό του για την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης («ἀλλ' ἐπιτίθεσθαι ταύτη πάντας πάση καὶ χειρὶ καὶ δυνάμει καὶ μάλιστα, ἕως ἂν καὶ τὰ τοῦ δαιμονίου μεθ' ἡμῶν ἦ...» Α΄ XVI, 7), ενώ ζητάει από τους πολεμιστές του να είναι προσεκτικοί γιατί «πολλά πολλάκις παρὰ τοῦ δαιμονίου τοῖς ἀνθρώποις ξυμβαίνει» (Α΄ XVI, 10). Ο Κριτόβουλος φαίνεται να εκφράζει μια άποψη περί δαιμονίου, δηλαδή της μοίρας, κατά τα πρότυπα των αρχαίων Ελλήνων (Αθανασόπουλος, 2023b, σ. 53).

Ο Σφραντζής εκφράζει μια διαφορετική άποψη για τα φυσικά φαινόμενα. Θεωρεῖ για παράδειγμα λανθασμένες τις αιτιάσεις ότι οι κομήτες είναι πνεύματα που επηρεάζουν τη ζωή των ανθρώπων («Κομηῆται λέγονται τὰ φαινόμενα ἀπὸ γῆς πρὸς οὐρανὸν ἐκχυνόμενα, ἅπερ λέγουσι τινὲς ἄστρα· ἀλλ' οὐκ οἶδασι τί λέγουσιν. ἕτεροι δὲ λέγουσιν ὅτι δαίμονες εἰσίν, μὴ εἰδότες καὶ αὐτοὶ τί λεγουσιν, καὶ σφαλερῶς βλασφημοῦσιν.» Σφραντζής, Δ΄, 8). Κάνει απόπειρα να εξηγήσει βάση λογικής και παρατήρησης αυτό το φαινόμενο («οἱ γὰρ κομηῆται τοιοῦτοτρόπως γίνονται. Τῶν ἀνέμων ἐπὶ τῆς γῆς καὶ ἐν τῷ αἰθέρι εἰσερχομένων, τὸ λεπτότατον ἐπιφέρουσι τῆς γῆς ὑλοειδὲς πρὸς τὸ οὐράνιον πῦρ, καὶ βιαζομένη ὑπὸ τῶν ἀνέμων ἢ ὕλη οὐ κατέρχεται ἕως οὐ σιγήσει ὁ ἄνεμος...» Σφραντζής, Δ΄, 8).

Γενικότερα προσπαθεῖ να επεξηγήσει στους αναγνώστες και άλλα φυσικά φαινόμενα, όπως είναι οι αστραπές («Ἄνωθεν πρὸς τὸν αἰθέρα ἠπλωμένον ὑπάρχει τὸ πῦρ ἐν ὄλῳ τῷ προσώπῳ τοῦ οὐρανοῦ...» Σφραντζής, Δ΄, 10), οι κεραυνοί («Ὁ μὲν κεραυνὸς οὕτω γίνεται. Συγκρουομένων τῶν νεφελῶν γίνεται, ὥσπερ προείπομεν, κτύπος καὶ μετὰ τὸν κτύπον γίνεται πῦρ.» Σφραντζής, Δ΄, 11) και οι σεισμοί («Περὶ

δὲ σεισμοῦ ἄκουσον, καὶ ὅσον κατὰ δύναμιν δηλώσω ὑμῖν, ὅτι μετὰ καθαρᾶς ἀποδείξεως τοῦτο τὸ τοῦ θεοῦ κριμάτων καὶ προνοίας αὐτοῦ καὶ βάθος καὶ ὕψος τῆς αὐτοῦ σοφίας ἐξιχνιάσαι ἀνθρωπίνη οὐ δύναται γλῶσσα, ἀλλ' οὐδὲ...» Σφραντζής, Δ', 12),

Στο ἔργο του γίνονται ἐπίσης ἀναφορὲς σε μαντεῖες οἱ ὁποῖες ἀφοροῦν τοὺς Οθωμανοὺς μόνο. Παρουσιάζει ἓνα ὄνειρο τοῦ σουλτάνου Ερτογρούλ, σύμφωνα με τὸ ὁποῖο ἀπὸ τα οὖρα τοῦ φύτρωσε ἓνα τεράστιο δέντρο τὸ ὁποῖο προσέφερε καταφύγιο σε δεκάδες πουλιά («ἔνθα ἐφάνη αὐτῷ οὐρεῖν μετὰ πόνου μεγάλου αἷμα ἐκ τῆς κοιλίας αὐτοῦ· καὶ ὅπου τὸ οὖρον ἔπεσε, δένδρον πάνυ ὠραῖον μικρὸν ἀνέφυεν, ἔχον τοὺς κλάδους ὡς χρυσοὺς καὶ ἀπαλοὺς καὶ τρυφεροὺς, καὶ ἡ ῥίζα αὐτοῦ στερεά, καὶ δι' ὀλίγου καιροῦ τοσοῦτον οἱ τοῦ δένδρου κλάδοι ἠϋξήθησαν ὥστε φαίνεσθαι σκέπειν τὸν κόσμον ἅπαντα. καὶ ὑποκάτωθεν τοῦ δένδρου σκέπης καθήμενα ἦσαν πᾶν πετεινὸν περωτόν, καὶ μέσον τῶν πτηνῶν τούτων τῶν πολλῶν καὶ ἀναριθμήτων...» Σφραντζής, Α', 21). Ὁ ἐρμηνευτὴς τοῦ ονείρου ἐξήγησε στὸν σουλτάνο ὅτι τα ἀστρα δείχνουν ὅτι ἡ βασιλεία αὐτοῦ καὶ τῶν ἀπογόνων του θα εἶναι μακροχρόνια («αὐτὸς δὲ ἐκ τῆς τῶν πλανητῶν καὶ ζωδίων καὶ ἀστέρων κινήσεως γνωρίσας εἶπεν αὐτῷ οὕτως 'οἱ ὑπὸ σοῦ καταγόμενοι βασιλεῖς μεγάλοι δι' ὀλίγου γενήσονται, καὶ ἡ βασιλεία αὐτῶν λίαν αὐξυνθήσεται ἐν τῷ κόσμῳ, καὶ αὐθέντας καὶ βασιλεῖς ἐτέρους δουλώσουσι καὶ ἐξώσουσι τῆς ἀρχῆς καὶ ἀποκτενοῦσι, καὶ πολλὰ ἔθνη ὑποτελεῖ ποιήσουσι...» Σφραντζής, Α', 21). Παρομοίως καὶ ὁ Μεχμέτ Β' ὑπῆρξε γνώστης τῆς μαντικῆς τέχνης μέσω τῶν ἀστρῶν («ἔλεγε δὲ ὅτι ἐκ τῆς τῶν ἀστρῶν κινήσεως ἐγνώριζεν ὅτι βασιλεῖς ἔμελλεν ὑποτάξαι καὶ πολλοὺς τόπους δουλώσαι» Σφραντζής, Α', 32).

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ὁ Σφραντζής δείχνει νὰ ἔχει πίστη μόνο σε ψευδοπροφητεῖες που ἀφορούσαν τὴν κατάκτηση τοῦ Βυζαντίου ἀπὸ ἄλλους λαοὺς καὶ τὴν ἀποκατάστασή της ἐν ευθέτῳ χρόνῳ. Αὐτὲς βασιζόνταν σε παρερμηνεῖες χωρίων κυρίως τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Στὸ ἔργο του παρουσιάζεται ἡ ἐρμηνεία ἐνός οράματος που ἀναφέρεται στὴν Παλαιὰ Διαθήκη ἀπὸ τὸν Στέφανο Ἀλεξανδρέα, ὁ ὁποῖος προσπάθησε νὰ υπολογίσει τα χρόνια που ὑπολείπονται γιὰ τὴ λήξη τῆς οθωμανικῆς βασιλείας («οὗτος κρατήσῃ ἐν ἰσχυρῷ μὲν καὶ εὐτυχίᾳ ἔτη τριακόσια ἐννέα, ἐν δὲ συστροφῇ καὶ ἀκαταστασίᾳ ἕτερα ἔτη πενήκοντα ἕξ, ὥστε εἶναι τὴν διακράτησιν αὐτῶν πᾶσαν εὐτυχοῦσαν καὶ δυστυχοῦσαν ἔτη τξε'». Τινὲς μὲν λοξῶς τὸν χρησμὸν διαλαμβάνοντες λέγουσι κακῶς ἐθεμάτισεν ὁ ἀστρονόμος, λαμβάνοντες

τὴν ἀρχὴν τοῦ χρησιμοῦ ἐκ τοῦ εἰρημένου ἔτους· καὶ ἐάν οὕτως ἦν ὡς ἐμὲ παχὺ λεπτόν, ἐλάνθανεν ἐκεῖνον. ἐγὼ δὲ κατὰ τὸ δοκοῦν τινῶν φιλοσόφων ἀρίστων ἀνδρῶν οἰδῶς καὶ ἀνεγνωκῶς. οὐκ ἀρχὴν τῆς τῶν Ἰσμαηλιτῶν θρησκείας ἢ βασιλείας ὁ σοφὸς οὗτος ἐποίει ἀπὸ τῶν χρόνων Μωάμεθ, ἀλλ' ὥσπερ περὶ τῆς προφητείας Δανιήλ τοῦ θείου. τέταρτον θηρίον ὀνομάζει τὴν τῶν Ῥωμαίων βασιλείαν· καὶ οὐκ ἀρχὴν ποιοῦσιν οἱ ἐξηγηταὶ ἀπὸ Ῥώμου καὶ Ῥωμύλου, οὔτε δυναστείας Ῥωμαίων, ἀριστοκρατείας δημοκρατείας διδασκαρίας ὑπατίας καὶ βασιλείας μνημονεύουσιν, ἀλλὰ μόνον ἐκ τοῦ Ὀκταβίου Καίσαρος διὰ τὴν κατάπαυσιν τῆς μοναρχίας, καθὼς κάτωθεν ῥηθήσεται. Οὕτω μὲν καὶ ὁ σοφώτατος Στέφανος ἐκ τοῦ Ὀτμάνου ἀμυρᾶ ἀρχὴν τοῦ κανονίου αὐτοῦ ποιεῖ» Σφραντζής, Δ', 1).

Καταγράφει καὶ τις ἀντίστοιχες προφητείες τοῦ αυτοκράτορα Λέοντα ΣΤ' Σοφοῦ καὶ τοῦ Εὐσεβίου Παμφίλου γι' αὐτὸ το ζήτημα («ἔτι δὲ καὶ ὁ σοφώτατος Λέων ὁ βασιλεὺς Ῥωμαίων θεμάτιον καὶ αὐτὸς ἐποίησε, τρισαρίθμου κύκλου εὐρῶν κρατῆσαι ἔχει βασιλεία δυνατὴ καὶ ἰσχυρὰ ἢ ἐκ τῆς Ἄγαρ, τουτέστιν ἔτη τριακόσια... οὐ γὰρ ὥσπερ αἱ ἄλλαι βασιλεῖαι καὶ αὕτη. οἱ δὲ ψαροὶ καὶ ποικίλοι τὸν ἰσχυρὸν καὶ εὔτονον τῆς τῶν Ῥωμαίων βασιλείας δηλοῦσι. τὸ δὲ προσταχθὲν αὐτοὺς περιοδεῦσαι τὴν γῆν διδάσκει πάλιν ὡς διὰ τοῦ θεοῦ πᾶσα βασιλεία συνίσταται· φησὶ γὰρ ὁ Εὐσέβειος ὁ Παμφίλου, ἐπὶ τοῦ Αὐγούστου Ὀκταβίου Καίσαρος ἀρχὴν ἢ τετάρτη βασιλεία λαμβάνει, ἣν ὁ Δανιήλ τέταρτον θηρίον φοβερὸν ὀνομάζει, διὰ τι μὲν τότε πρῶτος αὐτὸς ἐμονάρχησε καὶ τὸν κόσμον ὅλον σχεδὸν εἰπεῖν καθυπέταξεν» Σφραντζής, Δ', 1).

Ὁ Λαόνικος Χαλκοκονδύλης δεν αναφέρεται σε προφητείες καὶ εἶναι σίγουρα μιὰ ξεχωριστὴ περίπτωση. Ἀπὸ τοὺς υπόλοιπους «ιστορικοὺς τῆς ἀλώσεως», θα μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ὡς ὁ πλέον ἀπομακρυσμένος ἀπὸ τὴν χριστιανικὴ πίστη. Ἡ ἐπιρροή που τοῦ ἀσκήσε ὁ δάσκαλός του, Γεώργιος «Πλήθων» Γεμιστός, καὶ ἡ ἐπαφή που ἀπέκτησε με τὸν ἀρχαῖο ἐλληνικὸ πολιτισμὸ, ἀποτυπώνονται στα κείμενα τοῦ ἔργου του (Αθανασόπουλος, 2023b, σ. 68-69). Λόγω αὐτοῦ ἡ μελέτη τῆς περιπτώσεώς του ὡς πρὸς τὶς δεισιδαιμονίες καὶ τὶς προλήψεις ἴσως νὰ μὴν ἐδειχνε κάτι το τυπικὸ γιὰ τὶς πεποιθήσεις τῶν μελῶν τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας.

Ὁ Χαλκοκονδύλης εἶχε πίστη σε οἰωνούς, δηλαδὴ θεϊκὰ σημάδια που προειδοποιοῦν τὸν ενδιαφερόμενο γιὰ τὸ μέλλον. Οἰωνοὶ ἐμφανίζονται κατὰ τὴν πολεμικὴ ἀναμέτρηση μεταξὺ Βαγιαζήτ καὶ Ταμερλάνου. Ἐνας πολὺ ἰσχυρὸς ἄνεμος

απέτρεψε τους Τούρκους από το να στρατοπεδεύσουν στην περιοχή της Καππαδοκίας («λέγεται δὲ αὐτῷ ἐστρατοπεδευμένῳ περὶ Καππαδοκίαν πνεῦμα βιαιότατον, ἐπιπνεύσαν τῷ στρατεύματι αὐτοῦ, τάς τε σκηναῖς ἀπενεγκάμενον ἐπὶ πολὺ ἀποσπᾶσαι καὶ μετεώρους ποιησάμενον καταβαλεῖν, καὶ τοῦτο κατ' αὐτοῦ γενέσθαι οἰωνὸν εἰς τὰ στρατεύματα» Χαλκοκονδύλης, III, P79c). Στην περιοχή της Φρυγίας οι στρατιώτες αδυνατούσαν να τοποθετήσουν τη σκηνή του σουλτάνου. Προσπάθησαν τρεις φορές ανεπιτυχῶς, και την τρίτη φορά μάλιστα δεν κατόρθωσαν να σηκώσουν από το έδαφος την πεσμένη σκηνή («μετὰ δὲ ταῦτα ὡς ἐπελαύνοντι ἐπὶ τὴν Φρυγίαν ἐσκήνωτο, τὴν τε σκηνὴν αὐτοῦ ἐς τρεῖς συστημαμένους τοὺς ἀμφ' αὐτὸν παῖδας, αὐτόματον πεσοῦσαν, εἴ τε τῆς γῆς μὴ δυναμένης κατέχειν τὰ σχοινία τῆς σκηνῆς, εἴτε καὶ ἄλλη πη ξυνέβη τοῦτο· τῆς τε γῆς ἀπειρησθαι αὐτῷ, μὴ ἐπιβαίνειν τῆς Φρυγίας, ἐλλήνβν τέ τινες αὐτοῦ παραγενόμενοι ἢ Τριβαλλῶν οἰωνίζοντο» Χαλκοκονδύλης, III, P79c).

Στο έργο του Χαλκοκονδύλη παρατηρούνται επίσης δοξασίες προχριστιανικές οι οποίες προφανώς επιβιώνουν μέχρι την εποχή του ιστορικού. Πρόκειται για την πίστη σε δαιμονικές θεότητες που καθοδηγούν και οδηγούν στη συμφορά τους ανθρώπους. Ένας τέτοιος δαίμονας οδήγησε στην ήττα του Βαγιαζήτ σύμφωνα με τα λόγια του Ταμερλάνου («ἔοικεν ὑπὸ δαίμονος πολεμίου ἐλαυνεσθαι οὕτω πάνυ· μελαγχολᾷ γὰρ δὴ ὁ κακοδαίμων καὶ οὐκέτι σωφρονεῖ» Χαλκοκονδύλης, III, P82a). Σε δαίμονες αποδίδει διάφορα συμβάντα που συνέβησαν στην Ιταλία, όπως ήταν η εμφύλια διαμάχη που ξέσπασε στη Μπολόνια («δαιμόνιον τινα τῶν ἐν τῇ πόλει ταύτῃ ἐπιφανῆσαι» Χαλκοκονδύλης, VI, P155c). Δαιμονικό χαρακτηρίζεται και το υπερόπλο των Τούρκων, το πυροβόλο («βιαζόμενον γὰρ τὸ στοιχεῖον τοῦτο πάμμεγα καὶ δαιμόνιον τι δύνασθαι δοκεῖ, ἧ δὴ καὶ τὸν σκηπτ[ρον] ἀπεργάζεται τὸ πνεῦμα εἰς τὸ πῦρ μεταβάλλον» Χαλκοκονδύλης, V, P124a).

Στο έργο του γίνεται επίσης αναφορά σε πρόσωπα στα οποία αποδίδει μαντικές ικανότητες, όπως ήταν ένας Ιταλός ονόματι Ιωακείμ, η Ιωάννα της Λωραίνης και η Σύβιλλα που έδωσε χρησμούς προς τον Λέοντα ΣΤ'. Ο Ιωακείμ μετά από ένα όραμα είχε τη δυνατότητα να προμαντεύει τους μελλοντικούς πάπες και λεπτομέρειες για τη ζωή τους. Η Ιωάννα της Λωραίνης λέγεται ότι συνομιλούσε με το θείο, και γι' αυτό κατάφερε να ενώσει τους συμπατριώτες της ώστε να αντιμετωπίσουν τον κοινό τους εχθρό. Η Σύβιλλα στους χρησμούς της κατέγραψε όλους τους βυζαντινούς βασιλείς και τους πάπες της Δύσης, εκτός από τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο και τον πάπα

Γρηγόριο. Διαφαίνεται λοιπόν μια αρκετά διαδεδομένη άποψη των ανθρώπων εκείνης της περιόδου, σύμφωνα με την οποία ο Θεός καθορίζει το μέλλον και το επικοινωνεί ανά περίπτωση σε ορισμένους εκλεκτούς (Αθανασόπουλος, 2023b, σ. 75-78).

4. Δ. 3) Αναφορές σε θεοσημίες λίγες μέρες πριν την άλωση της Κωνσταντινούπολης

Όσον αφορά τις θεοσημίες πριν από την άλωση της Κωνσταντινούπολης, αυτές απασχολούν κυρίως τον Κριτόβουλο και τον Σφραντζή. Ο Χαλκοκονδύλης όπως αναφέρθηκε και παραπάνω δεν περιλαμβάνει τέτοιες αφηγήσεις στο έργο του παραμένοντας πιστός στα κλασσικά του πρότυπα, ενώ ο Δούκας αν και αναφέρεται σε εμφάνιση θεοσημιών, αποφεύγει τη σαφή περιγραφή τους (Βαρβούνης, 1994, σ. 121-122).

Ο Κριτόβουλος περιγράφει εκτενώς ορισμένα συμβάντα των τελευταίων ημερών της Κωνσταντινούπολης τα οποία ερμηνεύτηκαν από τους κατοίκους της ως σημάδια της επερχόμενης καταστροφής. Καταγράφει αρχικά την πτώση του εικονίσματος της Παναγίας από τα χέρια αυτών που το μετέφεραν και μετέπειτα την υπερφυσική αύξηση βάρους του εικονίσματος («Κατὰ δὲ τὰς αὐτὰς ἡμέρας ξυνηνέχθη καὶ τάδε, ἄπερ θεοσημεΐαι τινες ἦσαν καὶ προφοιβασμοὶ τῶν ἐσομένων ὅσον οὐ τῇ πόλει δεινῶν. Πρὸ γὰρ τριῶν ἢ τεττάρων ἡμερῶν τοῦ πολέμου θεοκλητούντων πάντων τῶν ἐν τῇ πόλει ἀνδρῶν ὁμοῦ τε καὶ γυναικῶν, καὶ περιερχομένων αὐτὴν μετὰ τῆς εἰκόνας τῆς θεομήτορος, αὕτη τῶν χειρῶν αἴφνης ἐκπεσοῦσα τῶν κατεχόντων, μηδεμιᾶς ἠστινοσοῦν ἀνάγκης ἢ βίας ἠγησαμένης, πρηνῆς ἔπεσεν ἐπ’ ἔδαφος. Πάντων οὖν ἀναβοησάντων εὐθὺς καὶ ξυνδεδραμηκότων ἐς ἀνάστασιν τῆς εἰκόνας, αὕτη μᾶλλον ἐβρίθη κάτω μολύβδου δίκην βαρυνομένη, ὥσπερ ἐνισχημένη τῷ ἐδάφει, καὶ ὄλως δυσαπόσπαστος ἦν. Καὶ τοῦτο ἐφ’ ἱκανὴν ὥραν ἐγένετο, ἕως οὗ μετὰ βίας πολλῆς καὶ κραυγῆς μεγάλης καὶ δεήσεως πάντων οἱ τε ἱερεῖς καὶ βαστάζοντες μόλις ἀνεστησάν τε αὐτὴν καὶ τοῖς τῶν φερόντων ὅμοις ἐπέθεσαν. Τοῦτο παρὰ δόξαν γεγονὸς φρίκην τε πολλὴν καὶ ἀγωνίαν μεγίστην καὶ φόβον πᾶσιν ἐνέβαλεν· ἐνόμιζον γάρ, ὥσπερ δὴ καὶ ἦν, ἐπ’ οὐδενὶ ξυμβόλῳ χρηστῶ τὴν πτῶσιν ταύτην γενέσθαι.» Κριτόβουλος, XLV- XLVI).

Η διήγησή του συνεχίζεται με την περιγραφή μιας επικίνδυνης καταιγίδας κατά τη διάρκεια της ίδιας λιτανείας η οποία προκάλεσε μια πλημμύρα που παραλίγο να παρασύρει ακόμα και τα παιδιά («Ἐπειτα δὲ οὐκ ἔφθησαν μικρὸν προβάντες, καὶ

εὐθὺς μετὰ τοῦτο, μεσημβρίας οὐσης σταθερᾶς, βρονταὶ πολλαὶ καὶ ἀστραπαὶ κατερράγησαν μετὰ νέφους, καὶ ὕσέ γε λάβρον ὑέτον μετὰ χαλάζης σφοδροτάτης, ὥστε μὴ δύνασθαι ἀντέχειν ἢ προβαίνειν ἔτι τούς τε ἱερεῖς καὶ φέροντας τὴν εἰκόνα καὶ τὸ πλῆθος τῶν ἀκολούθων, τῇ φορᾷ τῶν καταφερομένων ὑδάτων καὶ τῇ βίᾳ τῆς χαλάζης βαρυνομένους τε καὶ κωλυομένους. Πολλὰ δὲ καὶ τῶν ἐπομένων παιδαρίων ἐκινδύνευσεν παρασυρῆναι τε καὶ ἀποπιγιῆναι, τῇ σφοδρᾷ καὶ βιαίᾳ ρύμῃ τῶν ὑδάτων παραφερόμενα, εἰ μὴ ἄνδρες εὐθὺς δραττόμενοι μόγις αὐτὰ τῆς φορᾶς τούτων ἐξήρπαζον· οὕτω παράλογόν τι καὶ ἄηθες ἦν τὸ χρῆμα τοῦ ὑετοῦ καὶ τῆς χαλάζης ἐκείνης, ὅπερ ἐδήλου πάντως τὴν ταχίστην τῶν ὄλων ἀπώλειαν, καὶ ὅτι χειμάρρου δίκην καὶ σφοδροτάτων ὑδάτων ἅπαντα οἰχῆσεται καὶ παρασυρήσεται.», Κριτόβουλος, XLV- XLVI).

Τὴν ἐπόμενη μέρα εμφανίστηκε πυκνὴ ομίχλη ποὺ κάλυψε ολόκληρὴ τὴν Κωνσταντινούπολη. Αὐτὸ τὸ καιρικὸ φαινόμενο οἱ κάτοικοι τῆς πόλης ερμήνευσαν ὡς θεοσημία ποὺ δήλωνε ὅτι χάθηκε ἡ θεϊκὴ προστασία ποὺ ἀπολάμβαναν («Καὶ τῇ μὲν προτέρᾳ ταῦτα ἐγένετο, τῇ δ' ὑστεραίᾳ ἔωθεν νέφος βαθὺ τὴν πόλιν πᾶσαν περιεκάλυπεν ἀπὸ πρωΐας βαθείας ἕως ἑσπέρας. Τοῦτο πάντως ἐδήλου τὴν ἀποδημίαν τοῦ θείου καὶ ἀναχώρησιν ἐκ τῆς πόλεως ἢ τὴν τελείαν ταύτης ἐγκατάλειψιν καὶ ἀποστροφὴν· νέφει γὰρ τὸ θεῖον κρυπτόμενον καὶ παραγίνεται καὶ πάλιν ἀπέρχεται. Καὶ ταῦτα μὲν οὕτω. Καὶ ἀπιστεῖτω μηδεὶς· πλεῖστοι γὰρ οἱ τούτων μάρτυρες τε καὶ θεαταὶ τῶν τε ξένων καὶ ἀστῶν.», Κριτόβουλος, XLV- XLVI).

Ὁ Σφραντζῆς περιγράφει παρόμοια υπερφυσικὰ φαινόμενα ἀλλὰ δείχνει τὸν τρόπο ποὺ τα ερμήνευσαν οἱ Ὀθωμανοὶ Τούρκοι ὡς θεοσημίες γύρω ἀπὸ τὸ μέλλον τῆς Κωνσταντινούπολης. Καταγράφει ἓνα φῶς υπερφυσικῆς προέλευσης τὸ ὁποῖο κατὰ τὴ νύχτα εμφανιζόταν καὶ ἀπογοήτευσεν τοὺς πολιορκητὲς τῆς πόλης, ἀφοῦ τὸ θεωροῦσαν δεῖγμα θεϊκῆς προστασίας. Τὶς τελευταῖες μέρες ὅμως πρὶν τὴν Ἄλωση τὸ φῶς αὐτὸ γινόταν πρὶν ἀχνό ὥσπου ἐξαφανίστηκε ἐντελῶς («τρίτον δὲ ὅτι ἐθεώρουν σημεῖον. Φῶς ἀστράπτον καταβαῖνον ἐξ οὐρανῶν καὶ δι' ὅλης τῆς νυκτὸς ἄνωθεν τῆς πόλεως ἐστὸς διέσκεπεν αὐτήν. Καὶ ὡς εἶδον αὐτὸ τὸ φῶς, ἐν πρώτοις ἔλεγον ὅτι ὁ θεὸς ὠργίσθη τοῖς Χριστιανοῖς καὶ ἤθελεν αὐτοὺς κατακαῦσαι καὶ ἡμῖν παραδῶσαι δούλους. ἔπειτα δὲ ὡς εἶδον ὅτι πάντοτε μετὰ αἰσχύνῃς ἐκ τῶν τειχῶν καὶ τῶν κλιμάκων ἀπεκριμνίζοντο καὶ τοσοῦτας μηχανὰς ποιοῦντες καὶ οὐδὲν ἴσχυσαν, καὶ ὡς ἤκουσαν καὶ ψευδῆ φήμην περὶ τοῦ στόλου τῆς Ἰταλίας καὶ τοῦ Ἰάγκου, πάλιν περὶ τοῦ φωτὸς ἐκείνου ἔλεγον ὅτι ὁ θεὸς ὑπὲρ τῶν Χριστιανῶν πολεμεῖ καὶ σκέπει αὐτοὺς

καὶ ἀντιλήπτωρ αὐτῶν ἐστί, διὸ καὶ ἡμεῖς ἄνευ θελήματος αὐτοῦ οὐ δυνάμεθα ποιῆσαι οὐδέν. καὶ διὰ ταύτας τὰς αἰτίας ὁ ἀμηρᾶς, ὡς εἶπομεν, καὶ πᾶς ὁ στρατὸς αὐτοῦ λυπούμενος καὶ κατηφῆς ὑπῆρχον· ὃς βουλευθεὶς ἐπὶ τὴν αὔριον ἐγερθῆναι καὶ τὴν πολιορκίαν λῦσαι. τῇ δὲ αὐτῇ ἐσπέρα ἐν ἣ ἐπὶ τὴν αὔριον ἐβούλοντο ἵνα ἀπέλθωσιν, ὀρῶσι πάλιν, ὡς σὺνηθες, τὸ φῶς ἐκ τῶν οὐρανῶν καταβαῖνον. καὶ οὐχ ἤπλωτο, ὡς σὺνηθες τὸ πρότερον, ἕως ἄνωθεν τῆς πόλεως ἰστάναι δι' ὅλης τῆς νυκτός, ἀλλ' ἐκ μακροῦ μόνον ἐφάνη καὶ εὐθὺς διασκορπισθὲν ἀφανὲς ἐγένετο. ὡς οὖν εἶδον αὐτὸ ὁ ἀμηρᾶς καὶ πάντες οἱ αὐτοῦ, χαρᾶς πολλῆς πλησθέντες ἔλεγον «ὁ θεὸς τὰ νῦν ἐγκατέλιπεν αὐτούς». Σφραντζής, 599-619).

Αυτές οι διηγήσεις για τις θεοσημίες πριν την άλωση της Κωνσταντινούπολης ίσως προκλήθηκαν από συναφή φυσικά φαινόμενα που παρουσιάστηκαν εκείνη την περίοδο, βασίστηκαν όμως στην πεποίθηση των Βυζαντινών για την προαναγγελία σημαντικών ιστορικών γεγονότων μέσα από θεοσημίες. Τέτοιες απόψεις εκφράζονται όχι μόνο από την πλειοψηφία των βυζαντινών ιστορικών, αλλά και γενικότερα από τους ιστορικούς του Μεσαίωνα. Τα φυσικά και μετεωρολογικά φαινόμενα εκφράζονται ως θεοσημίες για διάφορες καταστροφές. Τέτοιες αντιλήψεις μέσω της συχνής επανάληψης οδηγήθηκαν σε ένα είδος τυποποίησης καθώς οι αναφερόμενες στις πηγές θεοσημίες περιορίζονται κυρίως σε σεισμούς, εκλείψεις ηλίου και βροχές αίματος (Βαρβούνης, 1994, σ. 125-126). Βέβαια στην περίπτωση της αλώσεως της Κωνσταντινούπολης περιορίστηκαν σε εκλείψεις και σε έντονες βροχές.

Στην πραγματικότητα λοιπόν, οι ιστορικές πηγές αποτύπωσαν λαϊκές αντιλήψεις και δεισιδαιμονίες. Πρόκειται για μια προσπάθεια του λαού να μαντέψει το μέλλον και να ερμηνεύσει φυσικά φαινόμενα που ξεφεύγουν από τη δυνατότητα κατανόησής τους από αυτούς. Ακόμα και αν μπορεί να γίνει αποδεκτό πως οι ίδιοι οι «ιστορικοί της αλώσεως» δεν πίστευαν σε αυτές, διέσωσαν τις ευρύτατα διαδεδομένες λαϊκές πεποιθήσεις της εποχής τους, οι οποίες μάλιστα επιβίωσαν μέχρι και τους νεώτερους χρόνους (Βαρβούνης, 1994, σ. 130-131).

Η έκλειψη του ηλίου και της σελήνης θεωρείτο προάγγελος κακών ειδήσεων όπως πολέμων, στρατιωτικών συμφορών και αλώσεως σημαντικών πόλεων. Οι βυζαντινοί χρονικογράφοι κατέγραφαν τις εκλείψεις και τις συνέδεαν με σημαντικά ιστορικά γεγονότα. Η πτώση της εικόνας της Παναγίας κατά τη λιτανεία είχε παρόμοια καταγωγή. Κατά τους Βυζαντινούς, εικόνες που δάκρυζαν ή κινούνταν μόνες τους

προοιώνιζαν δεινά. Αυτό συσχετίζεται με την αντίληψη ότι κάθε άγιος ζει και δρα μέσα από κάποια θαυματουργή εικόνα του, ώστε η κατάσταση του εικονίσματος να αντικατοπτρίζει και τη διάθεση του εικονιζόμενου αγίου. Η πυκνή ομίχλη μπορεί να φέρει επίσης παρόμοια ερμηνεία. Σύμφωνα με λαϊκές αντιλήψεις, που ανάγονται ήδη στα ομηρικά χρόνια, θεότητες μετακινούνται ή εμφανίζονται στους ανθρώπους με τη μορφή ομίχλης (Βαρβούνης, 1994, σ. 132-136).

Παρόμοια ήταν και η θεοσημία για τα υπερφυσικής προελεύσεως φώτα που εμφανίζονταν πάνω από την Κωνσταντινούπολη και εξαφανίστηκαν πριν την άλωση («Φῶς καταβαῖνον ἐξ οὐρανοῦ ἀστράπτον καὶ δι' ὅλης τῆς νυκτὸς ἄνωθεν τῆς πόλεως ἰστάν διέσκεπεν αὐτήν. Καὶ ὡς εἶδον αὐτὸ τὸ φῶς, ἐν πρώτοις ἔλεγον ὅτι ὁ Θεὸς ὠργίσθη τοῖς Χριστιανοῖς καὶ ἤθελεν αὐτοὺς κατακαῦσαι καὶ τοῖς Τούρκοις παραδῶσαι εἰς δούλους» Ψευδο- Σφραντζής, VII, 6). Οι Οθωμανοί Τούρκοι νόμιζαν αρχικά ότι αυτό το φως ήταν ένα σημάδι ευνοϊκό για αυτούς. Μέτα από κάποιες ταπεινωτικές ήττες που υπέστησαν κατά τη διάρκεια της πολιορκίας όμως, «πάλιν περὶ τοῦ φωτὸς ἐκείνου ἔλεγον, ὅτι ὁ Θεὸς περὶ τῶν Χριστιανῶν πολεμεῖ καὶ σκέπει αὐτοὺς καὶ ἀντιλήπτωρ αὐτῶν ἐστὶ» (Ψευδο-Σφραντζής, VII, 6). Το απόγευμα πριν την ημέρα που σκόπευαν να εγκαταλείψουν την πολιορκία, «ὀρῶσι πάλιν ὡς σύνηθες τὸ φῶς ἐκ τῶν οὐρανῶν καταβαῖνον· καὶ οὐχ ἤπλετο, ὡς σύνηθες ἕως ἄνωθεν τῆς πόλεως δι' ὅλης τῆς νυκτὸς ἴστατο, ἀλλ' ἐκ μακροῦ μόνον ἐφάνη καὶ εὐθὺς διασκορπίσαν ἀφανὲς ἐγένετο. Ὡς οὖν εἶδον αὐτὸ ὁ ἀμηρᾶς καὶ πάντες οἱ αὐτοῦ χαρᾶς πολλῆς πλησθέντες ἔλεγον· «Ὁ Θεὸς τὰ νῦν ἐγκατέλιπε τοὺς Χριστιανούς.» (Ψευδο- Σφραντζής, VII, 6). Κατά τις λαϊκές αντιλήψεις το υπερφυσικό λαμπρό φως που παρουσιάζεται τη νύχτα αποτελεί σύμβολο θεϊκής παρουσίας, καθώς φανερώνει την ύπαρξη στο σημείο μιας θαυματουργικής δύναμης. Συνεπώς η υποχώρηση αυτού του φωτός λίγο πριν την Άλωση δηλώνει την αποχώρηση της θεϊκής παρουσίας που προστάτευε την Κωνσταντινούπολη. Τέτοιες αντιλήψεις είχαν και άλλοι λαοί όπως οι Οθωμανοί Τούρκοι, καθώς ερμήνευσαν και αυτοί το ίδιο φαινόμενο ως απώλεια της θεϊκής προστασίας των αντιπάλων τους (Βαρβούνης, 1994, σ. 135-136).

Όσον αφορά τις θεοσημίες που προηγήθηκαν της αλώσεως του 1453 θα μπορούσαν να δοθούν κοσμοθεωρητικές και ιδεολογικές προεκτάσεις. Η Κωνσταντινούπολη, σε αντίθεση με τη Ρώμη, θα είχε ζωή ορισμένης διάρκειας. Απ' αυτήν την οπτική γωνία, τα κατά καιρούς φυσικά φαινόμενα και πολιτικά γεγονότα αποτελούσαν προερμηνείες του τέλους της πόλης. Η καταστροφή της ταυτιζόταν με

τη Δευτέρα Παρουσία του Χριστού. Μάλιστα κατά τις γραφές, πριν το τέλος του κόσμου έπρεπε να προηγηθεί η επικράτηση του αντιχρίστου. Σε πηγές της εποχής της Αλώσεως (όπως φαίνεται και στον Δούκα), ο Μεχμέτ Β΄ αναφέρεται ως ο αναμενόμενος αντίχριστος που θα οδηγήσει στην τελική κρίση. Τέτοιες αντιλήψεις είχαν ευρύτατη διάδοση στα λαϊκά στρώματα, συντελώντας και στην παγίωση ορισμένων εθνικών θρύλων, όπως είναι και η παράδοση του «μαρμαρωμένου βασιλιά» (Βαρβούνης, 1994, σ. 137-138).

Σύμφωνα με τον Βαρβούνη (1994, σ. 138-139), λαμβάνοντας υπόψη και τη σημασία της Κωνσταντινούπολης για το Βυζάντιο αλλά και αυτή που απέδιδαν οι κάτοικοί της ότι είχε και για τον υπόλοιπο κόσμο, τα σημεία που αφορούσαν στην άλωσή της, έπρεπε να είναι ευδιάκριτα και τελεσίδικα. Υπερτερούν οι θεοσημίες που αφορούν στην εγκατάλειψη της πόλης από τη θεία προστασία (όπως η πτώση του εικονίσματος της Παναγίας, η ομίχλη, και τα έντονα φώτα), καθώς αυτά δηλώνουν ότι πρόκειται για μία μη αναστρέψιμη κατάσταση, σε αντίθεση με άλλες θεοσημίες που αφορούν την άλωση μιας πόλης (εκλείψεις, σεισμοί, καταιγίδες).

4. Ε) Σχέσεις με άλλα έθνη

Για να αναλυθούν επαρκώς οι σχέσεις του Βυζαντίου με τα υπόλοιπα έθνη κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο θα χρειαζόταν αυτό να ήταν το κυρίως θέμα μιας διπλωματικής εργασίας. Στην παρούσα διπλωματική, θα γίνει αναφορά στις σχέσεις των Βυζαντινών με άλλα έθνη εντός της εκτάσεως του βυζαντινού κράτους, και συγκεκριμένα εντός της Κωνσταντινούπολης, καθώς για τις σχέσεις εντός αυτής μπορούμε να αντλήσουμε περισσότερες πληροφορίες από την *Ιστορία* του Δούκα.

Αρχικά όμως, θα γίνει παρουσίαση ενός παραδείγματος για να φανεί ο τρόπος με τον οποίο η διάρθρωση της βυζαντινής κοινωνίας επηρεαζόταν άμεσα από τις εξωτερικές δυνάμεις. Η κατάσταση στην Κωνσταντινούπολη μετά την ήττα των σταυροφόρων το 1396 στη μάχη της Νικόπολης υπήρξε σχεδόν απελπιστική καθώς υπήρχε πρόβλημα λιμού. Ο Βαγιαζήτ έστειλε πρέσβεις στον Μανουήλ Β΄ για να του ζητήσει να παραδοθεί. Ο ίδιος δεν απάντησε, ενώ ακόμα και οι κάτοικοι που είχαν φτάσει σε σημείο να θέλουν να παραδοθούν, όταν έφερναν στη μνήμη τους τις καταστροφές που υπέστησαν άλλες πόλεις, έβρισκαν κουράγιο και διατηρούσαν τις ελπίδες τους στον Θεό («Μὴ ἀποκά | μωμεν· θήσωμεν εἰς Θεὸν τὰς ἐλπίδας ἡμῶν· ἔτι μικρὸν ὑπομείνωμεν καὶ τίς οἶδεν, εἰ ἄρα ὁ Θεὸς παριδῶν τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν, ὥς

ποτε τοὺς Νινευίτας ἐλεήσει καὶ σώσει ἡμᾶς ἀπὸ τοῦ θηρίου τούτου» Δούκας, XIV, 1). Ὅσο ἀντιστέκονταν, τόσο ο Βαγιαζήτ ἀγρίευε καὶ κατέστρωνε νέα σχέδια.

Κατέστρωσε λοιπὸν ἓνα σχέδιο που περιελάμβανε τον Ἰωάννη, γιο του Ἀνδρόνικου καὶ νόμιμο διάδοχο του θρόνου. Διέδωσε ο Βαγιαζήτ ὅτι ἀν φύγει ἀπὸ την Πόλη ο Μανουήλ καὶ ἐπιτρέψει στον Ἰωάννη νὰ ἀναλάβει τὴ βασιλεία, θὰ συνάψει εἰρήνη με τοὺς κατοίκους τῆς Πόλης («Ἐξελθε, σὺ Μανουήλ, ἐκ τῆς Πόλεως· εἰσαχθήτω ὁ Ἰωάννης ὡς φύσει κληρονόμος τῆς βασιλείας καὶ ἐγὼ παντοίαν γαλήνην ἔξω καὶ εἰρηναίαν κατάστασιν σὺν τοῖς Πολίταις» Δούκας, XIV, 2). Ὁ Μανουήλ, συνετός καὶ μορφωμένος ὅπως ἔχει ἀναφερθεῖ ξανά (Δούκας, XIV, 3), χωρὶς νὰ μπορεῖ νὰ κάνει κάτι ἄλλο ἐπειδὴ ο λαὸς βρισκόταν ἐναντίον του, ἐπράξε με σύνεση κατὰ τον Δούκα. Ἦρθε σε ἐπαφὴ με τον Ἰωάννη, καὶ ἔδωσαν ἐγγυήσεις γιὰ νὰ του παραδοθεῖ ἡ βασιλεία, ἐνῶ ο Μανουήλ θὰ ἐφευγε ἀπὸ την Πόλη. Ἀφοῦ παρέδωσε τὴν Κωνσταντινούπολη στον Ἰωάννη Η΄, ἀφησε τὴν οἰκογένειά του στὴν Πελοπόννησο καὶ ταξίδεψε πρὸς τὴν Ἰταλία γιὰ ἀναζήτηση βοήθειας. Φαίνεται λοιπὸν τὸ πῶς κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια του Βυζαντίου, ἡ διάρθρωση τῆς κοινωνίας του ἐπηρεαζόταν ἀμεσα πλέον ἀπὸ ἐξωτερικὲς δυνάμεις. Ἐν προκειμένῳ, ο Βαγιαζήτ ἐπηρέασε τὴ γνώμη του βυζαντινοῦ λαοῦ ὥστε νὰ πιέσει τον Μανουήλ νὰ εγκαταλείψει τὴν ἐξουσία, δείχνοντας ὅτι ἐκείνη τὴν περίοδο ο Βαγιαζήτ ουσιαστικὰ ἐξουσίαζε στο Βυζάντιο.

4. Ε. 1) Σχέσεις με Οθωμανοὺς Τούρκους

Ἐπιστρέφοντας στο παράδειγμα σχετικὰ με τὶς σχέσεις Βαγιαζήτ καὶ Μανουήλ Β΄, φαίνεται ἡ ὑπαρξὴ μουσουλμανικῆς μειονότητας ἐντὸς τῆς Κωνσταντινούπολης. Μετὰ τον θάνατο του βασιλιά Ἰωάννη Ε' Παλαιολόγου στὶς 16 Φεβρουαρίου του 1391, ο Μανουήλ δραπετεύσε ἀπὸ τον Βαγιαζήτ, ἐπιστρέφοντας στὴν Κωνσταντινούπολη ὡς βασιλιάς. Βάσει συμφωνίας που εἶχε κάνει ο Βαγιαζήτ με τον Ἰωάννη, ἐπρεπε ο Μανουήλ νὰ πολεμᾷ γιὰ τον Οθωμανὸ ἡγεμόνα διοικώντας ἄλλους ἑκατὸ βυζαντινοὺς στρατιῶτες. Ὁ Βαγιαζήτ ἀπαίτησε ἀπὸ τον Μανουήλ νὰ ἐκπληρώσει κάποια αἰτήματά του, ὅπως τὸ νὰ τοποθετήσῃ δικὸ του καδὴ (μουσουλμάνο δικαστὴ καὶ νομοθέτη) γιὰ νὰ δικάζονται οἱ ὁμοεθνεῖς του ἀπὸ μουσουλμάνο ὅπως ἀρμόζει («ἀλλὰ τὸν Μουσουλμάνον δεῖ Μουσουλμάνος κρῖναι» Δούκας, XIII, 5). Τον ἀπειλήσε πὼς ἐάν δὲν ἐκπληρώσει τὶς ἀπαιτήσεις του, οτιδήποτε ἐκτὸς τῆς Κωνσταντινούπολης θὰ ἀνήκε σε αὐτόν («Εἰ οὐ βούλει ποιῆσαι καὶ δοῦναι μοι, ὅσα σοι προστάτω, κλεισον τὰς θύρας τῆς Πόλεως καὶ βασίλευε ἐν

μέσω αὐτῆς· τὰ δὲ ἐκτὸς αὐτῆς ἐμὰ πάντα εἰσὶν» Δούκας, XIII, 5). Ο Μανουήλ αρνήθηκε και ο Βαγιαζήτ τοποθέτησε πάνω από δέκα χιλιάδες στρατιώτες έξω από τα τείχη της Κωνσταντινούπολης, ώστε κανένας να μη μπαίνει ούτε να βγαίνει από την πόλη ενώ ταυτόχρονα λεηλατούσε άλλες περιοχές (Θράκη, Πελοπόννησο, κατέλαβε και τη Θεσσαλονίκη). Επειδή δεν μπορούσαν να γίνουν γεωργικές εργασίες, η πόλη υπέφερε από λιμό. Η απαίτηση τοποθέτησης καδή είναι σημαντική πληροφορία καθώς γίνεται αντιληπτό ότι υπήρχε μια μουσουλμανική κοινότητα στην Κωνσταντινούπολη η οποία λογικά θα είχε δραστηριότητα στον οικονομικό τομέα, και της οποίας ο οσουλτάνος ήθελε να υπερασπιστεί τα συμφέροντα.

Πέρα από τις επίσημες σχέσεις μεταξύ της αριστοκρατίας και της ηγεσίας, ο Δούκας κάνει και κάποιες αναφορές στις σχέσεις του βυζαντινού λαού με τους Οθωμανούς Τούρκους. Χαρακτηριστικό είναι ότι πρόκειται σχεδόν για τον μοναδικό βυζαντινό συγγραφέα που αντιλαμβάνεται τη σημασία του κινήματος των Δερβίσηδων (Αθανασόπουλος, 2023b, σ. 112). Στην περιοχή απέναντι από τη Χίο ένας αμόρφωτος Τούρκος κήρυττε ακτημοσύνη στους ομοεθνείς του («Ἐγὼ εἰς τὸν σὸν οἶκον ὡς ἐμόν, σὺ δὲ εἰς τὸν ἐμόν ὡς σόν, πλὴν τοῦ θήλεος μέ | ρους». Δούκας, XXI, 11) και προσπαθούσε για τη συμφιλίωσή τους με τους Χριστιανούς (ἐξέθετο γὰρ δόγμα· ὅστις τῶν Τούρκων εἶποι, ὅτι οἱ χριστιανοὶ οὐχ ὑπάρχωσι θεοσεβεῖς, οὗτος ἀσεβής ἐστι. Καὶ πάντες οἱ ὑπήκοοι τοῦ φρονήματος αὐτοῦ συναντῶντές τινα τῶν χριστιανῶν ἐφιλοξένουν καὶ ὡς ἄγγελον τοῦ Διὸς ἐτίμων (Δούκας, XXI, 11). Πρόκειται για ένα κίνημα θρησκευτικού συγκρητισμού μεταξύ Ισλαμ και Χριστιανισμού το οποίο ξέσπασε το 1416 στην Ανατολία με μεγάλη διάδοση εκφράζοντας την τάση πολλών χριστιανών να μεταστραφούν στο Ισλάμ ώστε να απολαύσουν τα προνόμια των Μουσουλμάνων στο οθωμανικό κράτος (Αθανασόπουλος, 2023b, σ. 113). Εμφανές είναι ότι ο Δούκας αντιτάσσεται σε αυτό το κίνημα χρησιμοποιώντας υποτιμητικές εκφράσεις για τον εμπνευστή του («ἰδιώτης καὶ ἄγροικος, ψευδαββᾶς» Δούκας, XXI, 11).

4. Ε. 2) Ιστορικό πλαίσιο των σχέσεων με τις ιταλικές Δημοκρατίες της Γένουας και της Βενετίας

Σημαντικές για το βυζαντινό κράτος υπήρξαν οι σχέσεις που διατηρούσε με τις ιταλικές δημοκρατίες της Γένουας και της Βενετίας. Αρχικά, ο Μιχαήλ Η΄ επέλεξε τη Γένουα, έπειτα όμως απεκατέστησε φιλικές σχέσεις και με τη Βενετία. Ο Μιχαήλ, καθώς και ο γιός του, Ανδρόνικος Β΄, προσπάθησαν να εκμεταλλευτούν την

αντιπαλότητα που υπήρχε μεταξύ των δύο δημοκρατιών. Η Βενετία κήρυξε πόλεμο το 1291 κατά της Γένουας, με πολλές από τις εχθροπραξίες να λαμβάνουν χώρα στα σύνορα και στις θάλασσες του βυζαντινού κράτους.

Οι εχθροπραξίες έφτασαν μέχρι και στα τείχη της Κωνσταντινούπολης. Ο στόλος των Βενετών λεηλάτησε τις ακτές του Βοσπόρου και το προάστιο του Γαλατά, στο οποίο κατοικούσαν οι Γενουάτες. Αυτοί βρήκαν καταφύγιο στα τείχη της Κωνσταντινούπολης, για τους οποίους ο βασιλιάς παρείχε υποστήριξη. Οι Ενετοί της πρωτεύουσας δολοφονήθηκαν, ενώ ο Ανδρόνικος Β΄ επέτρεψε στους Γενουάτες να κτίσουν τείχη στον Γαλατά. Δίπλα από την Κωνσταντινούπολη λοιπόν αναπτύχθηκε μια μικρή αλλά καλά οχυρωμένη πόλη με γενονατική διοίκηση, δημοκρατική οργάνωση και λατινικές εκκλησίες. Ο Vasiliev (1971, σ. 318-319) χαρακτηρίζει τον Γαλατά ως ένα είδος «κράτους εν κράτει». Εκτός αυτών των δύο δημοκρατιών, έντονη εμπορική δραστηριότητα αναπτύχθηκε στην Κωνσταντινούπολη και από άλλες ιταλικές πόλεις που είχαν εκεί παροικίες, όπως η Πίζα, η Φλωρεντία και η Αγκώνα.

Η εμπλοκή του Βυζαντίου στις διαμάχες μεταξύ Βενετίας και Γένουας δεν σταματάει εδώ όμως. Προς τα τέλη της βασιλείας του Ανδρονίκου Γ΄, ο Γαλατάς είχε αποκτήσει ισχυρή οικονομική θέση. Αντιλαμβανόμενος τον κίνδυνο για την Κωνσταντινούπολη, ο Καντακουζηνός προσπάθησε να ναυπηγήσει βυζαντινό στόλο για στρατιωτική και εμπορική χρήση. Ο πληθυσμός του Γαλατά όμως, όταν κατάλαβε ότι αυτό το σχέδιο θα οδηγούσε στο να χάσει την ισχυρή του θέση, αποφάσισε να αντισταθεί στα σχέδιά του. Έπειτα από κάποιες μάχες, οι Γενουάτες βρέθηκαν κερδισμένοι (Vasiliev, 1971, σ. 331-332).

Η κυριαρχία των Βενετών στην περιοχή βρέθηκε πάλι να απειλείται, οπότε με τη βοήθεια της Αραγώνας και του Βυζαντίου ξεκίνησαν πόλεμο εναντίον των Γενουατών. Στην κύρια μάχη που έγινε κατά τις αρχές της δεκαετίας του 1360 στον Βόσπορο, δεν υπήρξε νικητής. Ο βυζαντινός βασιλιάς αναγκάστηκε να συμμαχήσει με τους Γενουάτες, καθώς αυτοί πλέον υποστήριζαν τους Οθωμανούς. Έπειτα από μερικές μάχες οι δύο ιταλικές δημοκρατίες αναγκάστηκαν να συνάψουν ειρήνη. Αυτή όμως δεν κράτησε πολύ και ένας νέος πόλεμος ακολούθησε, αυτή τη φορά για το νησί της Τενέδου. Λόγω της θέσεώς της στην είσοδο των Δαρδανελίων ήταν πολύ σημαντική για τα κράτη που είχαν σχέσεις με την Κωνσταντινούπολη. Ο βυζαντινός

βασιλιάς επέτρεψε στη Βενετία να εγκατασταθεί στο νησί αυτό, αναγκάζοντας τους Γενουάτες να αντιδράσουν, υποκινώντας στην Κωνσταντινούπολη επανάσταση. Ο πόλεμος αυτός εξάντλησε και τις δύο δημοκρατίες ενώ κατέστρεψε όλα τα κράτη με τα οποία διατηρούσαν εμπορικές σχέσεις στην ανατολή. Το 1381 ο πόλεμος έληξε με μια συμφωνία ειρήνης (Vasiliev, 1971, σ. 333-334).

4. Ε. 3) Σχέσεις με τις ιταλικές Δημοκρατίες εντός της Κωνσταντινούπολης

Ο Δούκας αναφέρεται στις διπλωματικές σχέσεις που διατηρούσε το βυζαντινό κράτος με τη Γένοβα και τη Βενετία, κυρίως όσον αφορά την παροχή στρατού. Αυτές έρχονται στο προσκήνιο κατά την περίοδο της πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης από τον Μεχμέτ Β΄. Τότε ο Κωνσταντίνος ΙΑ΄ αναζητούσε στρατιωτική υποστήριξη για την προστασία της πόλης. Οι Γενουάτες του Γαλατά ήταν έτοιμοι να βοηθήσουν καθώς όπως σχολιάζει ο Δούκας, «είχον κατὰ νοῦν ἀπαραίτητον λογισμόν, ὅτι, ἐὰν ἡ Πόλις ἀλῶ, καὶ τὸ φρούριον αὐτῶν ἔρημον γενήσεται» (XXXVIII, 1). Ζήτησαν άμεσα βοήθεια από τη Γένοβα και πληροφορήθηκαν ότι έρχεται προς βοήθεια του Γαλατά «μία ναῦς σὺν φ΄ ὀπλίταις» (Δούκας, XXXVIII, 1). Παράλληλα σε μερικά βενετικά πλοία που κατέβαιναν από την Αζοφική θάλασσα, ο βασιλιάς και οι βενετοί κάτοικοι δεν επέτρεψαν να συνεχίσουν το ταξίδι τους προς τη Βενετία, «ἀλλ΄ ἔμειναν εἰς βοήθειαν τάχα τῆς πόλεως» (Δούκας, XXXVIII, 1).

Από τη Γένοβα κατέφτασε στις 26 Ιανουαρίου 1453 ο Ιωάννης Λόγγος της οικογένειας των Ιουστινιάνι μαζί με δύο πλοία και 800 άντρες (Καραλής, 1997, σ. 505). Σύμφωνα με τον Δούκα «καὶ ὁ αὐτὸς Ἰωάννης ἐπιδέξιός ἀνὴρ καὶ εἰς παραταγὰς καὶ συνασπισμοὺς πολέμων δοκιμώτατος» (XXXVIII, 2). Την εμπειρία του στη μάχη αναφέρει και σε άλλα σημεία που θα παρουσιαστούν στη συνέχεια. Ο βασιλιάς του παραχώρησε τον τίτλο του πρωτοστάτορα και καταμέτρησε την αμοιβή για τους στρατιώτες του. Επίσης του παραχώρησε «διὰ χρυσοβούλλου γράμματος τὴν νῆσον Λῆμμον, εἰ ἀποκρουσθήσεται ὁ Μεχεμὲτ καὶ ὑποστραφήσεται ἄπρακτος» (Δούκας, XXXVIII, 2). Από τότε οι Γενουάτες μάχονταν με γενναιότητα «ἐξερχόμενοι ἐκ τῶν πυλῶν τῆς πόλεως καὶ ἰστάμενοι ἐν τῷ ἐξωκάστρῳ καὶ ἐν τῇ τάφρῳ» (Δούκας, XXXVIII, 2).

Οι Γενουάτες του Γαλατά εκείνη την περίοδο είχαν στείλει πρέσβεις στον Μεχμέτ Β΄ για να επιβεβαιώσουν τη φιλία τους και να ανανεώσουν τα έγγραφα που είχαν υπογράψει στο παρελθόν. Ο Μεχμέτ τους βεβαίωσε ότι ήταν και δικός τους φίλος και

δεν υπήρχε κίνδυνος γι' αυτούς, «μόνον μὴ εὐρεθῶσι βοηθοῦντες τῇ πόλει» (Δούκας, XXXVIII, 5). Οι Γενουάτες όμως έδωσαν υπόσχεση χωρίς κανένα δισταγμό, γιατί πίστευαν ότι η έκβαση της πολιορκίας θα ήταν παρόμοια αυτών που είχαν γίνει και παλαιότερα από τους Τούρκους («Οἱ γὰρ τοῦ Γαλατᾶ ἐνενοοῦν, ὡς καθὰ καὶ ἐν ἑτέροις χρόνοις, ἡ Πόλις καταπολεμηθεῖσα παρὰ τῶν γονέων αὐτοῦ, οὐδὲν ὠνήσαντο ἀπελθόντες ἄπρακτοι» Δούκας, XXXVIII, 5).

Ο βασιλιάς εκτός από στρατό είχε μισθώσει και πλοία. Από τα πέντε πλοία που υπήρχαν στο λιμάνι για την προστασία του λιμανιού και της αλυσίδας²³, το ένα ανήκε στον ίδιο και μετέφερε σιτάρι από την Πελοπόννησο ενώ τα άλλα τέσσερα τα είχε μισθώσει από τους Γενουάτες («αἱ δ' ἄλλαι τέσσαρες ἐκ Γενούας ῥογευθεῖσαι παρὰ τοῦ βασιλέως» Δούκας, XXXVIII, 7). Στο λιμάνι εκτός από τα μεγάλα πλοία υπήρχαν βασιλικές και βενετικές τριήρεις και πολλά άλλα μικρά καράβια («καὶ τριήρεις βασιλικὰς καὶ τριήρεις τῶν Βενετῶν» Δούκας, XXXVIII, 8).

Την περίοδο της πολιορκίας ο Ιουστινιάνης (όπως ο Δούκας ονομάζει τον Ιωάννη Λόγγο) πολεμούσε γενναία μαζί με το στράτευμά του, την ανακτορική φρουρά, και ενόπλους άνδρες του Γαλατά. Ο Ιουστινιάνης ανήκε σε μια διακεκριμένη γενουάτικη οικογένεια με έδρα τη Χίο. Πολέμησε στο πλευρό του βυζαντινού βασιλιά, ο οποίος του υποσχέθηκε το νησί της Λήμνου. Έμπειρος στις πολιορκίες, είχε αναλάβει την αμυντική οργάνωση της Κωνσταντινούπολης. Κατά τις τελευταίες ώρες της πολιορκίας τραυματίστηκε και εγκατέλειψε τη θέση του. Αν και ο Σφραντζής κατηγορεί τον Ιουστινιάνη ότι χρησιμοποίησε τον τραυματισμό του ως δικαιολογία για να εγκαταλείψει το πεδίο της μάχης, ο Δούκας τονίζει το θάρρος του και την κρισιμότητα του τραύματός του. Πάντως η πληγή του θα ήταν σοβαρή, καθώς ο Γενουάτης απεβίωσε λίγο μετά τη μάχη, είτε στον Γαλατά είτε στη Χίο (Talbot, 1991c, σ. 851). Ο Παπαρρηγόπουλος (2010, τομ. 17, 195-196) είχε διατυπώσει πολύ παλιότερα αυτή την άποψη και τον υπερασπίζεται ως ιστορικό πρόσωπο, καθώς όπως αναφέρει, «για την αποχώρηση αυτού του ανθρώπου διατυπώθηκαν άδικες κατηγορίες για περισσότερο από 400 χρόνια» από τους περισσότερους ιστορικούς, οι οποίοι τον παρουσιάζαν ως λιποτάκτη, προδότη και υπεύθυνο για την άλωση της Κωνσταντινούπολης.

²³ Πρόκειται για αλυσίδα κατασκευασμένη από χοντρά στρογγυλά κομμάτια ξύλου επενδυμένα με σίδηρο και με μεγάλους γάντζους τοποθετημένους στις άκρες ώστε να κλείνει ο Κεράτιος Κόλπος (Καραλής, 1997, σ. 509).

Από την άλλη πλευρά ο Δούκας κατακρίνει τις πράξεις των Γενουατών του Γαλατά στο πόλεμο ως εξής: «καὶ γὰρ ἦσαν αὐτοὶ δεικνύοντες ἀγάπην καὶ ἐξερχόμενοι διήγον ἐν τῷ κάμπῳ τοῦ φωσάτου ἀφόβως καὶ τὰ ζητούμενα χρειώδη ἐδίδοσαν ἀφθόνως τῷ τυράννῳ | καὶ ἔλαιον διὰ τὰς σκευὰς καὶ ἄλλο, εἴ τι αἰτοῦντες οἱ Τοῦρκοι ἐφαίνοντο. Τοῖς δὲ Ῥωμαίοις, κρύφα καὶ διὰ τῆς νυκτὸς διαβαίνοντες, τὴν ἡμέραν πᾶσαν συμμαχοῦντες ἦσαν· τῇ δ' ἐπιούσῃ νυκτὶ ἐναλλαττόμενοι, ἄλλοι ἐν τῇ Πόλει καὶ αὐτοὶ ἐν τοῖς οἴκοις καὶ τῷ φωσάτῳ διέτριβον διὰ τὸ λανθάνειν τοὺς Τοῦρκους» (XXXVIII, 15). Οι Γενουάτες του Γαλατά προσπαθούσαν να υποστηρίξουν και τις δύο πλευρές, ίσως με την ελπίδα να εξασφαλίσουν την εύνοια του νικητή της σύγκρουσης, όποιος και αν θα ήταν αυτός. Σε αντίθεση με αυτούς, οι Βενετοί ήταν ξεκάθαρα στο πλευρό των αμυνομένων («Οἱ δὲ Βενέτικοι ἐν τῇ Βασιλικῇ Πύλῃ μέχρι τοῦ Κυνηγοῦ σὺν Ῥωμαίοις ὁμοῦ τοῖς Τοῦρκοις ἐμάχοντο» Δούκας, XXXVIII, 16).

Πρέπει σε αυτό το σημείο να υπενθυμιστεί ότι ο Δούκας κατείχε το αξίωμα του διπλωμάτη για τη γενουάτικη οικογένεια των Γατελούζων, και είναι η γνωστή η συμπάθειά του προς αυτούς. Για τον Ιουστινιάνη, όπως θα φανεί στη συνέχεια, γράφει σαν να πρόκειται για έναν μυθικό ήρωα. Παρόλη την συμπάθειά του όμως προς αυτούς, δεν προσπαθεί να αποσιωπήσει ή να δικαιολογήσει τις πράξεις και τις ενέργειες των Γενουατών της Κωνσταντινούπολης, ενώ μάλιστα φαίνεται ότι τους κατακρίνει για αυτές. Η καταγραφή του λοιπόν σε αυτό το σημείο σίγουρα θα μπορούσε να κριθεί ως αντικειμενική.

Ο Δούκας καταγράφει και την απόπειρα μίας πολεμικής επιχείρησης του Ιουστινιάνη. Σχεδίαζε να πλησιάσει νύχτα τις διήρεις των πολιορκητών και να τις πυρπολήσει. Ετοίμασε μια τριήρη, επιβίβασε σε αυτήν έμπειρους Ιταλούς και μηχανήματα και περίμενε την κατάλληλη στιγμή. Οι Γενουάτες του Γαλατά όμως «μαθόντες τὸ δρώμενον ἀπήγγειλαν τοῖς Τοῦρκοις» (Δούκας, XXXVIII, 19). Αυτοί πέρασαν την νύχτα ξάγρυπνοι περιμένοντας τους Λατίνους να πλησιάσουν. Μόλις πλησίασαν οι Λατίνοι, οι Τούρκοι εξαπέλυσαν κανονιά εναντίον της τριήρεως και τη βύθισαν μαζί με τους επιβάτες της. Αυτό το γεγονός «τοὺς Λατίνους εἰς φόβον καὶ ἀγωνίαν οὐ μικρὰν ἐνέβαλε καὶ τὸν Ἰωάννην οὐκ εἰς μικρὰν ἄθυμίαν (Δούκας, XXXVIII, 19). Γύρω στους 150 στρατιώτες σκοτώθηκαν. Η επίθεση αυτή είχε σχεδιαστεί για τις 24 Απριλίου 1453, όταν ένας Γενουάτης πρόδωσε τους Βενετούς οδηγώντας σε αυτή την τραγική κατάληξη στις 28 Απριλίου (Καραλής, 1997, σ. 527). Οι Τούρκοι κατενθουσιασμένοι άρχισαν να αλαλάζουν με δυνατές φωνές, ενώ «ἐκ

τοῦ φόβου καὶ οἱ τῆς Πόλεως καὶ οἱ τοῦ Γαλατᾶ πάντες ἐβόων» (Δούκας, XXXVIII, 19). Από τον φόβο που περιγράφεται ότι ένιωσαν ακόμα και οι κάτοικοι του Γαλατά, θα μπορούσε κάποιος να υποθέσει ότι η προδοσία που διέπραξαν οι Γενουάτες δεν θα ήταν με ομόφωνη απόφαση των κατοίκων του Γαλατά.

Το ξημέρωμα της ίδιας μέρας οι Τούρκοι βύθισαν με κανονιά ένα πλοίο Γενουατών που στεκόταν κοντά στην πύλη του Γαλατά και μετέφερε εμπορικό φορτίο. Ο Δούκας χαρακτηρίζει το συμβάν ως εξής: «Τοῦτο τὸ δῶρον ἀντάμειψις τῆς ἀκραιφνοῦς φιλίας, ἧς ἐπεδείξαντο Τοῦρκοι τοὺς Γαλατινοὺς» (XXXVIII, 20). Άμεσα πήγαν στους βεζίρηδες για να παραπονεθούν και να υπενθυμίσουν την κομβικής σημασίας βοήθεια που τους παρείχαν. Όπως ανέφεραν, αν δεν τους είχαν πληροφορήσει για το σχέδιο, «εἰς κενὸν ἂν ἦσαν οἱ τόσοι κόποι τῶν διὰ ξηρᾶς εἰσαχθέντων ἐν τῷ λιμένι ὀγδοήκοντα πλοίων· τέφρα γὰρ ἔμελλον γεγονέναι καὶ κόνις παρὰ τῶν Ῥωμαίων» (Δούκας, XXXVIII, 20). Φαίνεται ξεκάθαρα πόσο αφερέγγυοι σύμμαχοι για τους Βυζαντινούς ήταν οι Γενουάτες του Γαλατά.

Αντιθέτως ο Γενουάτης Ιουστινιάνης αντιστάθηκε σθεναρά («Ὁ δὲ Ἰωάννης διὰ τῆς νυκτὸς ἐκείνης ἀγωνισάμενος» Δούκας, XXXIX, 4). Οι Οθωμανοί Τούρκοι τη νύχτα της 26ης Μαΐου 1453 ξεκίνησαν την τελική φάση της πολιορκίας τους. Ο Ιουστινιάνης έδωσε διαταγές στους στρατιώτες του ώστε να προετοιμαστούν γι' αυτήν κατάλληλα. Στις 29 Μαΐου 1453, έπειτα από δύο νύχτες συνεχόμενης πολιορκίας ο βασιλιάς μαζί με τον Ιουστινιάνη βρισκόταν στα τείχη που είχαν πέσει στον περίβολο του φρουρίου, «ἔχοντες μεθ' αὐτοὺς Λατίνους καὶ Ῥωμαίους ὡς τρισχιλίους» (Δούκας, XXXIX, 8). Όπως καταγράφει ο Δούκας, «Ὁ δὲ Ἰωάννης γενναίως παρίστατο σὺν τοῖς αὐτοῦ, ἔχων καὶ τὸν βασιλέα ἔνοπλον σὺν πάσῃ τῇ παρατάξει, ἀντιμαχόμενοι» (XXXIX, 9). Ο Ιωάννης πολεμούσε με αυταπάρνηση και σταμάτησε να μάχεται μόνο όταν τραυματίστηκε σοβαρά. «ἀφείλεν ὁ Θεὸς ἐκ τοῦ μέσου τῆς παρεμβολῆς τῶν Ῥωμαίων τὸν στρατηγὸν αὐτῶν γίγαντα καὶ ἰσχύοντα καὶ ἄνθρωπον πολεμιστήν» (Δούκας, XXXIX, 10). Τον περιγράφει αποδίδοντάς του μεγάλες τιμές. Η στολή του παρομοιάζεται με τα όπλα του Αχιλλέα, σαν να ήταν και ο Ιουστινιάνης ένα μυθικό πρόσωπο («καὶ ἦτις ὑπῆρχε κατασκευασμένη ὡς τὰ τοῦ Ἀχιλλέως ὄπλα» Δούκας, XXXIX, 10). Ήταν τόσο απαραίτητος για την άμυνα της Κωνσταντινούπολης, ώστε όταν είδε ο βασιλιάς να οπισθοχωρεῖ ο Ιωάννης προς το πλοίο του για να τον περιθάλψουν, «ἐδειλίασεν καὶ οἱ μετ' αὐτόν». Παρ' όλα αυτά, «ὅσον ἡ δύναμις, ἀντεμάχοντο» (Δούκας, XXXIX, 10). Ο Ιωάννης δεν είχε προλάβει

να φτάσει στο πλοίο για να θεραπεύσει την πληγή του, όταν κάποιοι άντρες του καταδιωγμένοι έφτασαν σε αυτόν τρέχοντας για να του αναγγείλουν «πῶς οἱ Τοῦρκοι εἰσίασιν ἐν τῇ πόλει καὶ ὁ βασιλεὺς ἐσφάγη» (Δούκας, XXXIX, 28).

Από την αντίδρασή τους στην Άλωση, φαίνεται ότι σε γενικές γραμμές οι κάτοικοι του Γαλατά δεν γνώριζαν για τις συμφωνίες που είχαν γίνει με τους Τούρκους. Όταν έγινε γνωστή η άλωση της Πόλης, αμέσως ὅλοι οι κάτοικοι αναζητούσαν πλοίο για να ξεφύγουν. Σύμφωνα με τον Δούκα «ἦν ἰδεῖν θέαμα ἐλεεινὸν ἐν τῇ παραθαλασσίᾳ τοῦ λιμένος· ἄνδρας, γυναῖκας, μονάζοντας, μονάστριας βοώσας οἰκτρῶς» (XXXIX, 29). Τότε ένας βεζίρης του τυράννου, ο Ζάγανος, ορκίστηκε ότι η πόλη τους θα διατηρηθεῖ απείραχτη. Οι κάτοικοι του Γαλατά που είχαν απομείνει έκαναν συμβούλιο, πήραν τα κλειδιά του κάστρου και μαζί με τον ποδεστά «ἀπῆλθον προσκυνήσοντες τῷ τυράννῳ· καὶ προσκυνήσαντες καὶ δόντες τὰς κλεῖς, αὐτὸς περιχαρῶς ἔλαβε καὶ τούτους σὺν ἰλαροῖς λόγοις καὶ βλέμματι ἔπεμψεν» (Δούκας, XXXIX, 30).

4. ΣΤ) Οικονομία

Σε αυτό το σημείο χρήσιμο θα ήταν να γίνει μια γενική αναφορά στην οικονομία του Βυζαντίου κατά την ύστερη περίοδο. Η ισχύς της βυζαντινής οικονομίας σταδιακά μειωνόταν. Το «υπέρπυρον» έχανε την αξία του, η αγροτική καλλιέργεια μίκραινε σε μέγεθος καθώς το κράτος συρρικνωνόταν, και το μεγαλύτερο μέρος του εμπορίου είχε περάσει στα χέρια των Ιταλών. Την περίοδο των Παλαιολόγων, η οικονομία του κράτους, η οποία είχε υπονομευθεί από τους Λατίνους, κατέρρευσε. Οι φόροι που προέρχονταν από τις λίγες κατεστραμμένες επαρχίες που παρέμεναν στα χέρια του βασιλιά, δεν πληρώνονταν, και ὅλα τα αποθέματα εξαντλήθηκαν. Οι θησαυροί εκποιήθηκαν και ο στρατός ήταν αδύνατον να τραφεί (Vasiliev, 1971, σ. 403).

Η περιορισμένη έκταση του κράτους και ο λιγιστός πληθυσμός του κατέστησαν αδύνατη τη διατήρηση στρατού από ντόπιους, αναγκάζοντας το κράτος να στραφεί σε έναν στρατό από μισθοφόρους. Τότε εμφανίστηκαν ως μισθοφόροι οι εταιρείες των Καταλανών, οι Τούρκοι, οι Γενουάτες, οι Ενετοί, οι Σέρβοι και οι Βούλγαροι. Το κράτος μερικές φορές ανίκανο να πληρώσει τους μισθοφόρους του, ήταν αναγκασμένο να ανέχεται από αυτούς τη λεηλάτηση επαρχιών και μεγάλων κέντρων. Έχοντας έναν αποδιοργανωμένο στρατό, οι Παλαιολόγοι προσπάθησαν ανεπιτυχώς να αποκαταστήσουν το ναυτικό (Vasiliev, 1971, σ. 404-405). Η αποτυχία

αποκατάστασης του ναυτικού είχε ως συνέπεια το Βυζάντιο να μη μπορεί να καταπολεμήσει την πειρατεία και σταδιακά να χάσει τον έλεγχο της Μαύρης Θάλασσας και του Αιγαίου, καθιστώντας κυρίαρχους από τον 14ο έως και τον 15ο αιώνα τους στόλους των ιταλικών δημοκρατιών.

Όσον αφορά την αγροτική οικονομία κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο, οι αγρότες ζούσαν σε χωριά γύρω από τα οποία υπήρχαν οι καλλιέργειές τους. Το κλίμα, το έδαφος και η διάρθρωση της παραγωγής επέβαλλαν την πολυκαλλιέργεια. Στη Μακεδονία συνυπήρχαν καλλιέργειες σιτηρών, αμπέλου, οσπρίων, οπωροφόρων δέντρων, με την εκτροφή μεταξοσκωλήκων, κτηνοτροφία, μελισσοτροφία και την αλιεία. Στη δυτική Μικρά Ασία καλλιεργούνταν σιτηρά, αμπέλια και υπήρχε ελαιοπαραγωγή. Κύρια χαρακτηριστικά της υπαίθρου του 13ου έως και του 15ου αιώνα είναι η αντικατάσταση του οικονομικού δεσμού κράτους και χωρικών με τη σχέση χωρικού και γαιοκτήμονα, η μειωμένη παρουσία της μικρής ιδιοκτησίας χωρικών, που περνάει στα χέρια μεγαλογαιοκτημόνων, η αποδυνάμωση παλαιών θεσμών, η δημογραφική ύφεση, και η αντίδραση των χωρικών λόγω της αυξημένης εκμετάλλευσης (Ahrweiler- Γλυκατζή, 1980, σ. 221-223).

Επίσης, με σειρά δωρεών και προνομίων το κράτος της Νίκαιας, και έπειτα των Παλαιολόγων, παρέδωσε σε μοναστήρια μεγάλες εκτάσεις γης, των οποίων οι φόροι εισπράττονταν από τους γαιοκτήμονες και όχι από την κεντρική εξουσία. Οι περισσότεροι χωρικοί μετατράπηκαν σε παροίκους, δηλαδή καλλιεργητές εξαρτημένους από τους ιδιοκτήτες των γαιών. Είχαν το δικαίωμα στην ιδιοκτησία και μπορούσαν να τη μεταβιβάσουν, ενώ η ιδιότητα του παροίκου δεν ήταν κληρονομική. Ήταν υποχρεωμένοι να αποδίδουν φόρους στους γαιοκτήμονες, συμβολικά δώρα και να εκτελούν «αγγαρείες» για αυτούς (Ahrweiler- Γλυκατζή, 1980, σ. 223).

Σε μεγάλη ένταση βρίσκονταν οι κοινωνικές σχέσεις μεταξύ των ανώτερων και των κατώτερων τάξεων. Η γεωργία που ήταν η πραγματική βάση της οικονομικής ευημερίας του κράτους βρισκόταν σε κατάσταση παρακμής. Πολλές εύφορες επαρχίες είχαν χαθεί, ενώ οι υπόλοιπες καταστράφηκαν από την ακατάπαυστη εμφύλια έριδα και τη μοιραία διάβαση των Καταλανών. Στη Μικρά Ασία, η οικονομική ευημερία των Ακριτών, που στηριζόταν στη γεωργία, υποσκάπηκε από τα μέτρα του Μιχαήλ Η΄ και τη νικηφόρα προώθηση των Τούρκων. (Vasiliev, 1971, σ. 406). Υπό την πίεση των μεγαλογαιοκτημόνων τα χωριά και οι χωρικοί υπέφεραν

πολύ, ενώ συγχρόνως η γεωργία καταστρεφόταν. Ο ταξικός αγώνας και το μίσος των κατώτερων τάξεων εναντίον των πλουσίων δεν ήταν αισθητός μόνο στις επαρχίες, αλλά και στις μεγάλες πόλεις του κράτους. Η εμφύλια διαμάχη έλαβε διαστάσεις ταξικού αγώνα σύμφωνα με τον Vasiliev (1971, σ. 408), καθώς η μια τάξη προσπαθούσε να διατηρήσει τα προνόμιά της και η άλλη να αποτινάξει τον ζυγό της πρώτης.

Λόγω των εξωτερικών και εσωτερικών συνθηκών, το βυζαντινό κράτος έχασε σταδιακά τον έλεγχο του εμπορίου του, αν και η Κωνσταντινούπολη παρέμεινε, πριν απομονωθεί από τους Οθωμανούς Τούρκους, ένα πραγματικά διεθνές εμπορικό κέντρο (Vasiliev, 1971, σ. 409). Υπήρχαν έμποροι τόσο από τη Δύση, όσο και από την Ανατολή. Το εμπόριο όμως στην Κωνσταντινούπολη δεν διεξαγόταν από τους Βυζαντινούς. Ο έλεγχός του περιήλθε σχεδόν εξ ολοκλήρου στα χέρια των Ενετών και των Γενουατών.

Από τα χρόνια του Μιχαήλ Η΄, η Γένουα κατέλαβε την πρώτη θέση στην οικονομική ζωή του Βυζαντίου, καθώς οι Γενουάτες δεν υπάγονταν σε φορολογία, έκτισαν και οχύρωσαν τον Γαλατά, και οργάνωσαν τα εργαστήριά τους και τις αποικίες τους στα νησιά του Αιγαίου, στη Μικρά Ασία, και στις ακτές της Μαύρης. Οι Ενετοί επίσης απολάμβαναν καθεστώς φοροαπαλλαγής. Όλα τα κέρδη που προέρχονταν από το διεξαγόμενο εντός του βυζαντινού κράτους εμπόριο, περιέρχονταν σε αυτές τις δύο ιταλικές Δημοκρατίες. Οι Παλαιολόγοι αναγκάστηκαν να εξαρτώνται από τις πλούσιες δημοκρατίες της Δύσης, με αποτέλεσμα να μην ασκούν κανένα έλεγχο στο κράτος όσον αφορά τα οικονομικά (Vasiliev, 1971, σ. 410- 412).

Η επίδραση των Ιταλών φαίνεται επίσης και στα νομίσματα, καθώς τον 14ο αιώνα υπό τους Ανδρόνικο Β΄ και Γ΄ έγινε μια απόπειρα μεταρρύθμισης του νομίσματος βάσει της οποίας υιοθετήθηκε ο τύπος νομίσματος της Φλωρεντίας. Το τελευταίο χρυσό νόμισμα εκδόθηκε υπό τον Μανουήλ Β΄, και δεν αναφέρονται νομίσματα υπό τον Κωνσταντίνο ΙΑ΄. Έχει διατυπωθεί μάλιστα μια θεωρία ότι από την εποχή του Ιωάννη Η΄ το Βυζάντιο ετέθη υπό καθεστώς μονομεταλλισμού βασισμένο στον άργυρο (Vasiliev, 1971, σ. 412).

Στην *Ιστορία* του Δούκα δεν υπάρχουν πολλές αναφορές σε ζητήματα οικονομικής φύσεως. Αναφέρεται όμως σε ένα πολύ χαρακτηριστικό παράδειγμα σχετικά με μια

περιοχή που είχε κοιτάσματα στυπτηρίας και τον τρόπο που διαφορετικοί λαοί κατάφεραν να συμβιώσουν. Πίστευε ότι ο μόνος τρόπος να συμβιώσουν τα διάφορα έθνη μεταξύ τους, ήταν το κοινό οικονομικό όφελος.

Σε μία περίπτωση υπήρξε μια συνεργασία μεταξύ των Ιταλών, Βυζαντινών και Οθωμανών Τούρκων κατοίκων μίας περιοχής με στόχο το οικονομικό όφελος. Πρόκειται για τη Νέα Φώκαια στην οποία υπήρχαν κοιτάσματα στυπτηρίας τα οποία επιθυμούσαν να τα εκμεταλλευτούν όλοι οι λαοί. Όπως επεξηγείται, «Ἔστι δὲ ἀναγκαῖον χρῆμα τοῖς δευσοποιοῖς· ἅπασαι γὰρ αἱ νῆαι αἱ ἀπὸ τῆς ἐώας εἰς τὰ ἐσπέρια μέρη πλέουσαι ἀναγκαῖον ἡγοῦνται τὸν φόρτον εἶναι τῆς νηὸς τὴν ἐν τῷ πυθμένι στυπτηρίαν· καὶ γὰρ Φράγγοι, Γερμανοί, Ἰγγλῆνοι, Ἰταλοί, Ἰσπανοί, Ἄραβες, Αἰγύπτιοι, Σύροι ἀπὸ τοῦ ὄρους ἐκείνου τὴν στυπτηρίαν πορίζονται ἔνεκα τῶν δευσοποιοῦν τεχνῶν» (Δούκας, XXV, 4). Την περίοδο του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου έφτασαν στην περιοχή αυτή Ιταλοί οι οποίοι ζήτησαν άδεια από τον Μιχαήλ να εκμεταλλεύονται το κοιτάσμα στυπτηρίας. Για να προστατευθούν από τους Οθωμανούς Τούρκους άρχισαν την κατασκευή ενός μικρού φρουρίου. Μόλις οι γείτονες Βυζαντινοί έμαθαν γι' αυτό, «ἐλθόντες εὗρον αὐτοὺς ἄρξαντας τοῦ ἔργου· καὶ δὴ ὡς ἐκ συνθήματος κοινολογησάμενοι σὺν τοῖς Λατίνοις ὑπέσχοντο τοῦ συμβοηθῆσαι καὶ συμπασχῆσαι καὶ συμπρᾶξαι ἐπὶ τῇ ἀνεγέρσει τοῦ φρουρίου καὶ οὐ φρούριον, ἀλλὰ καὶ εἰς μεγάλην πόλιν ἀποκαταστῆσαι τὸ οἰκοδομούμενον, εἰ μόνον χρείας κατεπειγούσης καὶ αὐτοὶ ὡς κτήτορες τοῦ τοιούτου χωρίου ἔσονται ἐντὸς φυλαττόμενοι.» (Δούκας XXV, 5).

Σε αρχικό στάδιο λοιπόν υπήρξε μια συνεργασία μεταξύ τους ώστε να προστατευθούν από τον κοινό κίνδυνο. Όταν αυτές οι περιοχές πέρασαν στα χέρια των Οθωμανών Τούρκων, οι Δυτικοί και οι Βυζαντινοί προχώρησαν σε ένορκη συμφωνία από κοινού με τον αρχηγό της Λυδίας αποδεχόμενοι να είναι φόρου υποτελείς. Γι' αυτόν τον λόγο «ἐν εἰρήνῃ διάγειν, ὁμοῦ Τοῦρκοι τε καὶ Ῥωμαῖοι, μὴ ἔχοντες τὸν τυχόντα πειρασμὸν παράτινος, ἀλλ' ἐξέρχεσθαι ἀκωλύτως καὶ ἐμπορεύεσθαι, ὁμοίως καὶ οἱ Τοῦρκοι εἰσέρχεσθαι ἀφόβως ἐν τῇ πόλει καὶ τῶν ἀναγκαίων ἀφθόνως ἀπολαμβάνειν, ὡς φίλοι συνδιάγοντες» (Δούκας, XXV, 6). Και τα τρία αυτά διαφορετικά έθνη κατάφεραν να συμβιώσουν στην περιοχή αυτή ειρηνικά. Μάλιστα αυτή η ειρηνική συνύπαρξη διατηρεῖται μέχρι και την περίοδο που γράφει την ιστορία του ο Δούκας («Κρατεῖ οὖν ἡ τοιαύτη συμφωνία ἕως σήμερον» Δούκας, XXV, 6). Ο Δούκας επιμένει μέσω αυτού του αποσπάσματος στη δύναμη της

οικονομίας να αμβλύνει τις διαφορές μεταξύ των ανθρώπων, τονίζοντας ότι οι οικονομικές δραστηριότητες είναι η μόνη ευκαιρία ώστε να εξομαλυνθούν τα προβλήματα μεταξύ Δύσης και Ανατολής.

Στην περιγραφή της συμβίωσης των διαφόρων εθνών σε αυτήν την περιοχή, ο Δούκας αναφέρεται και σε διάφορα νομισματικά μεγέθη. Όταν οι Δυτικοί και οι Βυζαντινοί κατά τα τέλη του 13ου αιώνα προχώρησαν σε συμφωνία με τον αρχηγό της Λυδίας, Σαχράν, ώστε να είναι φόρου υποτελείς, συμφώνησαν να καταβάλλουν ετησίως 15.000 αργυρά νομίσματα, τα οποία ισούνταν με 500 χρυσά νομίσματα («εις ποσότητα ίσουμένην νομισμάτων φ'» Δούκας, XXV, 6). Κάθε χρόνο μάλιστα έπρεπε ο αρχηγός της πόλης να ασπάζεται τον αρχηγό των Τούρκων «σὺν δώροις ἀργυρίων χιλιάσι δέκα» (Δούκας, XXV, 6).

Την περίοδο που ζούσε ο Μεχμέτ Α΄, κατέφτασε από την Γένουα ως ποδεστάς ο Ιωάννης Αδούρνος. Συμμορφούμενος με το παλιό έθιμο, προσκύνησε τον εμίρη Μεχμέτ και υπέβαλε την προσκύνηση υποτέλειας, λαμβάνοντας το δικαίωμα εκμετάλλευσης της στυπτηρίας με αντάλλαγμα την καταβολή 20.000 ανόθευτων χρυσών νομισμάτων ανά έτος για δέκα έτη («ὡς κατ' έτος ἀποδοῦναι εἴκοσιν χιλιάδων ἀριθμὸν νομίσματα καθαροῦ χρυσοῦ ἐν ἔτεσι δέκα» Δούκας, XXV, 8). Σε άλλο σημείο γίνεται αναφορά στον Αδούρνο που χρηματοδοτεί με 50.000 νομίσματα τους Τούρκους για να κατασκευάσουν και να εξοπλίσουν στόλο ώστε να διασχίσουν τον πορθμό της Καλλίπολης («καὶ σὺν αὐτῶ νομίσματα χιλιάδας πενήκοντα τοῦ ρογεῦσαι καὶ ἀπαρτίσαι στόλον τοῦ περᾶσαι τὸν πορθμὸν τῆς Καλλιουπόλεως» Δούκας, XXV, 8).

Από την καταγραφή του Δούκα, διακρίνεται η χρήση δύο διαφορετικών νομισμάτων, των χρυσών και των αργυρών. Στην περίοδο για την οποία γίνεται αναφορά, στα τέλη του 14ου αιώνα και αρχές του 15ου, είχε ήδη αρχίσει από τη δεκαετία του 1370 η χρήση ενός αργυρού νομίσματος, του σταυράτου, το οποίο είχε τη μισή αξία του υπέρπυρου (Metcalf, 2003, σ. 19). Υπήρχε όμως ήδη ένα παλιότερο ασημένιο νόμισμα, το βασιλικόν, το οποίο εκδόθηκε κατά τη συμβασιλεία του Ανδρονίκου Β΄ και του Μιχαήλ Θ΄ σύμφωνα με τα πρότυπα του ενετικού γροσιού. Σύμφωνα με τον Metcalf (2003, σ. 19), το βασιλικόν ήταν αυτό που σημάδεψε την αλλαγή από χρυσό σε ασήμι για το Βυζάντιο.

Η λειτουργία του εμπορίου περιελάμβανε για συναλλαγές μεταξύ διαφορετικών κρατών, το λιώσιμο και τη μετατροπή συναλλάγματος στο επίσημο συνάλλαγμα της περιοχής που λάμβανε χώρα η συναλλαγή. Ο τρόπος που γινόταν αυτή η μετατροπή ευνόησε τους Ιταλούς, οι οποίοι ήταν υπεύθυνοι για το περισσότερο εμπόριο στη βυζαντινή επικράτεια και κατείχαν το περισσότερο ασήμι, οδηγώντας στη διεύρυνση της χρήσης αυτού του υλικού για τα νομίσματα (Metcalf, 2003, σ. 15-20).

Λαμβάνοντας και αυτές τις πληροφορίες υπόψη μπορεί να παρατηρήσει κανείς τα εξής διαβάζοντας αυτά που ανέφερε ο Δούκας για τα νομίσματα. Αν και είχε σταματήσει η κοπή χρυσών νομισμάτων προ πολλού στο Βυζάντιο, και οι Ιταλοί γενικά ήταν από τους πρώτους που χρησιμοποιούσαν το ασήμι, στις συναλλαγές των Γενουατών με τους Οθωμανούς υπάρχει χρήση χρυσού. Γίνεται επίσης αναφορά σε νομίσματα «καθαρού χρυσίου». Ίσως το ασημένιο νόμισμα το οποίο συγκρίνεται με το χρυσό (15.000 ασημένια νομίσματα ή 500 χρυσά) να πρόκειται για το βασιλικόν, ή το γρόσι, ή για κάποιο αντίστοιχο νόμισμα των Γενουατών κατά τα πρότυπα αυτών.

4. Η) Ο ρόλος των γυναικών στο Βυζάντιο

Οι αναφορές του Δούκα για γυναίκες στην *Ιστορία* του αφορούν γυναίκες αριστοκρατικής καταγωγής και καλόγριες. Σε αυτό το σημείο θα γίνει μια πολύ σύντομη εισαγωγή στον ρόλο της γυναίκας στο Βυζάντιο. Αρχίζοντας από την ανατροφή των περισσότερων κοριτσιών, αυτή συνδεόταν άμεσα με τον ρόλο που είχαν μέσα στην οικογένεια και με τις προοπτικές για το μέλλον τους, οι οποίες συνήθως ήταν περιορισμένες είτε στον γάμο είτε στη μοναστική ζωή. Και για τις δύο αυτές περιπτώσεις, προϋπόθεση αποτελούσε η σωστή ανατροφή που στόχευε στη δημιουργία μελλοντικών ενάρετων συζύγων ή μοναζουσών (Νικολάου, 2005, σ. 41-42).

Για την ανατροφή φρόντιζαν από κοινού οι γονείς, που δεν αδιαφορούσαν και για την ομορφιά του σώματος, αλλά και για την ομορφιά της ψυχής. Επιδιώκονταν ως αρετές η τιμιότητα, η εγκράτεια, η φιλανθρωπία και η ολιγάρκεια (Νικολάου, 2005, σ. 54). Παρόλο που οι γυναίκες είχαν πρόσβαση στη βασική εκπαίδευση, πολλές ήταν αναλφάβητες. Υπάρχουν πολλές αναφορές σε μητέρες που διδάσκουν στα παιδιά τους τη Βίβλο και τους Ψαλμούς, όμως μπορεί να τα αναπαρήγαγαν από μνήμης, επομένως δεν αποτελεί αυτό ένδειξη ικανότητας ανάγνωσης (Herrin, 1991a, σ. 2203). Οι αριστοκρατικής καταγωγής γυναίκες σε αρκετές περιπτώσεις λάμβαναν αντίστοιχη

εκπαίδευση με αυτή των ανδρών, επειδή υπήρχε η αντίληψη πως μια τέτοια γυναίκα μπορεί να έπρεπε να αναλάβει εξουσία ή και να διαχειριστεί την οικογένειά της.

Γενικά οι γυναίκες ζούσαν εσώκλειστες και έπρεπε να φορούν πέπλο εκτός σπιτιού. Μπορούσαν να κυκλοφορούν εκτός σπιτιού ώστε να εργαστούν, να προσέλθουν στην εκκλησία, να επισκεπτούν τους γονείς τους, και να συμμετάσχουν σε δημόσιες ή κρατικές εκδηλώσεις. Παρά την υποταγή της γυναίκας στον σύζυγό της, αυτή διατηρούσε κάποια σημαντικά δικαιώματα. Διατηρούσε την προίκα της, είχε ίσα δικαιώματα με τα αδέρφια της στην περιουσία, και μπορούσε να αιτηθεί διαζύγιο. Ως χήρα, διατηρούσε τον έλεγχο της οικογενειακής περιουσίας και την εξουσία απέναντι στα παιδιά της. Ορισμένες γυναίκες από αριστοκρατικές οικογένειες διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στον κοινωνικό, πολιτικό, πολιτιστικό και θρησκευτικό βίο του κράτους. Ίδρυσαν μοναστήρια, οργάνωσαν λογοτεχνικούς κύκλους και υπήρξαν πάτρωνες της τέχνης. Βασίλισσες μπορούσαν να εξουσιάζουν αυτόνομα ή να δρουν εκ μέρους των ανήλικων γιών τους (Herrin, 1991b, σ. 2202-2203).

4. Η. 1) Γυναίκες αριστοκρατικής καταγωγής

Οι αναφορές σε γυναίκες αριστοκρατικής καταγωγής στην *Ιστορία* του Δούκα γίνονται κυρίως στο πλαίσιο του γάμου με κάποιον βασιλιά. Γίνεται επίσης μια αναφορά σε μια έγγυο που επηρεάστηκε από τις νοθεσίες ενός πνευματικού με αποτέλεσμα να μην κοινωνήσει πριν τη γέννα.

Όσον αφορά τις συζύγους των βασιλέων, ας εξεταστούν αυτά που καταγράφονται για τους γάμους που κανόνισε ο Μανουήλ Β΄, αποβλέποντας πιθανώς σε σύναψη συμμαχιών (Σταθακόπουλος, 2020, σ. 300), με τους μεγάλους δούκες της Μόσχας και με τους Μομφερράτους και τους Μαλατέστα της Ιταλίας για τους γιούς του, Ιωάννη Η' και Θεόδωρο. Οι σχέσεις μεταξύ του Βυζαντίου και της Δύσης, ήδη από την Κομνήνεια περίοδο, χαρακτηρίζονταν από τη σύναψη γάμων ώστε να αναπτυχθούν ευρείες και ισχυρές οικογενειακές σχέσεις. Ειδικά κατά τα τελευταία χρόνια του Βυζαντίου, η επιβίωση του κράτους ήταν συνυφασμένη με τα συμφέροντα που διατηρούσαν οι Δυτικοί στη Μεσόγειο (Origone, 1995, σ. 226).

Όταν διευθετήθηκε το ζήτημα της διαδοχικής έριδας μεταξύ του Μεχμέτ Α΄ και του Μωσή με τη νίκη του πρώτου, ο Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος, όπως πληροφορεί ο

Δούκας, επειδή δεν είχε πλέον κάποιον εχθρό (υπενθυμίζεται ότι διατηρούσε αδελφικές σχέσεις με τον Μεχμέτ) ήθελε να παντρεύσει τον γιό του, Ιωάννη («Ὁ δὲ βασιλεὺς Μανουὴλ ἐν ἀδείᾳ ὦν καὶ μὴ ἔχων τὸν παρεμποδίζοντα, ἠβουλήθη γάμους ποιῆσαι τῷ υἱῷ αὐτοῦ Ἰωάννη» Δούκας, XX, 3).

Ο Μανουήλ Β΄ έστειλε πρέσβεις στον ρήγα της Ρωσίας και ζήτησε την κόρη του για νύφη. Αφού την προετοίμασε για τον γάμο, άλλαξε το όνομά της σε Άννα²⁴. Δεν προχώρησε όμως στη στέψη άμεσα, επειδή το κορίτσι ήταν μόλις έντεκα χρονών («οὐκ ἠβουλήθη στέψαι τότε εἰς βασιλέα, ἦν γὰρ ἡ κόρη | τὸ ἐνδέκατον ἄγουσα ἔτος» Δούκας, XX, 3). Ο αρραβώνας²⁵ έγινε το 1411, ο γάμος το 1414, αλλά η Άννα πέθανε από πανούκλα στην Κωνσταντινούπολη το 1417. Ο θάνατός της προκάλεσε μεγάλο πένθος στους Πολίτες («έτελεύτησε καὶ ἡ βασιλὶς Ἰωάννη, μέγα πένθος καταλιποῦσα τοῖς Πολίταις» Δούκας, XX, 3).

Μετά από τρία χρόνια περίπου ο Μανουήλ ήθελε να βρει δεύτερη νύφη για τον Ιωάννη, καθώς και μια νύφη για τον δεύτερο γιο του, τον Θεόδωρο. Αυτήν τη φορά στράφηκε στην Ιταλία. Για τον Ιωάννη βρήκε την κόρη του μαρκησίου Θεοδώρου Μόντη της Φερράρας και για τον Θεόδωρο την κόρη του κόντε Μαλατέστα²⁶. Και οι δύο γάμοι έγιναν άμεσα. Ο Ιωάννης με την κόρη του μαρκησίου, τη Σοφία Μομφερρατική, αναγορεύτηκαν βασιλεῖς Ρωμαίων («Καὶ εἰσελθόντων ἐν τῇ Πόλει καὶ στεφανώσας αὐτοὺς ὁ πατὴρ νόμῳ γάμου, ταινιοῖ τούτους καὶ βασιλεῖς Ῥωμαίων ἀναδεικνυσι» Δούκας, XX, 5). Έπειτα έγινε ο γάμος μεταξύ του Θεοδώρου και της κόρης του Μαλατέστα, αποκτώντας ο Θεόδωρος τον τίτλο του Δεσπότη («καὶ δεσπότην Λακεδαιμονίας εὐφήμησεν, ἐνδύσας αὐτὸν τὰ παράσημα» Δούκας, XX, 5).

Ο Ιωάννης όμως δεν άντεχε αυτόν τον γάμο («Ὁ δὲ βασιλεὺς Ἰωάννης ἦν μὴ στέργων τὴν σύνοικον»). Ο λόγος ήταν η εμφάνιση της Σοφίας, την οποία μάλιστα ο Δούκας δεν διστάζει να περιγράψει λεπτομερῶς χρησιμοποιώντας ακόμα και δημῶδεις εκφράσεις («ἡ κόρη γὰρ τῷ μὲν σώματι καὶ μάλα εὐάρμοστος· τράχηλος

²⁴ Η Άννα ήταν η κόρη του μεγάλου δούκα της Μόσχας, Βασίλη Α΄ Δημητρίεβιτς.

²⁵ Η μνηστεία, δηλαδή η αμοιβαία υπόσχεση γάμου, προηγούνταν συνήθως αυτού. Η ηλικία που απαιτούσε ήταν αρκετά μικρότερη εκείνης του γάμου. Τόσο η Εκλογή όσο και ο Πρόχειρος νόμος όριζαν πως οι μνηστευόμενοι έπρεπε να έχουν συμπληρώσει τα επτά χρόνια. Η εκκλησία την αναγνώριζε ως έγκυρη, αλλά για να την ιερολογήσει έπρεπε να είχαν συμπληρώσει οι μνηστευόμενοι τη νόμιμη ηλικία του γάμου, η οποία για τους άντρες ήταν τα δεκατέσσερα και για τις γυναίκες τα δώδεκα χρόνια (Νικολάου, 2005, σ. 73).

²⁶ Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι ο Μανουήλ Β΄ έλαβε άδεια από τον πάπα Μαρτίνο Ε΄ ώστε να παντρεύσει τους γιους του με Δυτικές γυναίκες. Οι γιοι του επίσης έπρεπε να υπογράψουν ένα έγγραφο σύμφωνα με το οποίο θα σέβονταν το δόγμα της Δύσης (Origone, 1995, σ. 230-231).

εὐειδής, θριξ ὑποξανθίζουσα καὶ τοὺς πλοκάμους ὡς ρύακας χρυσαυγίζοντας μέχρι τῶν ἀστραγάλων καταρευομένους ἔχουσα, ὤμους πλατεῖς καὶ βραχίονας καὶ στέρνα καὶ χεῖρας ἐμμέτρους καὶ δακτύλους κρυσταλλοειδεῖς καὶ τὴν πᾶσαν ἡλικίαν τοῦ σώματος ἀνωρῶρεπῆ καὶ πολὺ εἰς τὸ ὄρθιον ἰσταμένη· ὄψις δὲ καὶ χεῖλη καὶ ῥινὸς κατάστασις καὶ ὀφθαλμῶν καὶ ὀφρῶν σύνθεσις ἀειδεστάτη· παντάπασιν ὡς ἔπος χυδαῖον εἰπεῖν· «Ἄφ' ἐμπρὸς τεσσαρακοστῆ καὶ ὀπισθεν πάσχα». Τοιαύτην οὖν ἰδὼν ὁ βασιλεὺς Ἰωάννης οὐκ ἐμίγη ταύτην, οὐδὲ τὸ παράπαν σύγκοιτος ταύτης ἐγένετο» Δούκας, XX, 6). Ο Ἰωάννης ἤθελε νὰ τὴν στείλῃ πίσω στὴν Ἰταλία, ἡ Σοφία ὁμῶς βλέποντας τὴν κατάστασιν τὸ 1426 ἀποφάσισε ἡ ἴδια νὰ δραπετεύσῃ. Ἐστειλε μῆνυμα στους Γενουάτες τοῦ Γαλατά ὥστε νὰ τοὺς εἰδοποιήσῃ γιὰ τὴν ἀναχώρησίν της. Μία μέρα, προσποιούμενη ὅτι ὅλα κυλούσαν ομαλὰ, ἀπέδρασε τὸ ἀπόβραδο με μίαν διήρη που εἶχαν προετοιμάσει οἱ προύχοντες τοῦ Γαλατά. Τὴν ὑποδέχθηκαν με ὅλες τὶς τιμές καὶ διέβησαν στὴν ἀπέναντι πλευρὰ («ἐντίμως αὐτὴν λαβόντες τὴν περαίαν ἐδιέβησαν καὶ πάντες προὔπνιτον αὐτὴν καὶ δουλικῶς προσεκύνουν ὡς κυρίαν αὐτῶν καὶ δέσποιναν» Δούκας, XX, 6). Οἱ παλατιανοὶ ὅταν τὸ ἔμαθαν αὐτὸ προσβλήθηκαν καὶ θέλησαν νὰ καταστρέψουν τὰ προάστια τοῦ Γαλατά. Ο Μανουήλ ὁμῶς τοὺς σταμάτησε. Ἡ «βασιλὶς» Σοφία, ὅπως συνεχίζει νὰ τὴν ἀποκαλεῖ ο Δούκας, ἐπιβιβάστηκε με ὅλες τὶς τιμές («εἰσηλθεν ἐντίμως μετὰ δόξης ἢ βασιλὶς» XX, 6) σὲ πλοῖο τῶν Γενουατῶν με προορισμὸ τὴν Ἰταλία.

Ἐχοντας ἀποκομίσει ἀπὸ ὅλη αὐτὴ τὴν ὑπόθεσιν μόνον τὸ στέμμα τῶν Ρωμαίων, ἡ Σοφία κατὰ τὴν ἀφίξίν της στὴν Ἰταλία εἶπε τὰ εξῆς: «Ἄρκει μοι τοῦτο εἰς μαρτύριον, ὅτι βασίλισσα τῶν Ῥωμαίων ἐγενόμην καὶ εἰμί· περὶ δὲ θησαυρῶν μυριοτάλαντων οὐ μέλει μοι» (Δούκας, XX, 6). Ὅταν ἔμαθαν τὴν ἀφίξίν της οἱ προύχοντες, τὴ συνάντησαν καὶ τὴ συνόδευσαν μέχρι τὰ ἀνάκτορα τῆς πατρικῆς τῆς ἐστίας. Φαίνεται ὁ σεβασμὸς που ἐδείχναν ἀκόμα καὶ οἱ Ἰταλοὶ στὸν θεσμό τοῦ «Ῥωμαίου» βασιλιά. Καὶ αὐτὸς ὁ σεβασμὸς ἐκείνη τὴν περίοδο τουλάχιστον, δὲν περιοριζόταν στὸ πρόσωπο τοῦ Μανουήλ Β' (σὲ ἀντίθεσιν με τὴν περίπτωση τοῦ Ἰωάννη Ε', ὁ ὁποῖος ὅταν εἶχε ἐπισκεφτεῖ τὴν Ἰταλία ἀντιμετωπίστηκε με μεγάλη ἀσέβεια). Οἱ Γενουάτες τοῦ Γαλατά ἀν καὶ τεχνικὰ δὲν ἦταν ὑποτελεῖς τοῦ «Ῥωμαίου» βασιλιά, τὴν τίμησαν ὡς βασίλισσα ἐνῶ καὶ ἡ ἴδια ἀνέφερε ὅτι ὁ τίτλος τῆς Ῥωμαίας βασίλισσας που ἀπέκτησε ἦταν ἀρκετὸς.

Ἄς ἐξετάσουμε τὸν τρόπο με τὸν ὁποῖο ἀντιλαμβάνονταν οἱ Βυζαντινοὶ τοὺς γάμους με τὶς πριγκίπισσες τῆς Δύσης, ἀναφέροντας καὶ παραδείγματα ἀπὸ ἄλλους

γάμους που δεν καταγράφονται στον Δούκα. Η Ειρήνη του Μομφερράτου, χαρακτηρίζεται ως μια γυναίκα που δεν φοβάται τον Θεό και δεν σέβεται τους άντρες. Η πριγκίπισσα Άννα της Σαβοΐας, χαρακτηρίζεται ως μια γυναίκα που δεν μπορούσε να ελέγξει τον εαυτό της γιατί ποτέ της δεν έμαθε να πειθαρχεί. Η Σοφία του Μομφερράτου περιγράφεται ως μια άσχημη νεαρή γυναίκα. Ιδιαίτερα η συμπεριφορά της Ειρήνης και της Άννας, ανέπτυξε αντιπαλότητες (Origone, 1995, σ. 240). Φαίνεται λοιπόν ότι τα χαρακτηριστικά αυτών των γυναικών βρίσκονται σε απόκλιση με αυτά που αναμένεται να έχει μια βυζαντινή βάσει της ανατροφής της, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω.

Συνεπώς αναπτύσσεται μια σύγκριση μεταξύ αυτών και των Ελληνίδων συζύγων βασιλέων των αντίστοιχων περιόδων, όπως η Ειρήνη Κομνηνή, η Θεοδώρα Καντακουζηνή, και η Μαρία Κομνηνή, οι οποίες φέρουν τα χαρακτηριστικά της βυζαντινής ανατροφής (Origone, 1995, σ. 240). Ο Δούκας αναφέρεται επίσης στον τρίτο γάμο του Ιωάννη Η΄, ο οποίος έγινε με τη Μαρία Κομνηνή, κόρη του βασιλιά της Τραπεζούντας. Η Μαρία Κομνηνή περιγράφεται ως ωραία εμφανισιακά και ηθικά («ώραϊαν καὶ κάλλει καὶ ἤθει» Δούκας, XX, 7). Τον Σεπτέμβριο του 1427 τελέστηκε ο γάμος από τον πατριάρχη Ιωσήφ και η Μαρία αναγορεύθηκε βασίλισσα Ρωμαίων.

Κάνει λόγο και για μια γυναίκα ευγενούς καταγωγής η οποία ήταν ετοιμόγεννη και ήθελε να κοινωνήσει πριν τη γέννα. Όπως είχε αναφερθεί και παραπάνω για το συγκεκριμένο παράδειγμα, ενώ ο πνευματικός της την παρότρυνε να κοινωνήσει από ιερέα που είχε παρευρεθεί στη λειτουργία της 12ης Δεκεμβρίου που είχε τελεστεί στην Αγία Σοφία, ένας άλλος πνευματικός το απαγόρευσε αυτό. Ο Δούκας κατακρίνοντας τα λόγια του δευτέρου, αναφέρει για την αρχόντισσα ότι διχάστηκε ανάμεσα στις δύο εντολές, και τελικά γέννησε το βράδυ, χωρίς να έχει κοινωνήσει («Ἡ δὲ εὐγενὴς ἐκείνη γυνὴ διχονοοῦσα ἐν μέσῳ τῶν δύο τούτων προστάξεων, ἐκωλύθη ὑπὸ τοῦ λογισμοῦ καὶ τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ οὐ μετέλαβε καὶ διὰ τῆς νυκτὸς ἀκοινοτήτος τέτοκεν.» Δούκας, XXXVII, 6). Μέσω αυτού του παραδείγματος θα μπορούσε να σκεφτεί κανείς ότι μέχρι και οι αριστοκρατικής καταγωγής βυζαντινές γυναίκες θεωρούσαν ότι έπρεπε να δείχνουν ευσέβεια και να υπακούουν στις νουθεσίες του κλήρου, ακόμα και αν κάποια νουθεσία μπορεί να απέβαινε επιζήμια.

4. Η. 2) Καλόγριες

Μια άλλη τάξη γυναικών οι οποίες αναφέρονται στο έργο του Δούκα είναι οι καλόγριες, στα πλαίσια της πολιτικής αναταραχής που επικρατούσε στην Κωνσταντινούπολη μετά τη σύνοδο Φερράρας- Φλωρεντίας. Γράφει ότι καλόγριες τον παρακίνησαν να γράψει τα γεγονότα που ακολούθησαν μετά τη σύνοδο αυτή («παρεκίνησάν με γάρ αἱ μονάστριαι εἰπεῖν καὶ γράφειν» Δούκας, XXXVI, 2).

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, βάσει της βυζαντινής ανατροφής, οι γυναίκες προορίζονταν είτε να γίνουν καλές σύζυγοι ή μοναχές. Οι γυναίκες μπορούσαν να γίνουν καλόγριες στα περισσότερα στάδια της ζωής τους. Λόγοι που μπορεί να ωθούσαν μια γυναίκα να ακολουθήσει τον μοναστικό βίο ήταν θάνατοι στην οικογένεια, κακουχίες, και ασθένειες. Ήταν σύνηθες επίσης να παίρνουν τον μοναστικό όρκο όταν είχαν χηρέυσει ή όταν ο σύζυγος είχε γίνει και αυτός μοναχός. Όταν γίνονταν μοναχές αποκτούσαν και ένα καινούργιο όνομα, το οποίο άρχιζε με το πρώτο γράμμα του βαπτιστικού τους ονόματος (Talbot, 1991d, σ. 1504).

Κατά την περίοδο των Παλαιολόγων θεωρούνταν τυπικό οι γυναίκες να εγκαταλείπουν τα εγκόσμια σε μεγάλη ηλικία και να εισέρχονται σε ένα μοναστήρι. Όπως και τους προηγούμενους αιώνες, η είσοδος σε μοναστήρι σημαίνει σε κάποιο βαθμό την απομάκρυνση από την οικογένεια και τους φίλους. Λόγω της ανασφάλειας που επικρατούσε εκείνη την εποχή, ειδικά στις επαρχίες από τις λεηλασίες των Τούρκων, οι γυναίκες, ακόμα και οι παντρεμένες ή οι νεαρές, αναζητούσαν καταφύγιο σε μονές. Γυναίκες αριστοκρατικής καταγωγής είχαν τη δυνατότητα να φέρουν μαζί τους και υπηρέτες στα μοναστήρια, ενώ οι λαϊκές γυναίκες μοχθούσαν καθημερινά ώστε να εξασφαλίσουν τροφή, στέγη, και την αίσθηση της κοινότητας (Connor, 2004, σ. 348).

Κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο ο κανονισμός σχετικά με τη διατήρηση σχέσεων των μοναχών με τους συγγενείς τους ήταν πιο χαλαρός. Οι μοναχές μπορούσαν να φύγουν από το μοναστήρι ώστε να επισκεφτούν τις οικογένειές τους, ακόμα και ασυνόδευτες, ενώ ένας πατέρας μπορούσε να επισκεφτεί την κόρη του στο κελί της. Απαγορευμένοι όμως ήταν οι οικογενειακοί δεσμοί μεταξύ μελών της ίδιας μοναστικής κοινότητας. Οι οικογενειακοί δεσμοί έπρεπε να εγκαταλείπονται για όφελος της μοναστικής οικογένειας, ώστε να αντιμετωπίζουν οι μοναχές η μία την άλλη ως πνευματικές αδελφές (Connor, 2004, σ. 348-349).

Η ζωή σε μια μονή οριζόταν από το τυπικό του ιδρυτή ή εθιμοτυπικά, μιας και δεν είχαν όλες κάποια ρυθμιστικά έγγραφα. Κύριας σημασίας είναι οι κανονισμοί που αφορούν τον εγκλεισμό και των διαχωρισμό των φύλων. Συνήθως οι μοναχές έπρεπε να μένουν εντός της μονής και να βγαίνουν εκτός μόνο για επίσκεψη σε συγγενείς, ενώ οι μόνοι άντρες που γίνονταν αποδεκτοί εντός ήταν ιερείς, πνευματικοί, και γιατροί. Αυτοί οι κανονισμοί δεν ήταν όμως τόσο ισχυροί στην πράξη. Οι μοναχές μπορούσαν να τελούν φιλανθρωπικές δραστηριότητες, όπως επισκέψεις σε φυλακές και ασθενείς, να πάνε για προσκύνημα σε κάποιον ναό, και να βγουν από τη μονή για διάφορες τελετές. Ζούσαν υποχρεωτικά σε ένα κοινόβιο, σε αντίθεση με τους μοναχούς που μπορούσαν να επιλέξουν και την ασκητική ζωή. Αν και υπήρχαν διάφορες θέσεις που κάλυπταν οι γυναίκες, μερικές θέσεις ευθύνης αναλάμβαναν άντρες, όπως του φύλακα, του εφόρου, του ιερέα, του πνευματικού και του γιατρού (Connor, 2004, σ. 349-350).

Ο Δούκας καταγράφει τα εξής σχετικά με την αντίδραση των καλογραιών, όταν έμαθαν για την ενωτική λειτουργία στην Αγία Σοφία: «Τότε αἱ δοκοῦσαι καθαραὶ καὶ εἰς Θεὸν ἐν ὀρθοδοξίᾳ σχολάζουσαι μονάστριαι κατὰ τὸ δοκοῦν αὐταῖς καὶ τὸν αὐτῶν διδάσκαλον Γεννάδιον, ἅπασαι σὺν τοῖς ἡγουμένοις καὶ πνευματικοῖς καὶ λοιποῖς ἱερεῦσι καὶ λαϊκοῖς τὸ ἀνάθεμα ἐξεβόησαν καὶ τὸν ὄρον τῆς συνόδου καὶ τοὺς στέρξαντας καὶ στέργοντας καὶ μέλλοντας στέρξει ἀναθεμάτισαν» (Δούκας, XXXVI, 4). Αν και ο Δούκας φαίνεται να διαφωνεί ως προς τη συγκεκριμένη περίπτωση για τον χαρακτήρα των καλογραιών, εκφράζεται μια πεποίθηση των Βυζαντινών για τις γυναίκες που ζούσαν μοναστικό βίο. Ήταν «καθαραὶ» και αφιερωμένες στην ορθοδοξία. Επιπλέον φαίνεται ότι οι γυναίκες ως κοινωνική ομάδα, λάμβαναν θέση σε εκκλησιαστικά και κοινωνικά ζητήματα. Αυτό έχει προηγούμενο ήδη από τη μεσοβυζαντινή περίοδο, όπου κατά την εικονομαχία υπήρχαν γυναίκες που υποστήριζαν τους εικονόφιλους, και μπορεί να έρχονταν σε σύγκρουση ακόμα και με τους συζύγους τους. Ο Στουδίτης δεν δίστασε τότε να αναγνωρίσει στις γυναίκες ισότητα στη μάχη για την ορθοδοξία (Νικολάου, 2005, σ. 229-230).

Ο ιστορικός καταγράφει και μια προσωπική του μαρτυρία. Είδε όταν επισκέπτηκε την Κωνσταντινούπολη μετά την άλωση: «Μονάστριαν καὶ τὰ θεῖα λόγια μεμυημένην οὐ μόνον κρεωφαγοῦσαν καὶ ἄμφια τῶν βαρβάρων τῷ σώματι περιφέρουσαν, ἀλλὰ καὶ τῷ ψευδοπροφήτῃ θυσίαν φέρουσαν καὶ τὴν ἀσέβειαν ἀνεπαισχύντως ὁμολογοῦσαν» (Δούκας, XXXVI, 6). Ίσως η αρνητική στάση που φαίνεται να

διατηρεί απέναντι στις καλόγριες, να οφείλεται στο γεγονός ότι αυτές ήταν ανθενωτικές, ενώ ο ίδιος υποστήριζε την ένωση των εκκλησιών. Επίσης, θα μπορούσε να υποθέσει κανείς, όσον αφορά το τελευταίο παράδειγμα και λαμβάνοντας υπόψη τη λαϊκή ευσέβεια και θρησκευτικότητα που χαρακτήριζε τον Δούκα, ότι ο ιστορικός ένιωθε μια δυσφορία βλέποντας τις ανθενωτικές μοναχές να συνεχίζουν το μοναστικό τους βίο ενώ η Κωνσταντινούπολη είχε αλωθεί, και αυτό να επηρέασε την περιγραφή του σε αυτό το σημείο.

5. Σύνοψη- Συμπεράσματα- Παρατηρήσεις

Αρχικά πρέπει να τονιστεί ότι ο Δούκας εστιάζει κυρίως στην κοινωνία της Κωνσταντινούπολης. Ήταν όπως διαφαίνεται και στο έργο του (όπως και άλλων βυζαντινών συγγραφέων) όχι μόνο η πρωτεύουσα, αλλά και η πόλη που όριζε το Βυζάντιο.

Μετά τη σύνοδο Φερράρας-Φλωρεντίας η Κωνσταντινούπολη βρισκόταν σε αναταραχή. Ο κόσμος χωρίστηκε σε δύο στρατόπεδα, των ενωτικών και των ανθενωτικών. Στην ανθενωτική μερίδα της περιόδου αυτής εντοπίζονται πολλά κοινά στοιχεία με τα διάφορα κινήματα που αναπτύχθηκαν στα τέλη του 13ου αιώνα λόγω των χειρισμών του βασιλιά, όσον αφορά τα εκκλησιαστικά ζητήματα. Δεν επρόκειτο για μια απλή διαμάχη μεταξύ των ιερέων της εκκλησίας, αλλά επηρέαζε σε μεγάλο βαθμό όλους τους κατοίκους της Κωνσταντινούπολης. Βέβαια, οι διαμάχες για τα εκκλησιαστικά ζητήματα του 15ου αιώνα δεν έλαβαν την ίδια έκταση με αυτές του 13ου αιώνα. Πρέπει να τονιστεί ότι ο Δούκας κατακρίνει τους Βυζαντινούς για τη στάση που επέδειξαν σχετικά με τη Σύνοδο. Κατέκρινε τους ιεράρχες και τους ιερείς που την υπέγραψαν και ορκίστηκαν σε αυτήν χωρίς να πιστεύουν, κατέκρινε και τον λαό για τον τρόπο που αντέδρασε και για την αδυναμία του να αντιληφθεί ποιο είναι το συμφέρον τους. Όλοι τους με τη στάση που τήρησαν κατά τον Δούκα αμάρτησαν.

Σε ορισμένα σημεία θα έλεγε κανείς ότι παρουσιάζει μια ευχαρίστηση για την τιμωρία των χριστιανών. Πίστευε στην προφητεία περί «μ α μ α ι μ ι» και στην προφητεία που έλεγε ότι αν τελειώσει η δυναστεία των Παλαιολόγων, θα επέλθει στη συνέχεια και το τέλος των Οθωμανών. Εφόσον τιμωρήθηκαν οι χριστιανοί για τα αμαρτήματα των προγόνων τους και τιμωρούνται για τα αμαρτήματα που διαπράττουν την περίοδο του Δούκα, θα τιμωρηθούν στο μέλλον και για τα δικά τους οι Οθωμανοί Τούρκοι. Άλλωστε, όπως έχει αναφερθεί, ο ίδιος πίστευε ότι δεν είναι σωστό να γράφει για τα κατορθώματα των εχθρών του, και ο μόνος λόγος για τον οποίο συνεχίζει να γράφει την ιστορία του είναι ώστε να καταγράψει και την πτώση τους. Πέρα από τις προφητείες, ο Δούκας αναφέρεται περιορισμένα σε θεοσημίες, για αυτό και έγινε μια παράθεση των θεοσημιών στις οποίες αναφέρονται οι υπόλοιποι «ιστορικοί της Αλώσεως». Η επιλογή των θεοσημιών που αναφέρονται από τις ιστορικές πηγές για την άλωση της Κωνσταντινούπολης, αν και πιθανότατα στηρίζεται σε φυσικά και μετεωρολογικά φαινόμενα, εν μέρει τουλάχιστον, δε

φαίνεται να είναι εντελώς τυχαία, και οπωσδήποτε έχει ένα ιδιαίτερο κοσμοθεωρητικό και ιδεολογικό υπόβαθρο, όπως συμβαίνει με τις περισσότερες εκφάνσεις του μεσαιωνικού ελληνικού κόσμου (Βαρβούνης, 1994, σ. 139).

Γνωστή είναι η αριστοκρατική καταγωγή του Δούκα και η πεποίθηση περί ανωτερότητας που εκφράζει για τους αριστοκράτες. Όπου του δίνεται η δυνατότητα τη χρησιμοποιεί ώστε να κατακρίνει τον λαό. Πολλές φορές ο λαός χαρακτηρίζεται ως χυδαίος, ενώ στη περιγραφή της περιόδου πριν την Άλωση, τον χαρακτηρίζει ως «τρυγία τοῦ γένους τῶν Ἑλλήνων». Αυτή η πεποίθηση για τον λαό όμως εκτείνεται και εκτός των Βυζαντινών. Το έθνος των Τούρκων περιγράφεται ως ασυγκράτητο και ασελγές. Οι Βυζαντινοί αριστοκράτες έχουν συνήθως ευνοϊκότερη αντιμετώπιση. Ο Καντακουζηνός χαρακτηρίστηκε ως ευγενής άντρας με καταγωγή από γενιά ηρώων και μαχητικός. Ο Μανουήλ Β΄ χαρακτηρίστηκε ως σώφρων και συνετός χριστιανός. Τον Απόκαυκο, που ήταν λαϊκής καταγωγής, περιγράφει ως «ἄνδρα ἀγενῆ τε καὶ ἄνανδρον». Ως προς τους Τούρκους ηγεμόνες, για κάποιους από αυτούς εκφράζει και κάποια θετικά στοιχεία για τον χαρακτήρα τους. Οι ειρηνικοί σουλτάνοι, όπως ο Μεχμέτ Α΄, επαινούνται, ενώ προς αυτούς που ήταν πολέμιοι των χριστιανών, όπως ο Μεχμέτ Β΄, εκφράζει το μίσος του.

Όσον αφορά τις σχέσεις των Βυζαντινών με τα άλλα έθνη εντός του κράτους, θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν πολύπλοκες. Οι Ιταλοί όπως φάνηκε ήταν αφερέγγυοι σύμμαχοι των Βυζαντινών, καθώς άλλαζαν πλευρές στις διαμάχες, ανάλογα με το συμφέρον τους. Συγκεκριμένο παράδειγμα αποτελεί ότι κατά τη διάρκεια της πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης το 1453, οι Γενουάτες του Γαλατά υποστήριζαν και τις δύο πλευρές. Οι σχέσεις με τους Τούρκους ήταν ιδιαίτερες. Σε ορισμένες περιόδους υπήρχαν συμφωνίες μεταξύ κάποιου βυζαντινού αριστοκράτη ή βασιλιά με κάποιον Οθωμανό ηγεμόνα, οι οποίες δεν τηρούνταν από τον επόμενο σουλτάνο. Χαρακτηριστική ήταν η διαμάχη για τη μοναρχία που υπήρχε συνεχώς μεταξύ των Οθωμανών ηγεμόνων. Σε άλλες περιόδους που ο βυζαντινός βασιλιάς βρισκόταν υπόλογος του Οθωμανού ηγεμόνα, ήταν υποχρεωμένος εντός της Κωνσταντινούπολης να έχει καδή ώστε να δικάζονται οι μουσουλμάνοι που κατοικούσαν εντός της από μουσουλμάνο δικαστή. Ως προς τις σχέσεις των Βυζαντινών με τα βαλκανικά έθνη ο Δούκας δεν αναφέρεται ιδιαίτερα.

Εξετάζοντας την οικονομία, αναφέρει επίσης ένα ιδιαίτερο παράδειγμα συνεργασίας μεταξύ των Βυζαντινών, των Ιταλών και των Τούρκων στην περιοχή της Νέας Φώκαιας που ξεκίνησε από την εκμετάλλευση κοιτασμάτων στυπτηρίας, από την οποία όλοι επωφελήθηκαν. Θεωρεί ότι οι οικονομικές δραστηριότητες είναι ο μόνος τρόπος να εξομαλυνθούν οι διαφορές των λαών. Καταγράφει επίσης τα ποσά που έδινε ο εκάστοτε αρχηγός αυτής της πόλης στους Τούρκους ηγεμόνες. Γενικότερα πάντως, δεν γίνονται πολλές αναφορές στην οικονομία του Βυζαντίου.

Ως προς τη θέση των γυναικών στη βυζαντινή κοινωνία, δεν μπορούμε να συμπεράνουμε πολλά εξετάζοντας την *Ιστορία* του. Όσες φορές αναφέρεται σε γυναίκες, πρόκειται είτε για αριστοκρατικής καταγωγής είτε για καλόγριες. Χρησιμοποίησε μια δημώδη έκφραση για να περιγράψει μια αυτοκράτειρα, και καταφέρεται ιδιαίτερα ενάντια των καλογριών στο πλαίσιο της διαμάχης που είχε ξεσπάσει μέσα στην Κωνσταντινούπολη μετά τη σύνοδο Φερράρας- Φλωρεντίας, ακόμα και αν αναφέρει πως κάποιες καλόγριες του ζήτησαν να καταγράψει τα γεγονότα. Για αυτό ίσως να ευθύνεται η φιλενωτική στάση που ο ίδιος τηρούσε, σε αντίθεση με τις καλόγριες που ήταν ανθενωτικές.

6. Βιβλιογραφία

Α. Πηγές

Δούκας (1958). *Istoria Turco-Byzantina (1341-1462)*, εκδ. V. Grecu, [Scriptores Byzantini I]. Βουκουρέστι.

Κριτόβουλος, Μ. (1983). *Critobuli Imbriotae Historiae* (CFHB 22). Εκδ. D. R. Reinsch, Βερολίνο- Νέα Υόρκη.

Σφραντζής, Γ. (1990). *Giorgio Sfranze, Cronaca* (CFHB XXIX). Academia Nazionale dei Lincei. Ρώμη.

Χαλκοκονδύλης, Λ. (1958). *Laonic Chalcocondil Exruneri Istorice* (εκδ. V. Grecu). Βουκουρέστι.

Ψευδο-Σφραντζής (1966). *Macarie Melissenos, Cronica 1258- 1481* (εκδ. V. Grecu). Βουκουρέστι.

Β. Βοηθήματα

Αθανασόπουλος, Μ. (2017-1018). Τα αίτια της Αλώσεως σύμφωνα με τον ιστορικό [Μιχαήλ] Δούκα. *Νέδα 2 (2017-2018)*. 653-673.

Αθανασόπουλος, Μ. (2020). Η έννοια του χρόνου στον [Μιχαήλ] Δούκα. *Βυζαντινός Δόμος 28 (2020)*. 461-482.

Αθανασόπουλος, Μ. (2023a). *Η Βυζαντινή Ιστοριογραφία κατά την Παλαιολόγεια Περίοδο*. Αθήνα, εκδόσεις Ηδυπέια.

Αθανασόπουλος, Μ. (2023b). *Οι απόψεις των ιστορικών της άλωσης για την Ιστορία. [Μιχαήλ] Δούκας, Μιχαήλ Κριτόβουλος, Γεώργιος Σφραντζής, Λαόνικος Χαλκοκονδύλης*. Αθήνα, εκδόσεις Ηρόδοτος.

Βαρβούνης, Μ. Γ. (1994). Δηγήσεις περί θεοσημιών πριν από την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως (1453), *Βυζαντινά (17^{ος} τόμος)*. Θεσσαλονίκη. 121- 140.

Βασιλικοπούλου, Α. (2004). Οι Βυζαντινοί και οι «άλλοι». Αυτόπροσδιορισμός και έτεροπροσδιορισμός, *Δ' συνάντηση βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου 2003*. 59-73.

Δούκας (1997). *Βυζαντινοτουρκική ιστορία* (μετάφραση-εισαγωγή-σχόλια Β. Καραλής). Αθήνα, Εκδόσεις Κανάκη.

Ζαχαριάδου, Ε. (2015). Η επέκταση των Οθωμανών στην Ευρώπη ως την Άλωση της Κωνσταντινουπόλεως (1354-1453). *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Βυζαντινός Ελληνισμός, Μεσοβυζαντινοί και Υστεροβυζαντινοί χρόνοι. Τόμος 25*. Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών Α. Ε.

Καρπόζηλος, Α. (2015). *Βυζαντινοί Ιστορικοί και Χρονογράφοι (τόμος Δ')*. Αθήνα, Εκδόσεις Κανάκη.

Καρσιώτης, Ν. (2019). *Η σύνοδος Φερράρας - Φλωρεντίας από της ύπογραφής του ὄρου ενώσεως ἕως και της καταργήσεως αὐτοῦ. Μελέτη φιλολογική καὶ ἱστορική*. Διδακτορική διατριβή [Online]. Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο. Διαθέσιμο στο: <https://freader.ekt.gr/eadd/index.php?doc=45750&lang=el#p=1>.

Κοτζάμπαση, Σ. (2017). Δυτικές πριγκίπισσες στην αυλή των Παλαιολόγων, *Τὸ Βυζάντιο κατὰ τοὺς Παλαιολόγειους Χρόνους: Σχέσεις Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως καὶ Ἀφετηρία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ* (επιμ. Γ. Ξανθάκη- Καραμάνου). Αθήνα, εκδ. Παπαζήση. 42-51.

Κριτόβουλος (2005). *Ιστορία* (μτφρ. Κιαπίδου Σ.). Αθήνα, Εκδόσεις Κανάκη.

Κωνσταντινίδης, Κ. Ν. (2004). Η άλωση της Κωνσταντινουπόλεως (1453) ὅπως την είδαν οι σύγχρονοι Έλληνες ιστορικοί, *Διαλέξεις II*. Εκδόσεις των Φίλων του Βυζαντινού Μουσείου Ιωαννίνων. 153-167.

Λαΐου, Α. (2010). Η τελευταία κρίση (1340- μέσα 15ου αιώνα). *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου. Από τον 7^ο έως τον 15^ο αιώνα. Τόμος Γ'*. Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Λουγγής, Τ. Κ. (2003). Βυζαντινές λόγιες απόψεις περί χρήματος και αγοράς το 14ο αιώνα, *Χρήμα και αγορά στην εποχή των Παλαιολόγων* (επιμ. Ν. Γ. Μοσχονάς). Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών: Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών. 350- 363.

Μονιού, Δ. (2007). *Μνήμες Αλώσεως, Κωνσταντινούπολη 1453*. Αθήνα, Εκδοτικός οργανισμός Π. Κυριακίδη.

Νικολάου, Κ. (2005). *Η γυναίκα στη μέση βυζαντινή εποχή, κοινωνικά πρότυπα και καθημερινός βίος στα αγιολογικά κείμενα*. Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών: Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών.

- Νίκου, Δ.Μ. (2009). *Πηγές και επιδράσεις του ιστορικού έργου του Δούκα*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φιλολογίας. Θεσσαλονίκη.
- Παπαρρηγόπουλος, Κ. (2010). *Ιστορία του ελληνικού έθνους, τόμ. 15-17*. Αθήνα, Εκδ. National Geographic.
- Πρίντζιπας, Γ. (1994). Οί ιστορικοί τής αλώσεως, *Η Άλωση τής Πόλης* (επιμ. Χρυσός, Ε.). Αθήνα, Εκδ. Ακρίτας. 76-85.
- Σαββίδης, Κ. Γ. Α. - Hendricks, Β. (2019). *Εισαγωγή στη Βυζαντινή Ιστορία (284-1461)* (μτφρ. Κονδύλης, Α.). Αθήνα, Εκδ. Ηρόδοτος.
- Σταθακόπουλος, Δ. (2020). *Μικρή Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας* (μτφρ. Γεωργίου, Π.). Αθήνα, Εκδ. Πατάκη.
- Σφραντζής (2001). *Χρονικόν* (μτφρ. Βουρνάς, Τ., επιμ. Κολλάτου, Α.). Αθήνα, Εκδόσεις Πατάκη.
- Ταξίδης, Η. (2017). Η αναγκαιότητα της ένωσης των εκκλησιών στις παραδοξογραφικές αφηγήσεις του ιστορικού έργου του Δούκα, *Τò Βυζάντιο κατά τούς Παλαιολόγειους Χρόνους: Σχέσεις Ανατολῆς καὶ Δύσεως καὶ Αφετηρία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ* (επίμ. Ξανθάκη-Καραμάνου, Γ.). Αθήνα, Εκδ. Παπαζήση. 81- 91.
- Τωμαδάκης, Ν.Β. (1950). Δούκας ο ιστορικός της αλώσεως, εκ του ιδίου του έργου, *Αθηνά 54 (1950)*. 38-58.
- Τωμαδάκης, Ν.Β. (1969). *Δούκα – Κριτόβουλου – Σφραντζή – Χαλκοκονδύλη, Περί αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως (1453). Συναγωγή κειμένων μετά προλόγου και βιογραφικών μελετημάτων περί των τεσσάρων ιστοριογράφων*. Αθήνα.
- Τρωιανός, Σ. Ν. (2004), Οί γείτονες στο Βυζάντιο, *Δ' συνάντηση βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου 2003*. 74-84.
- Χαριτωνίδης, Χ.Χ. (1952). Εἰς Μιχαήλ Δούκαν. *Αθηνά 54 (1952)*. 99-101.
- Ahrweiler- Γλύκατζη, Ε., Ανάστος, Μ., et al. (1980). *Ιστορία του Ελληνικού έθνους (Τόμος Θ')*. Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών Α. Ε.
- Ahrweiler, Η. (2004), Το Βυζάντιο και οι γείτονες, *Δ' συνάντηση βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου 2003*. 27- 40.

- Badea, G. (2003). Οι ιδιότητες της γλώσσας του Δούκα στη *Historia Turcobyzantina*. *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα. Πρακτικά της 23ης συνάντησης του Τομέα Γλωσσολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (17-19 Μαΐου 2002)*. 315-324.
- Chalkokondyles (2014). *The histories* (transl. Kaldellis A.). Harvard University Press.
- Connor, C. C. (2004). *Women of Byzantium*. Yale University Press.
- Demacopoulos, E. G. (1999). The popular reception of the Council of Florence in Constantinople 1439-1453, *St Vladimir's Theological Quarterly* vol. 43.
- Herrin, J., Kazhdan, A., et al. (1991a). 'Women'. Kazhdan, A. P., Talbot, A-M, et al. (eds) *The Oxford Dictionary of Byzantium*. Oxford University Press.
- Herrin, J., Kazhdan, A., et al. (1991b). 'Widows'. Kazhdan, A. P., Talbot, A-M, et al. (eds) *The Oxford Dictionary of Byzantium*. Oxford University Press.
- Hunger, H. (2009). *Βυζαντινή Λογοχτεχνία (τόμος Β')*. *Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών- Ιστοριογραφία, Φιλολογία, Ποίηση* (μτφρ. Κόλλιας, Τ.). Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Kazhdan, A., Podskalsky, G. (1991). 'Pronoia'. Kazhdan, A. P., Talbot, A-M, et al. (eds.) *The Oxford Dictionary of Byzantium*. Oxford University Press.
- Laiou, A. E. (1995). Italy and the Italians in the Political Geography of the Byzantines (14th Century), *DOP* vol. 49. Dumbarton Oaks. 73-98.
- Lightfoot, C.S. (1993). Doukas and Amorium: A note. *JÖB* 46 (1996). 339-342.
- Luttwak, E. N. (2009). *The grand strategy of the Byzantine Empire*. The Belknap press of Harvard University Press.
- Magoulias, H. (1975). *Decline and fall of Byzantium to the Ottoman Turks by Doukas. An annotated translation of the Historia Turko-Byzantina*. Detroit.
- Mango, C. (2013). *Βυζάντιο: Η αυτοκρατορία της νέας Ρώμης* (μτφρ. Τσουγκαράκης, Δ.). Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Metcalf, D. M. (2003). The Palaeologan Coinage in the East Mediterranean World, *Χρήμα και αγορά στην εποχή των Παλαιολόγων* (επίμ. Μοσχονάς, Ν. Γ.). Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών: Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών. 15-23.

- Miller, W. (1926). The Historians Doukas and Phrantzes, *Journal of Hellenic Studies* 46 (1926). 63-71.
- Nicol, D. M. (1979). *Church and society in the last centuries of Byzantium*. Cambridge University Press.
- Nicol, D. M. (1993). *The last centuries of Byzantium, 1261- 1453*. Cambridge University Press.
- Nicol, D. M. (2007). *Το τέλος της Βυζαντινής αυτοκρατορίας* (μτφρ. Μπλέτας, Μ.). Αθήνα, Ινστιτούτο του Βιβλίου- Α. Καρδαμίτσα.
- Origone, S. (1995). Marriage connections between Byzantium and the West in the age of the palaiologoi, *Mediterranean Historical Review*, 10:1-2. 226-241.
- Ostrogorsky, G. (2015). *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους (Γ' τόμος)* (μτφρ. Παναγόπουλος, Ι.). Εκδ. Πατάκη. 192- 277.
- Panaino, A. (2008). Gambling with names and games. A curius episode in the *Historia Turcobyzantina* by Michael Doukas. *Bizantinistica. Rivista di Studi Bizantini e Slavi* (10) 2008. 215-224.
- Runciman, S. (2005). *Η Άλωση της Κωνσταντινούπολης 1453* (επίμ. Νικολούδης, Ν.) Αθήνα, Εκδόσεις Παπαδήμα.
- Smarnakis I. (2016). Rethinking Roman Identity after the Fall (1453): Perceptions of 'Romanitas' by Doukas and Sphrantzes. *Byzantina Symmeikta*, 25. 211-234. <https://doi.org/10.12681/byzsym.1190> .
- Talbot, A-M. (1991a). 'Eugenikos, Mark'. Kazhdan, A. P., Talbot, A-M, et al. (eds) *The Oxford Dictionary of Byzantium*. Oxford University Press.
- Talbot, A-M. (1991b). 'Gennadios II Scholarios'. Kazhdan, A. P., Talbot, A-M, et al. (eds) *The Oxford Dictionary of Byzantium*. Oxford University Press.
- Talbot, A-M. (1991c). 'Giustiniani Longo, Giovanni'. Kazhdan, A. P., Talbot, A-M, et al. (eds) *The Oxford Dictionary of Byzantium*. Oxford University Press.
- Talbot, A-M. (1991d). 'Nun'. Kazhdan, A. P., Talbot, A-M, et al. (eds) *The Oxford Dictionary of Byzantium*. Oxford University Press.

Vasiliev, A. A. (1971). *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας 324- 1453: Τόμος Β΄*
(μτφρ. Σαβράμης, Δ.). Εκδοτικός οργανισμός Πάπυρος.

Περίληψη

Σκοπός της εργασίας είναι να αναδειχτούν πτυχές της βυζαντινής κοινωνίας κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο και συγκεκριμένα κατά την περίοδο που θεωρείται και η πτώση της αυτοκρατορίας, δηλαδή από το 1341 έως και το 1453. Ο [Μιχαήλ] Δούκας ανήκει στους αποκαλούμενους «ιστορικούς της αλώσεως» καθώς εξιστόρησε τα γεγονότα της αλώσεως της Κωνσταντινούπολης το 1453. Μορφωμένος άνθρωπος με καταγωγή από αριστοκρατική γενιά. Συμμετείχε σε διπλωματικές αποστολές ως εκπρόσωπος της οικογένειας των Γατελούζων που κατείχε την Μυτιλήνη. Στην διήγησή του, η οποία ξεκινάει από τα γεγονότα του δευτέρου εμφυλίου πολέμου της υστεροβυζαντινής περιόδου το 1341 και καταλήγει με την κατάληψη της Μυτιλήνης από τους Οθωμανούς Τούρκους το 1462, παραθέτει πολλές μαρτυρίες ατόμων που βίωσαν τα γεγονότα που καταγράφει. Αν και ο ίδιος δεν υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας στα περισσότερα γεγονότα της «*Ιστορίας*» του, δεν διστάζει να αναφέρει και τον δικό του σχολιασμό σχετικά με τα τεκταινόμενα καθώς πρόκειται για συμβάντα σύγχρονά του. Προσπαθεί να επεξηγήσει και να αιτιολογήσει τα γεγονότα ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις σχολιάζει και την εγκυρότητα των πηγών του. Μέσα από την «*Ιστορία*» του Δούκα λόγω και του χαρακτήρα της γραφής του με τους άπλετους σχολιασμούς του περί των γεγονότων μπορούν να αντληθούν πολλά στοιχεία για την υστεροβυζαντινή κοινωνία, όπως είναι οι σχέσεις των Βυζαντινών με άλλα έθνη εντός του Βυζαντίου, εκκλησιαστικά ζητήματα, ζητήματα που αφορούν γενικότερα την πίστη στην «τύχη» ή τη θεία Πρόνοια, προφητείες και δεισιδαιμονίες, σχέσεις λαού και αριστοκρατίας, η οικονομία και ο ρόλος των γυναικών στην κοινωνία.

Λέξεις κλειδιά

[Μιχαήλ] Δούκας. Υστεροβυζαντινή περίοδος. Κωνσταντινούπολη. Υστεροβυζαντινή κοινωνία. Σύνοδος Φερράρας- Φλωρεντίας. Σχέσεις Δύσης- Ανατολής. Άλωση Κωνσταντινούπολης. Θεία Πρόνοια. Προφητείες. Βυζαντινοτουρκική Ιστορία.

Summary

The purpose of this thesis is to highlight aspects of the byzantine society during the late-byzantine period, specifically during the period regarded as the “fall of the empire,” that is from 1341 up to 1453. [Michael] Doukas is one of the historians referred to as the “historians of the fall”, as he narrated the events of Constantinople's fall in 1453. An educated man of an aristocratic lineage, he participated in diplomatic delegations as representative of the Gatelouzos' family that occupied Mytilini. In his narration that starts with the second civil war during the late-byzantine era in 1341 and ends with the conquest of Mytilini in 1462 by the Ottoman Turks, he cites many testimonials of people that lived through the events he is narrating. Even though he was not a firsthand witness in most of the events in his “*History*”, he does not hesitate to provide his own commentary on contemporary events. He is trying to explain the events and their cause, and, in some cases, he is commenting on the validity of his sources. Due to his manner of writing with his plentiful commentary on events, a lot of data can be extracted for the late-byzantine society through Douka's “*History*,” e.g.: relations of the Byzantines with other nations within the byzantine state, issues pertaining to the church, matters of belief in “luck” or the Divine Providence, prophecies and superstitions, relations of aristocracy with the common folk, the economy and the role of women in society.

Key words

[Michael] Doukas; Late Byzantine period; Constantinople; Late Byzantine society; Ferrara- Florence Council; West-East relations; Fall of Constantinople; Divine Providence; Prophecies; Historia Turco-Byzantina.